



SAKARYA UNİVERSİTESİ  
SESAM 1

# Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle **SAKARYA**

Yrd. Doç. Dr. Bülent BAYRAKTAR

# SOSYAL ve EKONOMİK YÖNLERİYLE SAKARYA

	<u>Sayfa</u>
İÇİNDEKİLER.....	1
TABLolar ..... 4	4
GRAfİKLER..... 6	6
KAYNAKÇA..... 125	125

## BİRİNCİ BÖLÜM SOSYAL YÖNLERİYLE SAKARYA

I. Nüfus Yapısı ve Niteliği .....	13
II. Göçler ve Değişen Sosyal Yapı .....	19
III. Eğitim ve Kültür Hayatı .....	24
A. Eğitim .....	24
1. Okuryazarlık .....	25
2. İlköğretim .....	26
3. Ortaöğretim .....	28
a. Ortaokullar.....	28
b. Liseler .....	29
c. Mesleki ve Teknik Öğretim .....	30
4. Yükseköğretim .....	31
5. Yaygın Eğitim .....	33
B. Kültür hayatı .....	34
1. Kültürün Tarihsel Evrimi .....	34
a. Türkler'den Önce .....	34
b. Türkler'den Sonra .....	36
c. XX. Yüzyıla Girerken .....	37
d. Cumhuriyet Dönemi .....	38
2. Kültürel Geleneğin Öğeleri .....	39
a. Giyim-Kuşam .....	40
b. Beslenme Biçimleri .....	41
c. İnançlar ve Törenselsel Yapı .....	42

d. Dini Yapı .....	42
e. Evlenme Gelenekleri .....	43
f. Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler .....	44
g. Geleneksel El Sanatları .....	45
h. Mimarlık .....	46
1. Yöresel Halk Edebiyatı .....	49
i. Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar .....	49
3. Tarihi Eserler .....	52
a. Merkez İlçe .....	52
b. Akyazı .....	53
c. Geyve .....	53
d. Kaynarca .....	53
e. Sapanca .....	54
4. Kültürel Faaliyetler .....	54
a. Kitaplıklar .....	55
b. Görsel Sanatlar ve Radyo TV .....	56
c. Tiyatro .....	56
d. Yerel Yayın Organları .....	57
e. Spor çalışmaları, Tesisler, Kulüpler, Dallar .....	58

## İKİNCİ BÖLÜM

### EKONOMİK YÖNLERİYLE SAKARYA

I. Tarım ve Hayvancılık Gelirleri .....	64
A. Meyvecilik .....	64
B. Sebzeçilik .....	66
C. Gübreleme .....	68
D. Sulama .....	69
E. Tohumluk .....	69
F. Tarım Araçları .....	69
G. Hayvancılık .....	69
H. İpek Böcekçiliği .....	72
I. Su Ürünleri .....	72
İ. Ormancılık .....	73

<b>II. Gelir Seviyesi .....</b>	<b>79</b>
<b>A. Gelirden Alınan Vergiler .....</b>	<b>81</b>
<b>1. Gelir Vergisi .....</b>	<b>82</b>
<b>2. Kurumlar Vergisi .....</b>	<b>83</b>
<b>B. Servetten Alınan Vergiler .....</b>	<b>84</b>
<b>C. Mal ve Hizmetten Alınan Vergiler .....</b>	<b>85</b>
<b>III. İş Gücü ve İstihdam .....</b>	<b>86</b>
<b>IV. Ticaret .....</b>	<b>96</b>
<b>A. İç Ticaret .....</b>	<b>98</b>
<b>1. Yeni Kurulan Şirketler .....</b>	<b>98</b>
<b>2. Kapanan Şirketler .....</b>	<b>100</b>
<b>3. Gerçek Kişilerin Tescil ve Terkini .....</b>	<b>100</b>
<b>4. Protesto Olan Senetler .....</b>	<b>101</b>
<b>B. Dış Ticaret .....</b>	<b>103</b>
<b>V. Turizm .....</b>	<b>105</b>

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SAKARYADA TEKNİK FAKTÖRLER

<b>I. Teknik Altyapı .....</b>	<b>110</b>
<b>II. Ulaşım İmkanları .....</b>	<b>111</b>
<b>A. Karayolları .....</b>	<b>113</b>
<b>B. Demiryolları .....</b>	<b>115</b>
<b>III. Şehirleşme-Sanayi İlişkileri .....</b>	<b>115</b>
<b>IV. Enerji .....</b>	<b>119</b>
<b>V. Haberleşme .....</b>	<b>122</b>

## TABLULAR

### Sayfa

1-Türkiye, AT üyesi ülkeler ve komşu ülkeler nüfus durumu karşılaştırması (1986).....	13
2-Sayım yıllarına göre Türkiye ve Sakarya toplam nüfus tablosu .....	15
3-Sayım yıllarına göre Türkiye ve Sakarya nüfusunun kırsal kentsel kesim dağılımı .....	16
4-Çalışma çağındaki nüfusun ve iktisaden faal olmayan nüfusun toplam nüfus içindeki oranları (1985 Genel nüfus sayımına göre) .....	16
5-Sakarya Nüfusunun yaş grupları ve cinsiyete göre dağılımı (1985 Genel Nüfus Sayımı verileriyle) .....	18
6-Sakarya'da okuryazar oranı .....	25
7-Türkiye'de 1985-86 yılında İlköğretimde okullaşma oranı .....	26
8- (1993-1994) Sakarya ili okul, öğrenci, öğretmen durumu .....	27
9-Sakarya Üniversitesi Enstitü, Fakülte ve Meslek Yüksekokulları öğrenci sayıları .....	32
10-Spor Kulüpleri .....	60
11-Sakarya meyve üretimi .....	65
12-Türkiye meyve üretimi .....	66
13-Türkiye sebze üretimi .....	67
14-Sakarya sebze üretimi .....	67
15-Türkiye hayvancılık üretimi .....	70
16-Sakarya hayvancılık üretimi .....	71
17-Sakarya ili ormanları .....	75
18-Türkiye ormancılık üretimi .....	77
19-Sakarya ormancılık üretimi .....	78
20-Yıllar itibarıyla Türkiye vergi gelirleri .....	79
21-Türkiye genelinde elde edilen kamu gelirlerinde tahakkuk-tahsilat durumu .....	79
22-Yıllar itibarıyla Sakarya vergi gelirleri .....	80
23-Sakarya ilinde elde edilen kamu gelirlerinde tahakkuk tahsilat durumu.....	80
24-Sakarya ili vergi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki payı .....	81
25-Türlerine göre Sakarya vergi gelirleri .....	82
26-Sakarya vergi gelirlerinin bileşimi .....	83
27-Türlerine göre Türkiye vergi gelirleri .....	84
28-Türkiye vergi gelirlerinin bileşimi .....	85

29-Adapazarı kentinde faal nüfusun dağılımı (1990) .....	90
30-Türkiye genelinde kayıtlı işsizlik göstergeleri .....	94
31-Sakarya ilinde kayıtlı işsizlik göstergeleri .....	94
32-İmalat sanayiinde istihdam edilen işgücü .....	95
33-Çalışan başına katma değer .....	96
34-Ülke genelinde yeni kurulan şirketler .....	98
35-Sakarya ilinde yeni kurulan şirketler .....	99
36-Ülke genelinde gerçek kişilerin tescil ve terkinini .....	100
37-Sakarya ilinde gerçek kişilerin tescil ve terkinini.....	101
38-Türkiye genelinde protesto edilen senetler .....	101
39-Sakarya ilinde protesto edilen senetler .....	102
40-Dış ticaret göstergeleri (Türkiye) .....	103
41-Dış ticaret göstergeleri (Sakarya) .....	105
42-Türkiye karayolları ulaştırma istatistikleri .....	112
43-Sakarya karayolu ulaştırma istatistikleri .....	112
44-Türkiye ve Sakarya kent-kır nüfus oranları .....	116
45-Sakarya İlçelerinde kentleşme (1990) .....	117
46-Yerleşim merkezlerinin kademelenmesi .....	118
47-Türkiye genelinde elektrik enerjisi tüketiminin kullanıcı gruplarına göre dağılımı ...	119
48-Sakarya ilinde elektrik enerjisi tüketiminin kullanıcı gruplarına göre dağılımı .....	120
49-Türkiye genelinde haberleşme hizmet kapasitelerinde meydana gelen gelişmeler ....	123
50-Sakarya ilinde haberleşme hizmet kapasitelerinde meydana gelen gelişmeler .....	123

## GRAFİKLER

	<u>Sayfa</u>
1- Yurda gelen yabancıların sayısı .....	106
2- 1993 yılı verileri itibariyle Türkiye genelinde elektrik enerjisi tüketimi kullanıcı gruplarına göre dağılımı .....	120
3- 1993 yılı verileri itibariyle Sakarya ilinde elektirik enerjisi tüketiminin kullanıcı gruplarına göre dağılımı (Yüzde) .....	121
4- Elektrik enerjisi üretimi .....	122
5- Elektrik enerjisi tüketimi .....	122

## BİRİNCİ BÖLÜM

### SOSYAL YÖNLERİYLE SAKARYA

Ülkemizin en gelişmiş bölgesi olan Marmara Bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan Sakarya ili, 4817 km<sup>2</sup> lik yüzölçümüyle küçük bir ildir.

Sakarya, Marmara Bölgesi'nin öbür büyük illeri ölçüsünde sanayileşmiş değildir. Ekonomisinde hala tarım kesimi ağırlıklı bir yer tutar. İl gayri safi hasılasının % 28,8'i tarım kesiminde %18,4'ü sanayi kesiminde yer almıştır. %10,9'u ulaştırma, haberleşme, %13,4'ü ticaret, %3,5'i inşaat, %11,3'ü devlet hizmetlerinde, % 13,7 diğertleri grubunda yer almaktadır. 1980' faal nüfusun % 66 tarım kesiminde % 14'ü sanayi kesiminde çalışıyordu<sup>1</sup>.

1988'de Sakarya ili, yurt içi gayri safi hasıladaki payı bakımından illerarası sıralamada 20'nci sıradaydı. Sakarya ili'nin yurt içi gayri safi hasıladaki payı %1,2 ydi. Kişi başına gayri safi hasılası ise Türkiye ortalamasına yakındı ve il bu bakımdan 18'inci il durumundaydı. Ama Marmara Bölgesi'ndeki iller arasında sonuncu sıradaydı.<sup>2</sup> Bu bakımdan Sakarya'nın Türkiye ortalamasına göre gelişmiş bir il olduğu, bununla birlikte gelişme düzeyinin bölgesine göre geri kaldığı söylenebilir.

Sakarya'da Türkiye geneline göre daha modern bir tarım vardır. İl toprakları Türkiye'nin en önemli tarım alanlarından biridir. İl tarımının gelişmesine yol açan faktörlerin başında, toprakların verimliliği, iklimin elverişliliği, modern araç gereç kullanımı sayılabilir.

Sakarya ırmağı'nın taşıdığı alüvyonlar, Çukurova gibi önemli bir tarımsal alan olan Akova'yı oluşturmuştur. Sakarya'nın tarımsal üretimi önemli bir yöre oluşu çok eskilere dayanmaz.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına değin Sakarya'nın alçak kesimleri bataklıklarla kaplıydı.<sup>3</sup> İlde tarım, XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonucunda gelen göçmenlerin yerleşmesi ve Bağdat demiryolunun ilden geçmesinden sonra gelişmeye başlamıştır. İle Balkan göçmenlerinin yerleşmesi, tarımı daha da canlandırmıştır.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Yurt Ansiklopedisi, cilt 9, İstanbul, 1983, sf. 6468.

<sup>2</sup> Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, D.İ.E. Başkanlığı, Ankara, 1994, sf.98.

<sup>3</sup> Sakarya 1967 İl Yılı, Adapazarı, 1970, sf. 18.

<sup>4</sup> Sakarya 94, Sakarya Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, Adapazarı, 1994, sf. 72.



Bağdat demiryolunun geçişi, tarımı büyük İstanbul pazarına açtığı gibi, İstanbul'da yüksek bir talebi olan orman ürünleri sanayiinde gelişmesini sağlamıştır.

1950'li yıllara kadar ilde, 1944'de kurulan ve bir devlet işletmesi olan Türkiye Zirai Donatım Kurumu'nun (TZDK) Adapazarı Zirai Aletleri ve Makineleri Fabrikası dışında, ciddi bir sanayi yatırımı yapılmamıştır.<sup>5</sup> Bununla birlikte, 1930'larda tarımda belli bir gelişme olmuş, ülkede şeker sanayiinin kurulması şeker pancarı ekiminin yaygınlaşmasına yol açmış, fındık tarımı da yaygınlaşmıştır. Tarım ve sanayide asıl gelişme 1950'lerde gerçekleşmiş, traktörün tarıma girmesiyle ekim alanları genişlemiş, bu arada meralar daraldığı için mera hayvancılığı gerilemiştir. Karayolu ulaşım imkanlarının gelişmesi de, tarımın daha çok pazara açılmasına sebep olmuştur. 1950'lerde kamu kesimince bazı önemli sanayi yatırımları da yapılmıştır. 1951'de vagon atölyesi, 1953'te Adapazarı Şeker Fabrikası açılmıştır.<sup>6</sup> Adapazarı Şeker Fabrikası'nın açılmasıyla, şeker pancarı üretimi daha da artmış, böylece melas kullanımı arttığından besi hayvancılığı da gelişmeye başlamıştır. 1970'lerde Sakarya tarımı dış pazarlara açılma sürecindedir. 1970'lerde il sanayiinde hala kamu kesimi ağır basmaktaydı. Sakarya sanayiinde, özel kesim yatırımları 1970'lerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu yatırımlar çok çeşitli alanlara dağılmakla birlikte tarıma dayalı sanayi, özellikle gıda sanayii ağır basmaktadır.

Sakarya'da çok çeşitli bir bitkisel üretim deseni vardır. Tüm ürünlerin Türkiye payları yüksektir. Sanayi bitkilerinden en önemlisi şeker pancarıdır. Onu gerilemekte olan patetes ve tütün üretimleri izler. İlde yetiştirilen en önemli tahıl mısırdır, onu buğday izler. 1950'lerde mısır işleme sanayii de kurulmuştur.<sup>7</sup> İlde meyvecilik de gelişmiştir. Yetiştirilen başlıca meyveler fındık ve üzumdür. Sakarya, Türkiye'nin besi hayvancılığı merkezlerinden biridir. Besicilik, et ürünleri sanayiinin de gelişmesini sağlamıştır. Modern araç gereç kullanımı yaygın olan Sakarya'da, tarımsal ürünlerde verim düzeyleri Türkiye ortalamalarının üzerindedir.

Şeker pancarı verimi Avrupa ortalamasının da üstündedir. Üretim pazara yöneliktir, üretimin miktarını ve ürünün niteliğini, üreticinin taban fiyatları ve girdi maliyetlerini hesaplayarak verdiği kararlar belirler.

<sup>5</sup> Sakarya 1990 İl Yıllığı, Adapazarı, 1991, sf. 37.

<sup>6</sup> Aynı, sf. 38.

<sup>7</sup> Aynı, sf. 39.

Yaygın işletme biçimi pazar için üretim yapan küçük işletmelerdir. Üretim amaçlı ve tarım kredi gibi kooperatifler yaygındır. Büyük toprak mülkiyetine çok ender rastlanır. Orman köylerinde toprak yetersiz olduğundan buralardan mevsimlik işçiliğe gidenler çoktur.

Sakarya'da tarım-sanayi ilişkisi gelişmiştir. Tarım üretimi ile sanayi üretimi arasında sıkı bağlar vardır. Şeker pancarı üretimi-şeker sanayii, ormancılık-orman ürünleri sanayii, besicilik-et ürünleri sanayii, mısır üretimi-mısır işleme sanayii, vb. tarım-sanayii ilişkisinin tipik örnekleridir. Dolayısıyla, Sakarya Sanayiine, tarıma dayalı sanayi (gıda sanayi ve orman ürünleri sanayi) dalı egemendir.<sup>8</sup> Bununla birlikte, metal eşya ve makina imalat, kimya, taş-toprağa dayalı sanayi dalları da belirli ölçülerde gelişmiş sayılabilir. Sanayiinin gelişmesine rağmen tarımın hala ağırlıklı durumda olması, aktif sigortalı sayısının faal nüfus içindeki payını düşürmektedir.<sup>9</sup>

İlin bu sosyo-ekonomik yapısı, yerleşme düzenine de yansımaktadır. E-5 karayolu, İstanbul'dan İzmit'e dek yoğun bir sanayi ve kentleşme koridoru durumundayken Sakarya'da bu özellik ortadan kalkar. Tarımsal ve kırsal nitelik ağır basmaya başlar. Sakarya, İzmit ve Bursa'ya göre daha yavaş sanayileşmiştir. Bu sebeple Sakarya'da geçekondulaşma sorunu olmamıştır.

Sakarya, göçmenlerle dokunmuş bir heterojen nüfus yapısı göstermektedir. 1876 sonrası Kafkasya'dan Tatarlar, Abaza ve Çerkezler gelmiştir. Bu göç dalgasını 1918 Pontus ayaklanmasından etkilenen Karadenizliler izlemiştir. 1924'ten sonra, Yunanistan ile yapılan mübadele programı çerçevesinde, Batı Trakya Türkleri gelmiştir. 1934- 1950 döneminde ise, Bulgaristan ve Romanya'dan Türk asıllıların bölgeye göçü ile Sakarya göç alan misyonunu tamamlamıştır.<sup>10</sup> Göçmen yurttaşların hemen tamamı bildikleri zanaat dallarını Türkiye'ye getirmişlerdir. Bu göçmenler, genelde Sakarya'nın gelişmesini hep olumlu yönde etkilemiştir. Örneğin, Bulgaristan göçmenleri doğrama atölyeleri kurmuşlar ve kereste ticareti yapmışlar, Çerkezler modern tarımı gerçekleştirmişler, Rumelili göçmenler ise taşımacılığa yönelmişlerdir.<sup>11</sup>

Ancak diğer bölgelerden farklı olarak bu yurttaşlar tarım ve zanaattan sağladıkları sermaye birikimlerini, sınai yatırımlara kanalize etmemişlerdir. Dahası, 2. kuşak, Sakarya'nın İstanbul'un çekim alanı içinde olması nedeniyle, sermaye birikimlerini İstanbul bölgesinde yatırıma dönüştürmüşlerdir. Bir kısım göçmen ise, sanayiinin daha büyük önem kazandığı Bursa'ya 1960 sonrası göç etmiştir.<sup>12</sup>

<sup>8</sup> Sakarya İli 1994 Yılı İktisadi Raporu, Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası, Adapazarı, 1995, sf.12.

<sup>9</sup> S.Kemal Kartal, Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme, Ankara, 1983. sf.61.

<sup>10</sup> Metin Ersoy, Göç ve Kentsel Bütünleşme, TOAV, Ankara, 1985, sf. 64.

<sup>11</sup> Sakarya 1990 İl Yıllığı, Adapazarı, 1991, sf. 39.

<sup>12</sup> Sakarya İli 1990 Yılı İktisadi Raporu, ATSO Yayını, Adapazarı, 1991, sf. 21.

Deprem olgusu, yerleşim yapısı üzerinde etkili olmuştur. Sakarya'da  $km^2$  ye düşen insan sayısının 1954'den bu yana ülke ortalamasının yaklaşık iki katı olması, deprem riskinin yüksek olduğu Adapazarı içinde, civar yerleşimlere gidişi zorlamış, en azından özendirmiştir.<sup>13</sup>

Türkiye'nin diğer benzer bölgelerinde " yerleşik toplum kurumları " olarak adlandırılan ve sanayiye genelce geçişi sağlayan, örneğin " konut kooperatifiçiliği" sanayi hareketinin bölge dışı dinamiklerle gelişmesi nedeniyle ortaya çıkamamıştır.<sup>14</sup>

1940 ve 1952 müdahalesi ile Türkiye 'ye göçen yurttaşlar Sakarya bölgesini adete keşfetmişlerdir. Ancak göçlerin üstüste olması ve bir silsile izlemesi, sosyal tekdüzeliği değil sosyal tabakalaşmayı ortaya çıkarmıştır.

Sakarya, yeryüzü şekilleri açısından ülkenin en düzgün bölgelerinden biridir. Sakarya havzası Türkiye'nin ekim yapılabilecek en geniş havzalarından birini oluşturması nedeniyle ilin coğrafi konumu daha çok tarıma uygun bir yapı göstermektedir.

Sakarya'nın yılda 964 mm. yağış alması ve yine yıllık 13.7C ısı görmesi gibi ısı ve yağışın bu elverişli kombinasyonu polikültür tarıma çok elverişli olan bir özellik sağlamaktadır.<sup>15</sup> Ancak, bu verimli topraklarda kamunun yeterli pilot proje uygulanmaması sonucu sera ürünlerine dönüşümü sağlayamamıştır.

Arifiye, Türkiye'de demiryolu bağlantısında, Eskişehir sonrası ikinci önemli kavşak noktası olmakla birlikte; Arifiye-Sakarya demiryolu bağlantısı sadece mahalli pazarı büyütmüştür.

Coğrafi konumu itibariyle Sakarya'nın 1950 sonrası İstanbul'un hinterlandı olması gerekirken, ilin idari darlığı bu fonksiyona yönelmesini engellemiştir.

Cumhuriyet öncesi örgün eğitim açısından Sakarya'nın önemli bir yapısı olduğu görülmektedir. Fransızca eğitim yapan Rehber-i Terakki Okulu , yine 1910-1915 arasında eğitim veren Akmeşe köyündeki Yatılı Papaz Okulu sadece iki küçük işaretir.<sup>16</sup> Ancak, bu örgün eğitim yapısı Cumhuriyet Dönemi sonrası "özellikli bir yapıya " dönüşmediği gibi; nitel olarak düşüş görülmüştür. Bölgede açılan Sakarya Mühendislik Fakültesi, akademik yönden uzun yıllar eğitim vermiş Üniversitenin Kasım 1992 tarihinde açılmasıyla büyük bir hamle bu alanda da başlamıştır.

<sup>13</sup> Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, DİE Genel Nüfus Sayımı, Sakarya İli, Ankara, 1985, sf. 79.

<sup>14</sup> S.Kemal Kartal, Kentleşme ve İnsan, TODAİ Yayınları, Ankara, 1988, sf.68.

<sup>15</sup> Sakarya 1990 İI Yıllığı, sf. 41.

<sup>16</sup> Sakarya 1967 İI Yıllığı, sf. 21.

Cumhuriyet Döneminin başlattığı "eğitim seferberliği" bölgede kendi talebini tam anlamıyla oluşturamamıştır. Göçmen yurttaşların genelde ilk eğitimlerini yapmış olarak ülkeye gelmeleri, ilde eğitim yatırımlarına yönelik girişimleri yavaşlatmıştır.<sup>17</sup>

Sanayicinin girişimci kesimi, Cumhuriyet öncesinde hem atılğan , hem de sonuç alıcıdır. Adapazarı Demir ve Ahşap malzeme İmalatı A.Ş. (DETA ). Soba üretimi gerçekleştirdiği gibi 1926 yılından sonra kentın ihtiyacını da gidermiştir. Yine Sakarya eşrafından 15 girişimci, 13 milyon Osmanlı Lirası sermayeli, Türkiye'nin ilk özel bankası olan Adapazarı İslam Ticaret Bankası'nı 1913 yılında kurabilmişlerdir. Yine Bu dönemde bölgede 770 ton ipek üretimi olması ve 16 ham iplik fabrikasının bulunması, yıllık gelirin 1 milyon Fransız Frangı olması ve alımlar için İran tarafından Gümrükönü'nde konsolosluk kurulması il ekonomisinin Cumhuriyetin başlangıç döneminde zengin bir miras bıraktığına işarettir.<sup>18</sup> Ancak kökünü yerli olan eşrafın İstanbul'a yönelmesi ve göçmenlerin sanayiye yönelmek yerine "varlık sorunu" ile uğraşmaları bu girişimci kesimi yok etmiştir.

Girişimcilerin doğmasında genellikle Anadolu'da önderlik eden kamu kuruluşlarının Sakarya bölgesinde bu fonksiyonu yerine getirmedikleri görülmektedir. Türkiye, 1980 yılı sonrası "ikinci kuşak sanayici" dönemini tamamlamak üzere iken, yukarıda sıralanan nedenlerle Sakarya, Cumhuriyet Döneminin 1. kuşak sanayicisini bile ortaya çıkarmakta zorlanmıştır. Türkiye il sıralamasında 28. olan bir il için bu olay bir talihsizlik olarak kabul edilmelidir.<sup>19</sup>

Makro ekonomik kararların özellikle Cumhuriyetin başlangıç döneminde mevcut sanayi yapısını dondurduğu söylenebilir. İpek üretiminin vergilendirilmesinin olumsuz etkileri bir örnektir.

Bölgenin " sanayi lobisi " anlamında Ankara'da etkili olmaması, ile yönelik projelerin tam anlamıyla sonuç vermesini önlemiştir. Örneğin Porsuk ve Sarıyer barajlarının yapımı, 1960 yılına kadar Karasu'da 800 kg / yıl olan havyar üretiminin bir anda durmasına neden olmuştur. Oysa ekolojik dengeye yönelik girişimler olması halinde, sözkonusu ürün, yüksek katma değerle varolabilecekti.<sup>20</sup>

Teşvik Politikası kapsamındaki kredi politikası, Adapazarı'nda beklenen ölçeğin çok altında sonuçlar doğurmuştur.

Bölge topraklarının ova karakteri göstermesi ve bu yörenin su bakımından zengin oluşu, tarım için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Cumhuriyet döneminde bu yörede tarımın ilerlemesi için geniş önlemler alınmıştır. Örneğin Arifiye'de 1926 da kurulan " Tohum İslah

<sup>17</sup> Nesrin Kırçalı, Sakarya İli Envanteri, Adapazarı, 1994, sf. 88.

<sup>18</sup> Aynı, sf. 41.

<sup>19</sup> Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar, sf. 146.

<sup>20</sup> Sakarya 1967 İl Yılı, sf. 55.

İstasyonu'nda Alman kökenli teknisyenler, bölgenin simgesi patetes ve mısır üzerinde önemli çalışmalar yapmışlardır.<sup>21</sup>

Sakarya'daki tarımın iki özelliği ; tarım ürünlerinin hayvancılık sektörü olması ve tarımın üretici nüfusa gelir oluşturucu olmasıdır. Bu özelliklerinde dolayı ; Tarım uzun dönemde Sakarya il ekonomisini etkilecek görünümündedir. İ topraklarının, Kayseri ilinin dörttebiri büyüklüğünde olmasına rağmen aynı tarımsal çıktıya sahip olmaları iyi bir örneklemeyi oluşturur.<sup>22</sup> Bu durumda ilde tarımsal ekolojinin korunması ve tarımda köklü bir reorganizasyonun gerçekleştirilmesi gereklidir.

Bölgenin elverişli su rezervuarına karşılık nitelik olarak gelişimi sınırlı diğer bir konu alabalık yetiştiriciliğidir.

### Sakarya İli Gelişim Kronolojisi

Kafkas göçmenleri bölgeye yerleşti	1850	Akova patetesini getirdiler
Arifiye - Adapazarı hattı açıldı	1890	Sakarya ekonomisi İstanbul açıldı.
TZDK nüvesi fabrika açıldı. (DETA)	1910	Top arabası tekerleği üretilmeye başlandı
Adapazarı İslam Ticaret Bankası kuruldu	1913	Türkiye'nin ilk ulusal bankası kuruldu
DETA, kente dönük enerji sistemini devreye	1926	Sakarya, Türkiye'nin enerji koydu ile buluşan ilk kentlerinden oldu.
Sakarya depremi yaşandı	1943	Kent güneğe çekildi
DETA, Zirai alet fabrikasına dönüştürüldü	1944	Küçük sanayi harekete geçirildi.
Sakarya Vagon Fabrikası kuruldu	1951	İmalat sanayiine ivme kazandırıldı.
Sakarya Şeker Fabrikası hizmete girdi	1953	Melas, küspe üretimi yoluyla ırk hayvancılığı geliştirildi.
Sakarya vilayet yolu	1954	İl, çekim metrkezi özelliği kazandı
Rekor adında , Türkiye'nin ilk buzdolabı üretildi	1955	Girişimcilik güçlü, itici etki gördü.
TZDK Türkiye'nin ilk montaj traktörünü üretti	1962	Tarımsal araçlarda gelişme ve verim sağlandı
Uniroyal bölgede lastik fabrikası açıldı	1964	Bölge, ilk kez yabancı sermaye çekti
Budaklar pipo fabrikası açıldı	1965	Bölgede ilk kez yabancı sermaye ile yabancı insiyatif buluşturuldu.
Gevye depremi yaşandı	1967	Sakarya kent yerleşim planı etkilendi
Mısrıda Türk Tek Melez (TTM) geliştirildi	1984	Tarımda verim arttı.
Dane ve silaj verimine dönük mısır tohumu geliştirdi.	1988	Besi hayvancılığında verimi arttırmak amaçlandı.
Toprak ilaç ve Toyotasa otomobil fab. açıldı.	1994	İlaç ve otomobil sanayiinde Dünya standardının yakalanması hedeflendi.

## I. NÜFUSUN YAPISI VE NİTELİĞİ

Aşırı nüfus artış hızının, özellikle sınırlı kaynaklara sahip gelişme sürecindeki ülkelerde, artan nüfus oranında iktisadi büyüme sağlayamamak gibi ciddi bir problemi beraberinde getirdiği bilinmektedir. Bu probleme çözüm olarak ise, hedeflenecek bir büyüme hızı çerçevesinde nüfus artışının planlanarak kontrol altına alınması önerilmektedir.

<sup>21</sup> Muzaffer Ercendil, Türlü Yönleri İle Sakarya İli, Nur Ofset Matbaası, İstanbul, 1982, sf. 39.

<sup>22</sup> İstatistik Göstergeler, 1923-1992, DİE, Ankara, 1994, sf. 67.

Ancak, sanayileşmiş ülkelerde nüfus yoğunluğunun, gelişme sürecindeki ülkelere oranla fevkalade yüksek olduğu gözönünde bulundurulduğunda; nüfus olgusunun, aynı zamanda kalkınmayı hızlandırıcı faktör olduğunu söylemek mümkündür.<sup>23</sup> Nitekim hızlı gelişen teknoloji, nitelikli insan gücüne duyulan ihtiyacı daha keskin çizgilerle XXI. yüzyıla taşımaktadır.

Türkiye, bilindiği gibi, nüfusu çok hızlı artan ülkeler arasındadır. Yıllık nüfus artış hızı ortalama yüzde 2,5'ler civarında olan ülkemiz 1985 yılı verilerine göre toplam dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 1'ini barındırmakta olup, yapılan istatistiki hesaplamalar, bu oranın ikibinli yıllarda yüzde 1,11 lere çıkacağını ortaya koymaktadır.<sup>24</sup> AT üyesi ülkelerle bir karşılaştırma yaptığımızda, Türkiye'nin Almanya, İtalya, İngiltere ve Fransa'dan sonra en fazla nüfusa sahip Avrupa ülkesi olduğunu görmekteyiz. Diğer taraftan, komşu ülkeler arasında da en fazla nüfusa sahibiz. Tablo 1'de görüldüğü gibi, AT üyesi ülkelerde, nüfus artışı hemen hemen sıfırlanmış gibidir. Hatta, Almanya, Lüksemburg, İngiltere'de nüfus negatif artış kaydetmeye başlamıştır. Komşu ülkelerden İran, Irak ve Suriye'de ise, nüfus artış hızı yüzde 3'lerin üzerinde seyretmektedir.(Tablo.1)

Tablo . 1

Türkiye, AT Üyesi Ülkeler ve Komşu Ülkeler Nüfus Durumu Karşılaştırması (1986)

Belçika	9.913	0.1	30.5	325
Danimarka	5.121	0.0	43.1	119
Fransa	55.392	0.5	551.5	100
F. Almanya	61.048	-0.1	248.6	246
Yunanistan	9.966	0.5	132.0	76
İrlanda	3.537	0.7	70.3	50
İtalya	57.221	0.2	301.3	190
Lüksemburg	0.363	-0.	2.6	140
Hollanda	14.563	0.5	40.8	357
Portekiz	10.291	0.9	92.4	111
İspanya	38.668	0.5	504.8	77
İngiltere	55.147	-0.1	244.1	230
Komşu Ülkeler	(1)	(2)	(3)	(4)
Rusya	280.144	0.9	22.402.2	13
İran	45.914	3.0	1.468.0	28
İrak	16.450	3.6	1.468.0	28
Suriye	10.612	3.3	185.1	57
Bulgaristan	8.959	0.2	110.9	81

(1) Yıl ortası nüfus (bin kişi)

(2) Nüfus artış hızı (1980-86)(%)

(3) Yüzölçümü (bin kilometrekare)

(4) Nüfus yoğunluğu (kişi/kilometrekare)

Kaynak: Sakarya İli 1990 Yılı İktisadi Raporu, Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası, Yayın No:1990/3, Adapazarı, Kasım, 1990, sf. 2.

<sup>23</sup> E. Mensfield, The Economics of Technological Change, New York, 1978, sf. 62.

<sup>24</sup> Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, sf. 16.

Bütün dünya ülkelerinde olduğu gibi, ülkemizde de, nüfus ve nüfusun artış hızı , işgüçlü arzı, iç talep ve üretim teknolojisini belirleyen ağırlıklı bir faktör olarak önemini korumaktadır. Ancak, şunu hemen ifade etmek gerekir ki, nüfus olayına iktisadi perspektiften, bakmak, yani, nüfusun niceliğinden (miktar) ziyade niteliğini dikkate almak gerekir. İktisadi kalkınmada, nüfusun yani insangüçünün sayısal durumu değil, niteliği önem arz etmektedir.

Zira, modern bilgi, eğitim, teknoloji biriminden yoksun kitlelerin ekonomiye katkıda bulunmaları sözkonusu olamaz.

Sakarya'da nüfusun yoğun olduğu bölge Adapazarı ovasıdır. Kuruluşundan 6'ncı asrın başlarına kadar küçük bir köy halinde kalan Adapazarı bölge sanat erbabının pazar hayatına başlamasından itibaren gelişmeye başlamıştır. Hatta 19.yüzyılın ilk yarısında buradan geçen bazı seyyahların eserlerinde "Küçük Adapazarı Köyü" diye bahsettikleri görülmektedir. 1862 yılında bir inceleme gezisine çıkan A.De Maustier hatıralarında bölge nüfusunu 10.000 olarak gösterir. Bundan 20 yıl sonra, bölgede bir inceleme yapan Von Diest'e göre şehir nüfusu 15.000 dir. Bu bilgilerden anlıyoruz ki, 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra Adapazarı, çarşısı, pazarı ve alanları ile canlı bir kasaba ve aynı zamanda bir ticaret merkezidir. 1899 yılında demir yolunun Adapazarı'na kadar gelmiş olması, bu gelişmeyi hızlandırmıştır.

Sakarya nehrinin doğusu ile Sapanca gölü ve Çark suyu arasında kalan münbit topraklar, yerleşmeye çok elverişli olması hasabıyla 1876'dan 1954 yılına kadar devamlı göçlere maruz kalmış, nüfus artışı bakımından büyük gelişmeler göstermiştir.

Yüzölçümü 4974 kilometrekare olan Sakarya'da 1927 yılında 138.312 toplam nüfus, aradan geçen 28 yıl sonra, 1955 de 297108 toplam nüfusa, 1970 yılında ise 459052'ye yükselmiştir.<sup>25</sup> Nüfus yoğunluğu Türkiye nüfus yoğunluğunun iki katına ulaşarak 62 yi bulmuştur.<sup>26</sup> 1950 yılından sonraki sanayileşme hareketleri, bölge nüfusundaki artışın büyük sebeplerindendir.

Bu arada, evvelce olan fabrika, atölye ve çeşitli işyerleri yanında diğer kurulmuş şeker, lastik, nişasta, yağ sabun, çivi, kereste, kiremit, gübre, parke, kereste sandalye, kontrplak, traktör, tarım alet ve makineleri, tank, vagon, ağır bakım fabrikalarını saymak mümkündür.

<sup>25</sup> Sakarya 1967 İı yılığđ, sf. 84.

<sup>26</sup> Aynı, sf. 84.

Nüfus artışının hızını etkileyen en önemli sebep ise depremlerdir. Ancak, 1943, 1956 ve 1967 depremlerine rağmen nüfustaki artış sürmüştür. Teknik ziraatle sanayiinin birbirine paralel olarak hızla gelişmesi iç göçleride teşvik etmiştir.<sup>27</sup>

1992 yılı nüfus tahminlerine göre, Türkiye'nin toplam nüfusunun yüzde 1,21'lik bölümü Sakarya ili sınırları içerisinde yaşamaktadır. 1990 Genel Nüfus Sayımı verileri itibariyle bu pay yüzde 1.19 seviyesindedir.<sup>28</sup>

**Tablo. 2**

**Sayım Yıllarına Göre Türkiye ve Sakarya Toplam Nüfus Tablosu**

	Türkiye(Bin)	Sakarya	Türkiye	Sakarya	Türkiye	Sakarya
1955	24.065	297108	2.8	-	31	62
1960	27.755	361992	2.9	3.9	36	75
1965	31.391	404078	2.5	2.2	41	84
1970	35.605	459052	2.5	2.6	46	95
1975	40.348	495649	2.5	1.5	52	103
1980	44.737	548747	2.1	2.0	58	114
1985	50.664	610500	2.5	2.1	65	127
1990	56.473	683061	2.2	2.2	73	142
1991 (*)	57.705	698088	2.2	2.2	75	145
1992 (*)	58.961	713446	2.2	2.2	76	148

(\*) Yıl ortası nüfus tahmini

Kaynak:Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar; Devlet İstatistik Enstitüsü Bşk., Ankara,1994, sf. 270.

Tablo 2 mukayeseli olarak incelendiğinde, gerek ülke genelinde gerekse Sakarya ilinde yıllık ortalama nüfus artış hızının %2,2 olduğu görülmüştür. Ancak Sakarya ilinde nüfus yoğunluğunun Türkiye ortalamasının iki katına yakın bir durumda olması dikkat çekicidir. Sakarya ili ülke ekonomisine göre daha kırsal kesim ağırlıklı bir nüfus yapısına sahiptir. 1990 verileri itibarı ile toplam ülke nüfusunun yüzde 40,9'luk bölümü kırsal kesimde yaşıyorken, Sakarya ilinde bu pay yüzde 55,4 seviyesindedir.(Tablo.3)

**Tablo. 3**

**Sayım Yıllarına Göre Türkiye ve Sakarya Nüfusunun Kırsal Kesim-Kentsel Kesim Dağılımı**

	Türkiye	Sakarya	Türkiye	Sakarya	Türkiye	Sakarya	Türkiye	Sakarya
1955	6.927.343	74.255	28.8	25.0	17.137.420	222.853	71.2	75.0
1960	8.859.731	111.064	31.9	30.7	18.895.089	250.928	68.1	69.3

<sup>27</sup> Cumhuriyetin 50. yılında Sakarya, Adapazarı, 1973, sf. 56.

<sup>28</sup> Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, sf. 149.



1965	10.805.817	124.936	34.4	30.9	20.585.604	279.142	65.6	69.1
1970	13.691.101	152.277	38.5	33.2	21.914.075	306.775	61.5	66.8
1975	16.869.068	172.218	41.8	34.7	23.478.651	323.439	58.2	64.4
1980	19.645.007	195.069	43.9	35.6	25.091.950	353.678	56.1	64.4
1985 (*)	26.864.757	259.617	53.0	42.5	23.798.701	350.883	47.0	57.5
1990	33.326.351	297.759	59.0	44.6	23.146.684	385.302	40.9	55.4

(\*) 1985 Kesin Genel Nüfus sayımları sonuçları 1990 Genel Nüfus sayımı günündeki idari bölümlere göre yeniden düzenlenmiştir.

**Kaynak:** Devlet İstatistik Enstitüsü Bşk. Yayını, Ankara, 1991, sf. 273.

Sakarya'da kırsal kesim nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı, yıllar itibariyle düşmesine rağmen, ağırlığını korumaya devam etmektedir.

**Tablo. 4**  
**Çalışma Çağındaki Nüfusun ve İktisaden Faal Olmayan Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranları (1985 Genel Nüfus Sayımına Göre)**

0 - 14 Yaş	19.010.000	37.5	216.434	35.5
15 - 64 Yaş	29.432.000	58.1	363.630	59.6
65 - Üzeri Yaş	2.126.000	4.2	29.666	4.7

**Kaynak:** İstatistik Yorumlar, DİE Bşk. Yayını Ankara, 1991. sf.269

Nüfus olgusunu, çalışma çağındaki nüfusun (15-64 yaş arası) toplam nüfus içindeki oranı açısından incelediğimizde şu tabloyla karşılaşırız. (Tablo.4) 1985 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre; çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içindeki payı Türkiye genelinde yüzde 58,1, Sakarya ilinde ise yüzde 59,6 civarındadır. Aynı oran, AT üyesi ülkelerde ortalama yüzde 66,9 dur.<sup>29</sup>

Türkiye'nin 1992 yılı tahmini nüfusu 58 milyon 961 bin civarındadır. 1990 Genel Nüfus sayımı verilerine göre Türkiye'nin toplam nüfusu 56 milyon 473 bin idi. Öte yandan 1970'li ve 80'li yıllarda yüzde 2,5 lar seviyesinde gerçekleşen "yıllık ortalama nüfus artış hızı" nın 1990 genel nüfus sayımını izleyen yıllarda yüzde 2,2'ler seviyesine düştüğü gözlenmektedir. Ayrıca 1985 yılında 65, 1990 yılında 73 olan nüfus yoğunluğu ise (kilometre kareye düşen insan sayısı) 1992 yılı tahmini nüfus rakamlarına göre 76'ya yükselmiştir. (Tablo.2)

Ölkemizde yaşanan bu hızlı nüfus artışı kırsal kesimden şehirlere göçlerin giderek yoğunlaşmasını da beraberinde getirmektedir. Şehirlerde yaşayanların toplam nüfus içindeki payı, 1955 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre yüzde 28,8 iken, bu pay 1985 Nüfus Sayımı verileriyle yüzde 53'e, 1990 Nüfus sayımı verileriyle de yüzde 59'a yükselmiştir. (Tablo.3)

<sup>29</sup> İstatistik ve Yorumlar, DİE Başkanlığı, Ankara, 1991, sf. 24 0.

4'ncü tablodan anlaşıldığına göre, çalışma çağındaki nüfus (15-64 yaş arası) toplam nüfus içinde önemli bir yer işgal etmektedir. 1988 yılı nüfus tahminlerine göre, 15-64 yaş grupları arasındaki çalışabilir nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 59,6'ya ulaşmaktadır. Söz konusu oran, 1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre yüzde 58,1 civarındadır.(Tablo 4)

Bilindiği gibi, bütün ülkelerde çalışma çağındaki nüfus, iktisaden faal olmayan genç ve yaşlı nüfusun yükünü taşımaktadır. Dolayısıyla ülkemizde çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içindeki payının artması olumlu bir gelişmedir.

Çalışma çağındaki nüfusun toplam nüfus içindeki oranı açısından ilimizi incelediğimizde, bu oranın Türkiye ortalamasının yaklaşık 1,5 puan üzerinde bulunduğunu görüyoruz. (Tablo.4) 1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre, çalışabilir nitelikteki 15-64 yaş arası toplam nüfus ülkemizde 29 milyon 432 bindir. Bu nüfusun toplam nüfus içindeki payı, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, yüzde 58,1 civarındadır. Aynı yaş grupları dilimine mensup 363.630 kişi ise ilimizde yaşamaktadır. Çalışma çağındaki bu nüfusun ilimiz toplam nüfusuna oranı yüzde 59,6'dır.(Tablo.4)

1992 yılı için yapılan nüfus tahminleri, Sakarya'nın toplam nüfusunun 1991 yılına göre yüzde 2,2 oranında artış kaydettiğini ve 713.446'ya ulaştığını ortaya koymaktadır. 1990 Genel Nüfus sayımı verilerine göre Sakarya'nın toplam nüfusu 683.061' dir. (Tablo.2)

Adapazarı merkezi ise 171.225'dir.<sup>30</sup> Burada hemen dikkati çeken gelişme 1980'li yıllarda yüzde 2'ler seviyesinde gerçekleşen Sakarya'nın "yıllık ortalama nüfus artış hızı"nın, 1990 ve sonrası yıllarda binde 22,46'lara yükselmiş olmasıdır.<sup>31</sup> Öte yandan 1985 yılında 127 olan, 1990 yılında 142'ye çıkan nüfus yoğunluğu ise, 1992 yılında 148 olarak gerçekleşmiş bulunmaktadır. (Tablo.2)

Sakarya nüfusunun kır-kent dağılımının ülke ortalamasından biraz farklı olduğu gözlenmektedir. Şehir nüfusunun toplam nüfusa oranı 1955 Genel Nüfus Sayımında %25 seviyesinde idi. Bu oran 1985 Nüfus Sayımında yüzde 42,5'e, 1990 Nüfus Sayımında ise yüzde 44,6' ya yükselmiştir. (Tablo.3)

<sup>30</sup> Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, sf. 276.

<sup>31</sup> Aynı, sf.274.

**Tablo. 5**  
**Sakarya Nüfusunun Yaş Grupları ve Cinsiyete Göre Dağılımı**  
**(1983 Genel Nüfus Sayımı Verileriyle)**

0 - 4	31.704	32.846	64.550
5 - 9	38.013	36.636	77.649
10 - 14	36.236	37.999	74.235
15 - 19	32.540	32.952	65.492
20 - 24	28.368	26.745	55.113
25 - 29	24.985	26.426	51.411
30 - 34	20.032	21.458	41.490
35 - 39	16.721	18.161	34.882
40 - 44	13.360	13.406	26.766
45 - 49	12.690	12.168	24.858
50 - 54	12.902	12.860	25.762
55 - 59	11.620	11.592	23.212
60 - 64	7.494	7.150	14.644
65 +	16.452	13.214	29.666
Bilinmeyen	277	493	770
	303.277	297.106	600.383

**Kaynak:** Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara,, 1989, sf. 161.

**İL GÖÇLER VE DEĞİŞEN SOSYAL YAPI :** Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit Mutasarrıflığında 1850'den sonraki dönemde en önemli olayları, 1854-1855 Kırım Savaşı, 1850-1860 Şeyh Şamil olayı, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile Balkan Savaşları ertesinde, dört büyük dalga halinde gelen mülteci akınlarıdır. Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölgelerine yerleştirilen Kırım, Kafkas ve Balkan göçmenlerinin büyük bir bölümü de kendilerine Marmara Bölgesinde Biga yarımadası ile Bursa'dan başka, Adapazarı yöresinde sığınak bulmuşlardır.<sup>32</sup>

1890'larda Adapazarı yöresinde nüfusun, İznik bölgesini fetheden Osmanoğulları'nın soyundan gelen Türkler, fetih sırasında ya da daha sonraki yüzyıllarda Müslümanlığı kabul eden Rumlar ve çeşitli yerlerden gelen göçmenlerden oluştuğu bilinmektedir. Göçmenlerin çoğu Rus uyruklu Müslümanlardı. Bunlar 1856'da gelmeye başlayan Kırım Türk Tatarları ile 1860'lardan sonra Anadolu'ya gelen Abaza ve Çerkezlerdir. Abazalar, yerleştikleri bölgelere kısa sürede uyum sağladılar, tarım ve askeri hizmetlerde başarı gösterdiler, Çerkezler ise özellikle ilk başlarda problem olmuştur. Geçimlerini sağlamak için çalışıp para kazanmayı kendilerine yediremeyen Çerkezler, uzun süre tedirgin oldular. Bu sebeple Çerkez göçmenlere verilen topraklar ilk yıllarda doğru dürüst işlenmeden kaldı, işleyenlerde çok az ürün alabildiler. Daha sonraları ise güzel çiftlikler kurup, modern tarım yöntemlerini özenle

<sup>32</sup> Muzaffer Erendil, Türklü Yöneli ile Sakarya İli, Nur Ofset Matbaası, İstanbul, 1982, sf. 34.

uyguladılar. Askeri hizmetlerde de çabucak ilerleyerek Osmanlı hassa ordusunda görev aldılar.<sup>33</sup>

XIX.yüzyılın sonlarına doğru İznik bölgesinde çeşitli köylere yerleştirilen göçmenlere ayrılan ev sayısı 600'ü geçmekteydi. İstanbul Hükümeti, Adapazarı'nda 40.000 Çerkez göçmeni yerleştirmişti. Adapazarı yöresinin XIX. yüzyılın sonlarına ilişkin nüfus verileri de Müslüman nüfus içinde göçmenlerin giderek artmaya başladığını göstermektedir. 1890 başlarında Adapazarı'nda 7329, Sapanca'da 1000, Akyazı'da 1000, Hendek'te 2000 ve Geyve'de 710 göçmen yaşamaktaydı. Bunların içinde, Mısır'daki Hıristiyan Kıptilerin soyundan gelen az sayıda çingenelede bulunmaktadır.<sup>34</sup>

Adapazarı'ndaki göçmenlerin bölgenin gelişimi açısından çok olumlu rol oynadıkları bilinmektedir. Örneğin; Bulgaristan göçmenleri bir yandan kurdukları doğrama atölyeleri ile büyük gelir sağlarken, öte yandan da kereste ticareti yapmaktaydılar. Doğu Rumelililer ise küçük arabalarıyla sürdürdükleri ticaretin yanısıra taşımacılık işinden para kazanmaktaydılar.<sup>35</sup>

Adapazarı'nda göçler, nüfusun zaman içindeki gelişimi üzerinde çok önemli bir etki yapmıştır. İlin günümüzde nüfus bakımından ağırlık merkezini oluşturan kent merkezi XIX. yüzyıl ortalarında başlayarak, yoğun göçler alan bir yöredir. 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) sonrasında Kafkasya'dan gelen Çerkez, Gürcü, Abazalar, Adapazarı yöresine yönelen göç akımının öncüleridir. Daha sonra Balkan Savaşı (1912) göçmenleri, 1.Dünya Savaşı sonunda Trabzon'da başgöteren Pontus hareketinin yol açtığı tedirginlik nedeniyle Karadeniz illerinden ayrılan insanlar, Lozan anlaşması sonrasında nüfus değişimi sonucu gelen Batı Trakya göçmenleri ve 1934-1950 arasında da Romanya ve Bulgaristan'dan gelenler Adapazarı ve çevresine yerleştirilmiştir. Böylece, XIX.yüzyıl sonlarında, 10.000-15.000 olduğu tahmin edilen yöre nüfusu, 1950'de 100.000'e yaklaşarak, 10 katına ulaşmıştır.<sup>36</sup>

İle, 1950 sonrasında da göçler olmuştur. 1951-1952'de Bulgaristan'dan toplu bir göç hareketi olmuş, izleyen yıllarda gelen Balkan göçmenlerinden bir bölümüde, İle yerleşmişlerdir. Sakarya nüfusu, 1950'lerde ülke genelini çok aşan bir gelişme göstermiştir.<sup>37</sup>

<sup>33</sup> Aynı, sf. 35.

<sup>34</sup> O.An ve Cahit, O.Tütengil, Adapazarı'na Göç ve Çalışma Hayatına İntibak Araştırması, SESAM, Adapazarı-İstanbul, 1970, sf. 27.

<sup>35</sup> Aynı, sf. 28.

<sup>36</sup> Aynı, sf. 30.

<sup>37</sup> Talia Balcıoğlu, Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası, Adapazarı, 1979, sf. 30.

Bu dönemde gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu il merkezine yerleştiği için, ilin kentsel nüfusu da önemli ölçüde büyümüştür. Nüfus sayımlarında, ilde yaşayanlar içinde dış ülke doğumlu kişi oranının yüksekliği, göçlerin önemini ortaya koyar.1955'de Sakarya'da yaşayanların %7,2'si, 1960'ta da % 8,1'i, 1970'de ise %9'u dış ülke doğumlu kişilerdi. Bu oranlar, söz konusu yıllarda Türkiye ortalamalarını (1955'de %3,6, 1960 da %3,4, 1970 de % 3,3) çok aşmaktaydı. 1960 sonrasında dış ülkelerden göçmen akımının durmasıyla, bu oran giderek geriledi. 1970'de %5, 1980'de %3,3 e düştü.<sup>38</sup> Bulgaristan'dan gelen son büyük ölçe bu oran tekrar yükselmiştir. Bu oranlar Türkiye ortalamalarının çok üstündedir.

Dış ülke göçmenlerinin yanı sıra, Adapazarı ülke içinden de göç almaktadır. Bunlar arasında, Karadeniz Bölgesi kökenliler önemli yer tutar.

1975 sayımında, başka ilde doğmuş olup da Sakarya'da yaşayanların oranı % 16'ya ulaşıyordu.<sup>39</sup> Bunların %40'ı ise, Trabzon'dan bir grup Lâz olmak üzere Artvin, Giresun, Ordu, Rize ve Gümüşhane gibi Karadeniz illerinden gelmiş kişilerdi.<sup>40</sup> Karadeniz illeri, aslında ülkenin her yanına göç vermektedir. Ancak, Sakarya'daki Karadenizlilerin bir özelliği vardır. Bunların büyük bir bölümü I.Dünya Savaşı sonrasında topluca Adapazarı yöresine gelmiştir. Bu göç, o yıllarda Trabzon ve çevresinde ortaya çıkan Pontus hareketinin yaptığı tedirginlikten kaynaklanmıştır. Bu yüzden, Karadenizli göçmenler arasında Trabzon'luların büyük ağırlığı vardır. 1985'de Sakarya'da oturan Karadeniz illeri doğumluların yaklaşık yarısını (%44'ünü) Trabzonlular oluşturmaktadır.<sup>41</sup>

Göçler, ilin nüfus varlığını önemli ölçüde etkilemekle birlikte, nüfusun bileşimini pek değiştirmemiştir. İle yönelen göçler toplu göç niteliği taşıdığından, aile ölçeğinde gerçekleşmiştir. Bu sebeple, nüfusun ne cinsiyet ve yaş, ne de ekonomik özellikleri pek değişmemiştir. 1960'lı yıllarda tersine bir eğilimle Sakarya, İstanbul'a ve bu dönemde hızlı bir gelişme ve sanayileşme sürecine giren Kocaeli'ne göç verir oldu. 1970'den sonra bu çekim merkezlerine Bursa'da eklendi. Ancak, ilin verdiği göç, eskiden aldığı göçten daha sınırlı olmuştur. 1965-1970 verilerine göre, bu yıllarda Sakarya göç yoluyla nüfusunun %0,05 ini yitirmiştir.<sup>42</sup> İlin, göç nedeniyle kaybettiği net nüfus, çok büyük boyutlara ulaşmasada nüfusun gelişimi üzerinde önemli etkiler yapmıştır. İl dışına gidenler, iş bulmak amacıyla

<sup>38</sup> Türkiye Nüfus Araştırması, DİE, Ankara, 1991, sf. 165.

<sup>39</sup> Aynı, sf. 166.

<sup>40</sup> Aynı, sf. 166.

<sup>41</sup> Yurt Ansiklopedisi, İstanbul, 1983, sf. 6499.

<sup>42</sup> Aynı, sf. 6500.

göç ettiklerinden, aile reisinin tekil erkek göçü ağır basmaktadır. Bu ise, ailelerin bölünmesine yol açmaktadır. Giderek nüfus artış hızı da düşmektedir. Göçe, çalışma çağındaki (15-64) yaş grubunun katılması, faal nüfusun gelişimini de yavaşlatmış ve bu yıllarda, faal nüfusun toplam nüfus içindeki payını gösteren genel katılma oranı düşmüştür.

İl ekonomisinin 1970'lerin ikinci yarısında yeniden canlanması, il dışına verilen göçü durdurmuştur. Bu yıllarda il yeniden ülkenin başka yörelerinden göç almaya başlamıştır.

1980'lerde Sakarya, hem sanayi ve ticaret kesimlerinin yaptığı yeni iş imkanları, hem de tarım kesiminin mevsimlik işgüçlü talebi sebebiyle, özellikle doğu illerinden sürekli göç almıştır. Bu yıllarda Adapazarı kentinde gecekondulaşma olgusunun ilk kez gündeme gelmesi, bu yeni göç dalgasının ürünüdür.<sup>43</sup>

Sakarya'ya olan göçleri şu şekilde sıralamak da mümkündür:

1- 1876'da Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında yapılan savaşlar sonunda Kafkasya'dan gelen göçmenler. (Bunlar çalışkan, giyiniş ve yaşayış bakımından özenlidirler.)

2- 1912 Balkan Harbinden sonra Balkanlardan gelen göçmenler. Balkanların çeşitli yörelerinden Türk ve Müslüman unsurlar büyük oranda göç etmişler ve bunların bir kısmı, geldikleri yöre iklimi ile coğrafi özelliklerini yansıtan yörelere benzer yerlere yerleştirilmişler, bu arada Sakarya'ya gönderilmişlerdir.

3- 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus baskısı neticesinde Doğu Karadeniz kıyılarından gelen göçmenler. Bu bölgeden daha sonra da ekonomik sebeplerle göçler sürmüştür.

4- 24 Temmuz 1923 Lozan anlaşması ile Batı Trakya'dan mübadil olarak gelen göçmenler. Bunlardan şehirlerden gelenler şehirlere, köylerden gelenler köylere yerleştirilmişlerdir.

5- 1934-1950 yılları arasında Romanya ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler. Romanya'dan gelenler arasında az sayıda Pomak bulunmaktaydı. Bulgaristan'dan gelenler

<sup>43</sup> Talia Balcıoğlu, a.g.e., sf. 31.

arasında ise bir çok kipti gelmiş ve bunlar tefrik edilmeden yerleşme bölgelerine iskan edilmişlerdir.<sup>44</sup>

6- 1948,1951 yılları arasında Türk Müslüman mülteciler adı ile 45 nüfuslu 24 aile Sakarya'da yerleştirilmişlerdir.

7- 1950 - 1951 yıllarında Bulgaristan'dan gelen 42.000. göçmen aileden bir kısmı da Sakarya vilayetinde yerleştirilmişlerdir.

8- 1953 yılında Doğu Türkistan'dan gelen iki göçmen aileyi de saymak mümkündür.

9- 1954 yılından sonra Tito rejimi ile bağdaşamayıp Yugoslavya'da serbest göçmen sıfatı ile gelen ailelerden bir kısmı Sakarya'da yerleştirilmiştir.<sup>45</sup>

10- 1973 yılında ve 1992 yılında Bulgaristan'dan gelen üçyüztellibin civarındaki göçmenin btytk bir grubu özellikle akrabalarının yanına gelerek yerleşmişlerdir. 1970'li yılların başında gelenler para, eşya ve mallarından getirebildiklerini getirebilmişlerdir. Daha sonra, Demirperde blokunda ki Bulgaristan hasmane tavırların dozajını artırmış ve uzun süre göçe müsaade edilmediği gibi 1992'de gelenlerin mal olarak hiç bir şey getirmelerine izin verilmemiştir.<sup>46</sup>

11- Aşiret, göçebe ve yerli çingeneler. (Bunlar mevsim ve doğal şartlara göre devamlı iskan değişikliği içindedirler.)

12- Ayrıca son bir kaç yılda doğu ve güneydoğu anadolu'da ki terör olaylarından rahatsız olan bazı yöre insanlarımızda göçerek Sakarya'ya yerleşmişler ve mahalleler oluşturmaya başlamışlardır

Yüzde doksan dokuzdan fazlası islam olan nüfusun yanında Gregoryan, Katolik, Ortadoks ve Protestan mezheplerine mensup Hıristiyanlar, Museviler ve diğer dinlere mensup vatandaşlar yaşamaktadır. Ayrıca çok az sayıda dinsizde gelen göçmenler arasında bulunmaktadır.<sup>47</sup>

<sup>44</sup> Sakarya 1967 İl Yıllığı, Adapazarı, 1968, sf. 83.

<sup>45</sup> Melih Ersoy, a.g.e., sf. 68.

<sup>46</sup> Aynı, sf. 68.

<sup>47</sup> Aynı, sf. 69.

1980 ve 1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından halihazırdaki daimi ikametgah ve bir önceki nüfus sayımı uygulamasındaki daimi ikametgah sorularının karşılaştırılmasından, daimi ikametgahını değiştiren (göç eden) nüfus tesbit edilmiş ve 1980-1985 yılları arasında göç nedeniyle en çok net göç alan on il net göç oranı dikkate alınarak sırasıyla Kocaeli %6,2, İstanbul % 5,6,İçel %5,4, Bursa %4, İzmir %3,9,Antalya %3,2, Adana %1,6, Eskişehir % 1,6, Aydın %1,4, Sakarya %1,3 oranıyla tesbit edilmiştir.<sup>48</sup> Sakarya'da 1985 Nüfus sayımında (0-4 yaş nüfusu çıkarılmış olarak) 545950 nüfus vardır. 1980-1985 arasında içe göç eden nüfus 36896'dır. İçe göçün toplam göç içindeki payı %13 olmuştur. İçe göçün illerin nüfusu içindeki payı ise % 0,68 olarak tesbit edilmiştir.<sup>49</sup>

1980-1985 yılları arası illerin verdikleri göçün toplam göç ve il nüfusu içindeki payını inceleyecek olursak, 545950 (0-4 yaş nüfusu çıkarılmış olarak) olan nüfusun, 1980-1985 arasında dışa göç eden nüfus 29948 dir. Dışa göçün toplam göç içindeki payı % 0,10 olmuştur. Dışa göçün illerin nüfusu içindeki payı %0,55 olarak tesbit edilmiştir.<sup>50</sup>

1980-1985 yılları arası iller itibariyle net göç ve net göç oranı Sakarya'da; iç göç toplamı 36896 dan dış göç toplamı 29948'i çıkarırsak 6948 kalır ki, net göç oranı % 0,13 dür

### III. EĞİTİM VE KÜLTÜR HAYATI

#### A. Eğitim

Sakarya ili medrese devrini yaşamamış, modern okula 19.yüzyılın sonlarına doğru sahip olmuştur. II. Meşrutiyetten sonra ve Cumhuriyet İdaresinde Milli eğitim hizmetlerindeki gelişmesini sürdürmektedir.<sup>51</sup>

Sakarya ilinde özellikle Adapazarı'nda nüfus yoğunluğu Türkiye genel nüfus yoğunluğunun iki katı civarında olduğundan günü gününe milli eğitim ihtiyaçlarına cevap verebilmek için büyük bir gayret göstermek gerekmektedir.

Okumayı seven halk her yönden olduğu gibi kültür alanında da büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Doğu Marmara bölgesinin önemli merkezi Sakarya'da gelişmiş bölge olmak vasfı yalnız ekonomik alanda değil, aynı zamanda kültürel yönde kendini göstermiştir.

<sup>48</sup> Nisan 1994'de Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar, T.C. Başbakanlık DİE, Ankara, 1994, sf. 294.

<sup>49</sup> Aynı, sf. 297.

<sup>50</sup> Aynı, sf. 300.

<sup>51</sup> Sakarya 94. sf. 85.



1937 yıllarında Kocaeli'nin ilçesi olan Adapazarı'nda yalnız bir ortaokul, merkez ve köylerinde 28'i tek öğretmenli 36 ilkokul bulunduğu, o tarihlerde daha 5 ilkokulla bir liseye ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Daha 40-45 yıl önce, 1950-1955 döneminde 299 okul ve bu okullarda 30982 öğrenci bulunmakta olup, mezun sayısı ancak 4035 dir. Aynı yıllarda 5 adet ortaöğretim müessesesinde 1026 öğrenci, mesleki ve teknik öğretim kurumlarında da toplam 2246 öğrenci bulunmaktadır.<sup>52</sup>

Ülkemizin en gelişmiş bölgesinde yer alan Sakarya'da çeşitli göstergeler, birbirinden hayli farklı eğitim düzeylerini yansıtmaktadır. Örneğin, erkek okuryazarlığı en gelişmiş illerdeki düzeye yaklaşırken, kadın okuryazarlığı daha geri sıralarda yer alan illerdeki düzeydedir. İlköğretimde sayısal hedeflere çok yaklaşılmışken, orta öğretimde katılma oranı düşmekte, kız erkek öğrenci oranları arasında fark birden büyümekte, ilköğretimde ulaşılan denge birden bozulmaktadır. Mesleki ve teknik okullarda okuyan öğrencilerin tüm ortaöğretim öğrencileri içindeki payı, gelişmiş yörelerdekine tersine çok düşüktür.<sup>53</sup>

Bununla birlikte, artan refah, aradaki farkları azaltıcı ve Sakarya eğitimindeki gelişmemişlik göstergelerini düzeltici niteliktedir.

**1. Okuryazarlık :** 1955'te Sakarya'da (+6) yaşlardaki nüfusun yarısına yakını (%478) okuma yazma bilmekteydi. İzleyen yıllarda, özellikle 1960'tan sonra okuryazarlık oranı hızla arttı. 1975'e gelindiğinde, okuryazarlık oranı %68'e yaklaşmıştı. Bu oran, erkeklerde %80, kadınlarda %55'idi.1980'de ise okuryazarlık oranı erkeklerde %85, kadınlarda %62, toplam %74 olmuştu.(Tablo.6)

**Tablo. 6**  
**Sakarya'da Okuryazar Oranı (%)**

1955	65,5	29,8	47,8
1960	65,7	32,6	49,4
1965	75,5	42,6	59,2
1970	76,1	48,1	62,0
1975	80,1	55,0	67,8
1980	85,0	62,0	74,0

**Kaynak:** Yurt Ansiklopedisi, cilt 9, İstanbul, 1983, sf.6505.

Sakarya'daki okuryazarlık oranı, İzmir ve Ankara, gibi büyük merkezlerdekine yakın, Bursa'daki ile hemen hemen aynı düzeydedir. Ancak, söz konusu büyük illerde kadın-erkek okuryazarlık oranları arasındaki farklar, Sakarya'dakine göre daha azdır. Okuryazarlık

<sup>52</sup> Cumhuriyetin 50. yılında Sakarya, 1973, sf. 101.

<sup>53</sup> Aynı, sf. 102.

bakımından gelişmiş illerin ortalarında yer alır. Sakarya'da, kadın okuryazarlığı daha geri bir düzeyde kalmaktadır.Ama bu fark giderek azalmaktadır.

Bununla birlikte, Sakarya'da okul dışı yollarla okuma yazma öğrenenlerin oranı, gelişmiş illerdeki düzeye yakındı. 1989 yılında ilkokul çıkışlıların oranı %45, ortaöğretim mezunlarının oranı ise %8,5 idi. Yükseköğrenim görenlerin oranı (%1,7) bakımından Sakarya, ön sıralarda yer alan bir ildir.<sup>54</sup>

Sakarya'da eğitim yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı çok düzensiz gelişmiştir. I. ve II.beş yıllık plan dönemlerinde eğitim yatırımları ile yapılan kamu yatırımları % 10'unun altındayken III.ve IV.plan dönemlerinde %20'ye yaklaşmıştır.<sup>55</sup>

**2. İlköğretim :** 1994'de Sakarya'da ilköğretim çağındaki çocukların % 95'i okula gitmektedir. Bu oran 12 yaşındaki çocuklarda %98'i bulmaktadır. Bu fark , bir ölçüde çocukların, özellikle kız çocuklarının okula geç gönderilmesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre, Sakarya'da ilkokul düzeyinde okullaşma, oldukça ileri bir düzeye ulaşmıştır. Buna karşın, kırsal kesimdeki okulların %18,1 ini oluşturan 112 okulda nitelik ve verim düşürücü ikili öğretim uygulanmaktadır. Okullaşma oranı Türkiye genelinde'de her geçen yıl artmaktadır. 1985-1986 öğretim yılında ilk öğretimde okula gitme oranı %87 oranındadır. (Tablo.7)1980'de Sakarya'da bir okul bitirmeden okuma yazma öğrenenler, (6+) yaştaki toplam nüfusun %19'unu oluşturuyordu. Yani,1980'de (6+) yaştaki nüfusun%45'i ilkokul öğretiminden geçmemişti.<sup>56</sup>

**Tablo. 7**

**Türkiye'de 1985-86 Yılında İlköğretimde Okullaşma Oranı**

Yıl	Okullaşma Oranı (%)	Okul Başlangıç Nüfusu	Okula Gitme Nüfusu	Oran (%)
TOPLAM		6 615 514	5 730 633	0.87
1979	6	1 213 009	1 022 598	0.84
1978	7	1 393 484	1 218 990	0.87
1977	8	1 400 474	1 272 733	0.91
1976	9	1 256 574	1 167 902	0.93
1975	10	1 350 073	1 048 410	0.78

**Kaynak :** Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE Yayınları, Ankara, 1994, sf. 371.

<sup>54</sup> Cumhuriyetin 50. yılında Sakarya, sf. 102.

<sup>55</sup> Sakarya 94. sf. 86.

<sup>56</sup> Aynı, sf. 87.

Köylerarası ulaşımın yoğunlaşması, hatta kasabalarda bile öğrenci yurtları yapılması, öğrencilerin çevredeki kırsal merkezlerde okumasını kolaylaştırmaktadır. Bu gözlem, daha çok ova köyleri için geçerlidir. Sayıları bir hayli yüksek olan orman köyleri bu imkanlardan daha az yararlanmaktadır. 1962'de ilde 456 ilkokul varken bu sayı 1994'de 716 olmuştur. Sakarya'da 1994 yılında Milli Eğitim bünyesinde bulunan ilkokullar dahilindeki anasınıflarda 79 öğretmen ile 1322 öğrenciye eğitim verilmiştir.(Tablo .8)

**Tablo. 8**  
1993-1994 Sakarya İli Okul-Öğrenci-Öğretmen Durumu

ANASINIFI	Anasınıfları		79	1322
	Resmî ilkokullar	669	2401	59026
<b>İLKOKULLAR</b>	İlköğretim Okulu I. Kademe	46	609	16247
	Özel ilkokullar	2	13	222
<b>TOPLAM</b>		716	3017	75416
	Bağımsız Ortaokullar	17	210	6660
	Genel Lise Bünyesinde Ortaokullar	16	-	10199
	Öğretmen Lisesi Bünyesinde Ortaokullar	1	-	-
	Anadolu Lisesi Bünyesinde Ortaokullar	2	-	915
<b>ORTAOKULLAR</b>	İlköğretim Okulu II. Kademe	46	225	6662
	Kız Meslek Lisesi Bünyesinde Ortaokullar	6	-	1113
	Pratik Kız Sanat Ortaokulu	1	8	58
	İmam Hatip Lisesi Bünyesinde Ortaokullar	5	-	5175
	Anadolu İmam Hatip Lis. Bñn. Ortaokullar	1	-	193
	Özel Lise Bünyesinde Ortaokullar	2	17	386
<b>TOPLAM</b>		97	461	31361
	Genel Liseler	20	604	9465
<b>GENEL</b>	Akşam Lisesi	1	7	232
<b>L LİSELER</b>	Anadolu Lisesi	2	46	304
	Öğretmen Lisesi	1	49	202
<b>İ</b>	Anadolu Öğretmen Lisesi	1	-	371
<b>TOPLAM</b>		25	706	10574
<b>S</b>	Endüstri Meslek Lisesi	6	234	4598
	Teknik Lise	2	1	222
<b>E</b>	Anadolu Teknik Lisesi	2	8	291
	Kız Meslek Lisesi	6	145	1178
<b>L</b>	Kız Teknik Lisesi	1	-	17
<b>MESLEK LİSELERİ</b>		1	2	131
<b>F</b>	Ticaret Meslek Lisesi	2	55	2194
	İmam Hatip Lisesi	5	237	3078
<b>R</b>	Anadolu İmam Hatip Lisesi	1	3	-
<b>TOPLAM</b>		26	685	11709
<b>ÖZEL LİSELER</b>	Özel Türk Lisesi	3	20	243
<b>LİSELER TOPLAMI</b>		54	1411	22526

**Kaynak:** İl Millî Eğitim Müdürlüğü, İstatistik Şube Md, Adapazarı, 1995.

Türkiye genelinde 1991'de 51055 ilkokulda 225852 öğretmen, 6861722 öğrenciyi eğitmişlerdir. (Ek.4)

1962'de 51.064 olan ilkokul öğrenci sayısı 32 yıl içinde %48 oranında artarak 1994'de 75416'ya yükselmiştir. Bu artışın büyük bir bölümü 1962-1971 arasında olmuş, 1971'den sonra ise artış hızı yavaşlamıştır. 1994 yılında ilkokul öğretmeni sayısı 3017'ye ulaşmıştır. 1960'lı yıllara göre oran %150'den fazla artmıştır. Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 1994'de 25'e düşmüştür. Ayrıca ilimizde 2 özel ilkokul bulunmaktadır. 13 öğretmen 222 öğrenci bu okullarda okumaktadırlar.(Tablo.8)

**3. Ortaöğretim :** 1994'de Sakarya'da ortaöğretime devam edenler, çağ nüfusunun (13-18 yaş grubu) %40 dolayındadır. İlköğretimde okullaşma oranının %95'i aştığı düşünülürse, bu oran oldukça düşüktür.(Tablo.8)

1994'de Sakarya'da genel ve mesleki-teknik ortaöğretim kurumlarında 53.887 öğrenci okumaktadır. Bunun %60'ı ortaokullar, %40'ı ise genel, teknik ve özel liseler toplamıdır.(Tablo. 8)

**a. Ortaokullar :** Sakarya'nın en eski ortaokulu olan Merkez ortaokulu, 1915'te il merkezinde Adapazarı İdadisi adıyla açılmıştı. 1921 yılına kadar çalışmalarına muntazam bir şekilde devam eden bu okul Adapazarı'nın düşman tarafından işgali üzerine Hendek'e taşınmıştır.

İşgalden sonra tekrar idari olarak Adapazarı Karaosman ilkokulu binasına, daha sonra askeri revire ve Ulus caddesine memur evlerinin bulunduğu Cumhuriyet okuluna taşınmıştır.<sup>57</sup>

1923'te Millî Eğitim Bakanlığına bağlanan, 1929'da kapatılan ve sonra yeniden açılan okul, 1938-1939 yılında da bugünkü binasında hizmete başlamıştır. Okul, 1955'te Atatürk Ortaokulu adını aldı. Sakarya'da öğretim kurumlarının yapımında, halkın katkısı önemli bir yer tutmaktadır. 1952'de yapılan Sapanca ortaokullar, bağışlarla kurulmuştur. Arifiye ortaokulu, Kurma ve Yaşatma Derneğinin çalışmaları sonucunda hizmete açılmıştır. 1964'te de Özel Sakarya ortaokulu açılmıştır.<sup>58</sup>

<sup>57</sup> Cumhuriyetin 50. yılında Sakarya, sf. 102.

<sup>58</sup> Aynı, sf. 102.

1955'te 6 olan ortaokul sayısı, 1965'te 8'e, 1965'ten sonra hızlı bir artışla 1994'te 97'ye varmıştır.(Tablo.8) Ortaokulların kırsal yerleşim merkezlerinde yaygınlaşması, okul başına düşen öğrenci sayısını da azaltmıştır. 1982'de ortaokulların 1/3'üne yakın bölümünde öğrenci sayısı 50'nin altında, yarısında 65'in altında idi.<sup>59</sup>

1955'te 1157 ortaokul öğrencisi ve 56 öğretmen varken, 1965'te 3574 öğrenci ve 114 öğretmen bulunmakta idi. 1980 de öğrenci sayısı yaklaşık 10 kat artmış ve 12436 öğrenci ile 225 öğretmen sayısına varılmıştır.<sup>60</sup> 1994 yılında ise 31361 öğrenci sayısına karşılık 461 öğretmen vardır.(Tablo. 8)

1955-1994 arasındaki öğretmen artışları, öğrenci artışlarının çok gerisinde kalmış bunun sonucunda, 1955'e kadar öğretmen başına 21 öğrenci düşerken, bu sayı 1980'de 55'e,<sup>61</sup> 1994 de 68'e çıkmıştır. Bu sebeple bir bölümü meslek dışı, ücretli öğretmenler ders vermektedir. İki-özel ortaokulda 13 öğretmen bulunmaktadır.(Tablo.8)

**b. Liseler :** 1923-1924 öğretim yılında Adapazarı idadisi lise adını almıştır. Fakat 1927 yılında lise lağvedilmiş, ortaokul haline getirilmiştir. Adapazarı Lisesi olarak 1955-1956 öğretim yılında Lise faaliyete alınmıştır. Ali Dilmen Lisesi ve Hendek Lisesi 1969-1970 döneminde kurulmuştur. Geyve ve Karasu Liseleri 1970-1971 yılında lise haline, Ozanlar Lisesi ise 1971-1972 öğretim yılında Lise haline getirilmiştir. İzleyen yıllarda, ilçe merkezleri yanında, kırsal yerleşim merkezlerinde de liseler açılmaya başlamıştır. 1983'te Sakarya'da 10'u ilçe merkezlerinde olmak üzere 13 lise vardı. Lise öğretiminin başladığı yıl olan 1955-1956 öğretim yılında, ilin tek lisesinde, 28'i kız, 134 öğrenci okumaktaydı. 1980'de 13 okulda toplam öğrenci sayısı 4525'e, 1994'de 10574'e ulaşmıştır.<sup>62</sup> 1994 yılında Özel ve Meslek liseleri hariç lise sayısı ise 25 kadardır. Bu liselerde 706 öğretmen görev yapmaktadır. (Tablo.8)

Bu artışta liselerin ilçelere, hatta kırsal kesime yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Kız öğrenci sayısındaki artış çok daha önemlidir. (50kat) Öğrencilerin önemli bir bölümü (%37'si) il merkezindeki Atatürk, Ali Dilmen ve Ozanlar Liselerinde toplanmıştır.(Tablo.8)

1956-1980 arasında Sakarya'da görevli lise öğretmeni sayısı 35 kat artmış ve öğrenci sayısındaki artışın çok az üzerine çıkmıştır. 1980-1994 arasında ise öğretmen sayısındaki artış

<sup>59</sup> Sakarya 94, sf. 87.

<sup>60</sup> Aynı, sf. 88.

<sup>61</sup> Aynı, sf. 88.

<sup>62</sup> Aynı, sf. 89.

bir kat olmuştur. Oysa bu dönemdeki öğrenci artışı 2,5 kat civarındadır. 1980'de ilde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 13 idi.<sup>63</sup> 1994 ise bu rakam 15'e çıkmıştır. Sakarya'da görevli lise öğretmenlerinin dışında 20 öğretmen de özel liselerde çalışmaktadır. (Tablo.8)

**c. Mesleki ve Teknik Öğretim :** Sakarya ilinin en eski ve tanınmış meslek okulu 1937 yılında Adapazarı Arifiye'de eğitimci yetiştirmek üzere 48 aday ile ilk defa "Eğitmen kursu" açılmış ve burası 17 Nisan 1940 yılında 3803 sayılı kanunla Arifiye Köy Enstitüsü olarak öğretmen yetiştiren bir müesseseye haline gelmiştir. Bu arada kursların idaresi de köy enstitüsü müdürlerine verilmek suretiyle enstitü ile aynı bina içinde 1949 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Köy Enstitüsü iken Enstitüye; Bolu, Bursa, Bilecik, Kocaeli ve İstanbul illerinden öğrenci alınıyor, meyvecilik, sebzeçilik yanında, balıkçılık çalışmaları da yapılıyordu. Köy Enstitülerinin programları 1954'te tümüyle değiştirilince Arifiye Enstitüsü'de önce Köy Öğretmen okuluna, daha sonra da Arifiye Öğretmen Lisesine dönüştü<sup>64</sup>

Sakarya'nın ikinci mesleki ve teknik okulu, 1942-1943 öğretim yılında akşam kız sanat okulu olarak çalışmalarına başlayan, bugünkü Sakarya Kız Meslek Lisesi'dir. Adapazarı'nın il merkezi olması üzerine okul, 1955-1956 öğretim yılında Çocuk Esirgeme Kurumu binasında öğretimi sürdürmüştü, 1963'te akşam kız sanat okulu ayrı bir müdürlüğe bağlanmıştır. 1946 yılında bir ticaret ortaokulu ve 1946-1947 öğretim yılında da bir sanat enstitüsü açılmak suretiyle ortaöğretimde de büyük bir gelişme safhasına girilmiştir.<sup>65</sup>

1980'de ildeki 17 mesleki ve teknik okuldan 7'si ortaokul düzeyinde eğitim vermiştir. Bunların 4'ü imam-hatip ortaokulu, 3'ü kız sanat ortaokulu idi.<sup>66</sup>

1994'de Sakarya'da Mesleki ve teknik öğretim kurumlarının türleri ve sayılarıyla öğrenci ve öğretmen sayıları şöyle açıklayabiliriz. Okullar; Endüstri Meslek Lisesi, Teknik Lise, Anadolu Teknik Lisesi, Kız Meslek Lisesi, Kız Teknik Lisesi, Anadolu Kız Meslek Lisesi, Ticaret Meslek Lisesi, İmam Hatip Lisesi, Anadolu İmam Hatip Lisesi ve Kız Sağlık Meslek Lisesi'dir. Bu 26 okulda, 685 öğretmen, 11709 öğrenciyi eğitmektedir.(Tablo.8)

**4. Yükseköğretim :** Sakarya'da Yükseköğretime 1970 tarihinde Sakarya Mimarlık ve Mühendislik Akademisinin açılışı ile başlanmıştır. Ayrıca Yay-Kur'a bağlı Meslek

<sup>63</sup> Aynı, sf. 89.

<sup>64</sup> Sakarya 1967 İli Yılı, sf. 84.

<sup>65</sup> Aynı, sf. 85.

<sup>66</sup> Sakarya 94, sf. 90.

Yüksekokulunda 1204 öğrenci ve 128 öğretim elemanı vardı.<sup>67</sup> 20 Temmuz 1982 tarihli YÖK Kararnamesiyle Mimarlık ve Mühendislik Akademisi, İstanbul Teknik Üniversitesine bağlı Sakarya Mühendislik Fakültesine dönüştürüldü.<sup>68</sup> Fakültede, Endüstri, İnşaat, Makine, Elektrik, Metalurji Mühendisliği bölümleri vardır. Sakarya Meslek Yüksekokulu'nda YÖK Kararnamesiyle bu Fakülteye bağlanmıştır. 3 Temmuz 1992 tarihinde kabul edilen 3837 sayılı kanunla Sakarya Üniversitesi kurulmuş ve 10 Kasım 1992 tarihinde Rektör atanması ile hayatıyet kazanmıştır. Rektörlük bünyesinde; Mühendislik Fakültesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Teknik Eğitim Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi olmak üzere 5 Fakülte, Sakarya Meslek Yüksekokulu, Sakarya Sağlık Meslek Yüksekokulu, Geyve, Hendek, Akyazı, Sapanca Meslek Yüksekokulu olmak üzere 6 Yüksekokul, Fen Bilimleri ve Sosyal Bilimler Enstitüsü olmak üzere de 2 Enstitü bulunmaktadır.(Tablo.9)

1995-1996 öğretim yılında Fakülte ve Yüksek okullarda toplam 7510 öğrenci (bunun 11 kız, 77 erkek öğrenci yabancı uyruklu) eğitim görmektedir. 352 öğrenci Yüksek Lisans 65 öğrenci Doktora eğitimi yapmaktadır(Tablo.9).

Sakarya Üniversitesinde eğitim gören toplam 7510 öğrencinin okullar itibarıyla dağılımı tablo 9'da verilmiştir. Sakarya Üniversitesinde 1995 yılında 535 öğretim elemanı görev yapmaktadır. Bunlardan, 35' Profesör, 15'i Doçent, 85'i Yardımcı Doçent'tir. Öğretim Görevlilerinin sayısı 76, okutanların sayısı 51, Araştırma Görevlilerin sayısı 251, ve Uzmanların sayısı ise 20'dir.<sup>69</sup> Rektörlük tesisleri yapılmaya devam etmekte olup, İdare Merkezi ve Mühendislik Fakültesi ile İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Esentepe mevkiinde kendi yerlerinde eğitim-öğretime devam etmektedirler. Fen Edebiyat Fakültesinde; Matematik, Fizik, Kimya Sosyoloji, Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Batı Dilleri ve Edebiyatı ile İstatistik Bölümleri vardır. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde; İktisat, İşletme, Kamu Yönetimi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstriyel İlişkiler, Maliye, Ekonometri, Uluslararası İlişkiler Bölümleri bulunmaktadır. Teknik Eğitim Fakültesinde ise, Elektrik Eğitimi, Makina Eğitimi, Metal Eğitimi, Yapı Eğitimi ve Elektronik ve Bilgisayar Eğitimi Bölümleri mevcuttur.<sup>70</sup>

<sup>67</sup> Aynı, sf. 90.

<sup>68</sup> Sakarya Üniversitesi Faaliyet Raporu, SAÜ Matbaası, Adapazarı, 1994. sf. 5.

<sup>69</sup> Sakarya Üniversitesi Faaliyet Raporu, SAÜ Matbaası, Adapazarı, 1995. sf. 4.

<sup>70</sup> Aynı, sf. 7.

Tablo. 9

**SAKARYA ÜNİVERSİTESİ FAKÜLTE VE MESLEK YÜKSEKOKULLARI  
ÖĞRENCİ SAYILARI (1995-1996 Dönemi)**

Fakülte / Meslek Yüksekokulu	Öğrenci Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğrenci Sayısı
MÜHENDİSLİK FAKÜLTESİ	1802	301	--	--	2106
FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ	424	224	--	--	651
İKT. VE İD. BİL. FAKÜLTESİ	225	123	--	--	348
TEKNİK EĞT. FAKÜLTESİ	124	--	--	--	124
İLAHİYAT FAKÜLTESİ	156	52	--	--	208
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ	--	--	169	47	216
SOSYAL BİLİM. ENSTİTÜSÜ	--	--	183	18	201
SAK. MES. YÜKSEKOKULU	1732	1122	--	--	2854
SAĞ.HİZ.MESLEK Y.OKULU	213	--	--	--	213
HENDEK MESLEK Y. OKULU	217	--	--	--	217
AKYAZI MESLEK Y. OKULU	124	--	--	--	124
GEYVE MESLEK Y. OKULU	124	--	--	--	124
SAPANCA MESLEK Y. OKULU	124	--	--	--	124

Kaynak : Sakarya Üniversitesi, Öğrenci İşleri Daire Başkanlığı, 1995.

Teknik Eğitim Fakültesi Ozanlar mevkinde, Fen-Edebiyat Fakültesi ile İlahiyat Fakültesi DDY Eğitim Tesisleri iken devr alınan Serdivan yolu üzerindeki tesislerde, Sakarya Meslek Yüksekokulu kapalı spor salonu yanındaki eski yerinde, Sağlık Meslek Yüksek Okulu ise Devlet Hastanesi yanındaki Sağlık Meslek Lisesi bitişiğinde eğitimini sürdürmektedirler.<sup>71</sup>

1993-1994 öğretim döneminde Kredi Yurtlar Kurumu Kız Yurduna müracaat eden 188 kız öğrenciden 100'ü alınmış, 88'i açığta kalmıştır. Talebin ancak %53'ü karşılanabilmiştir.<sup>72</sup>

1993-1994 öğretim yılında Sakarya Üniversitesinden öğrenim kredisi için başvuran 914 öğrenciden, 588'i kredi alabilmiştir. Başvuruya göre kredi alanların oranı % 64.33'tür.<sup>73</sup>

<sup>71</sup> Sakarya Üniversitesi Faaliyet Raporu, sf. 8.

<sup>72</sup> İstatistik Bülteni, YURTKUR Genel Md., No. 287, sf. 14.

<sup>73</sup> Aynı, sf. 79.



5. Yaygın Eğitim : Sanayi alanında yaygın eğitime ilk örgütlü yaklaşım, 1953'te kurulan Adapazarı Demiryolu Fabrikası Çıracık Okulu'dur. Bu alanda, ikinci örgütlü yaklaşım, 1982'de Çıracık Eğitim Merkezinin kuruluşuyla gerçekleştirilmiştir. Bu merkezde tornacılık, frezecilik, soğuk demircilik, kaynakçılık, saç işleme gibi metal, mobilyacılık gibi orman ürünleri alanlarıyla motor onarımından oluşan 8 dalda eğitim yapılması planlanmıştır. Her dalda 15 kişilik öğrenci gruplarının oluşturulması, eğitime başlanmasının ön şartı olarak tesbit edilmiştir. Öğretmenler, meslek liselerinden ve özel kesim kuruluşlarından sağlanmaktadır.<sup>74</sup>

Bu kurumların yanı sıra, Millî Eğitim Bakanlığı'na doğrudan bağlı yaygın öğretim kurumları arasında bağımsız endüstri pratik sanat okullarından biri Merkez ilçe'nin Söğütlü bucağına bağlı köy iken, şimdilerde, ilçe merkezi olan Ferizli'de 1975'de açılmıştır. Erkek öğrenciler için açılan bu okulların yanı sıra, kızlar içinde pratik kız sanat okulları açılmıştı. 1983'te Sakarya'nın 7 ilçesinde pratik kız sanat okulu vardı. Bu okullarda, ilkokuldan sonra örgün eğitim dışında kalan genç kızlara bilgi ve beceri sağlanmaktadır. 1978-1979 öğretim yılında bu yaygın eğitim kurumlarında 1276 kız öğrenci okunmaktaydı. Öğrencilerin çok büyük bir bölümünü ortaokul ve lise çağındaki kızlar oluşturmaktaydı.<sup>75</sup>

Her yaştan kadın ve erkekler için açılan 120 el sanatları, meslek eğitim ve sanayi kursuna, 1978-1979 öğretim yılında 2.800 kişi katılmıştı. 1993-1994 eğitim-öğretim yılında 210 kursa 4.150 kişi katılmıştır.<sup>76</sup>

Yurt ölçeğinde hayli yaygın olan Kuran kurslarından, Sakarya İli'nde 1978-1979 öğretim yılında 37 tane bulunmaktaydı. 1993-1994 öğretim yılında ise bu kurs sayısı 49'a, öğrenci sayısı da 3105'e yükselmiştir. Türkiye genelinde Kuran Kursu öğrencilerinin %2,4'ü Sakarya'dadır.<sup>77</sup>

Kimsesiz ya da korumasız çocukları eğitmek ve barındırmak için, Adapazarı'nda Hızır Tepe'de 5 katlı bir yetiştirme yurdu yapılmıştır. Yurtta 111<sup>4</sup> kız olmak üzere, 300 öğrenci barındırmaktadır.<sup>78</sup>

<sup>74</sup> Yurt Ansiklopedisi, sf. 6473.

<sup>75</sup> Nesrin Kırçalı, a.g.e., sf. 93,

<sup>76</sup> Aynı, sf. 93.

<sup>77</sup> Sakarya Müftülüğü İstatistik Raporu, 1994, sf. 52.

<sup>78</sup> Sakarya 94, sf. 94.

1981' yılında yapılan okuma yazma kampanyası sırasında 279 kurs açılmış ve 6034 kişiye okuma yazma öğretilmiştir.<sup>79</sup>

## B. Kültür Hayatı

**1. Kültürün Tarihsel Evrimi :** Sakarya'nın kültürel gelişmesinin ilk evreleri aydınlatılamamıştır. Sakarya'yı da kapsayan Bitinya bölgesinin bilinen ilk halkları, Trak kökenli Benrikler ve Bitinler'dir. Frigyalılar, Lidyalılar, Persler, Helenler, Romalılar yörenin kültürel gelişmesini etkilemişlerdir. Bizans Dönemi'nde yörede dilde ve kültürde Helenleşmiş Hıristiyan bir toplum yaşamaktaydı. Türkler'in egemenliğinden sonra Türk İslam kültürü, günümüze ulaşan kültürel yapının biçimlenmesinde belirleyici olmuştur. XIX.yy'ın ikinci yarısından sonra Sakarya'ya yerleşen Kafkas toplulukları ve Balkan göçmenleri kültürel yapıya kendi özelliklerini de katmışlardır.<sup>80</sup>

**a. Türkler'den Önce :** Sakarya İli'ni de kapsayan Bitinya bölgesinin yerleşme tarihi Paleolitik Dönem'le başlamaktadır. Ancak, Sakarya il sınırları içinde yazılı tarih öncesine ilişkin buluntulara rastlanmıştır.

İÖ 1200'lerde Ege Göç Kavimleri denilen topluluklar, Anadolu'nun toplumsal yaşamını altüst ettiler. Göçleri izleyen dönemde yörede Bebrik'ler yaşamaktaydı.

Bebrik dilinden gelen az sayıdaki sözcüğe dayanarak, bu dilin Trak kökenli olduğu söylenmektedir.<sup>81</sup>

İÖ 1000-İÖ 800 arasında Bebrikler'in yerini Bitinler almıştır. Klasik Çağ Helen yazarları Bitinler'den "Asya Trakları" diye söz etmektedir. Bitin dili de Trak kökenlidir.

İÖ VIII. yy'da Orta-Batu Anadolu'da ortaya çıkan Frig Devleti'nin egemenlik alanı Sakarya İli'ni kapsamıyordu. Sangarios (Sakarya), Frigler'in Ana Tanrıçası Kybele'nin kutsal ırmağıydı. Kybele inancının Sakarya yöresine girmiş olduğu düşünülebilir. Ünlü Pessinus Tapınağı'nda Kybele inancı Roma dönemi'ne değin sürmüştür.<sup>82</sup>

<sup>79</sup> Muzaffer Erendil, a.g.e., sf. 37.

<sup>80</sup> Ayal, sf. 6.

<sup>81</sup> Sakarya 1967 İl Yıllığı, sf. 14.

<sup>82</sup> Will Durant, Medeniyetin Taneleri, (Çeviren: N.Muallimoğlu), İstanbul, 1978. sf. 42.

İÖ VII.yy'da Batı Anadolu'da önemli bir uygarlık kuran Lidyalılar'ın egemenlik alanı, Bitinya'yı da kapsıyordu. Bu uygarlığın verileri başkent Sardes'te ortaya çıkarılmıştır. Bu uygarlık, son dönemlerinde Helen kültürünün etkisinde kalmıştır.<sup>83</sup>

İÖ VI.yy ortalarında Bitinya, tüm Anadolu'yla birlikte Pers egemenliğine girdi. Persler'in yöre kültürel yaşamına etkileri sınırlıdır. Halikarnassoslu tarihçi Herodotos, Pers Kralı Kserkses'in Yunanistan seferine asker vererek katılan Anadolu toplulukları arasında Bitinyalıları (Asya Trakları) da saymaktadır. Bunlar tilki derisinden başlıklar, zırh gömlekler üstüne alaca pelerinler, geyik derisinden papuçlar giyer, muzrak, küçük hafif bir kalkan, kısa bir hançer taşırlardı.<sup>84</sup>

Makedonya Kralı İskender'in Asya seferini izleyen dönemde Yunan ve yerli kültür geleneklerini birleştiren yeni kültür ortamlarının ortaya çıktığı görülür. Anadolu'da ortalama İÖ 300-İÖ 30 arasında geçen bu kültür çağına Helenistik Dönem denilmektedir. Bu dönemde Anadolu'da ortaya çıkan bağımsız krallıklardan biri de İstanbul Boğazı, İzmit Körfezi, Sakarya'yla sınırlanan alanı kapsayan, Bitinya Krallığı'dır. Nikomedia'yı (İzmit) başkent yapan Bitinya kralları, Helenizm'i yaymaya ve yerleştirmeye çalışmışlardır.<sup>85</sup>

İÖ I.yy'da yöreye egemen olan Romalılar, bir anlamda Helenistik Dönem kültürünü sürdürmüşlerdir. Roma Dönemi'nde Sakarya il sınırları içinde önemli yerleşmeye rastlanmamaktadır. Yapım tekniği ve buluntularıyla Roma Dönemi'de Akyazı ve Tersiyе tümlülüslerinin yakınlarda Roma yerleşmelerinin bulunması muhtemeldir. Hıristiyanlık, kültürel gelişmeyi uzun süre etkileyecek yeni bir olgu olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır.<sup>86</sup>

Roma İmparatorluğu 395'te ikiye bölündüğünde, Sakarya Bizans egemenliğinde kaldı. Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'e giden yollar önem kazanırken, Roma'ya giden yollar önemlerini yitirdiler. Ankyra'dan (Ankara,) başlayan bir yol Dadastana (Nallıhan), Koinon (Göyütk), Dablis (Taraklı),Tattainon (Geyve), Midos (Pamukova), Nikia (İzmit), Nikomedia (İzmit) üzerinden Bizans başkentine ulaşıyordu. Adapazarı'nın 4 km yakınındaki Justinianus köprüsü Anadolu'daki önemli Bizans eserlerindedir. Bizans Dönemi'nde Ortadoks Hıristiyanlık'ın etkisiyle yöre dilde ve kültürde helenleşti.<sup>87</sup>

<sup>83</sup> Enver Konukçu, Kültür ve Medeniyet Hayatımızda Sakarya, Yayınlanmamış Makale, Erzurum, 1995, sf. 2.

<sup>84</sup> Aynı, sf. 2.

<sup>85</sup> Aynı, sf. 3.

<sup>86</sup> Mehmet Eröz, Adapazarı'nın Tıccakkılı, SESAM, Adapazarı, 1970. sf. 31.

<sup>87</sup> Enver KONUKÇU, a.g.m., sf.3.

**b. Türkler'den Sonra :** Türkler Malazgirt Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Batı Anadolu'ya ulaştılar. Ancak İkinci Haçlı seferleri sırasında, Bizans saldırısıyla geri çekildiler.

Sinop-Kastamonu-Eskişehir-Antakya çizgisi Anadolu Selçuklu Devleti'nin uç bölgesini oluşturuyordu. Moğol istilası, uçlardaki yoğun Türkmen nüfusun daha da artmasına neden olmuştu. Yerleşik Rumlar'ın ilgi duymadıkları yaylalar ve meralar göçebe Türkmenler için uygun yerleşme alanlarıydı. Merkez denetiminden kopan uç beyleri Anadolu'daki son Bizans topraklarını ele geçirmeye başladıklarında, buralarda Türk ögeleri de bulunuyordu. İzmit, Amasra, Ereğli gibi kentler Türkmen toplulukları içinde bir ada durumundaydılar. Türkmen ve Rum toplulukları arasında ekonomik ve kültürel ilişkiler gelişmiş, bunlar aynı toplumun birbirlerini tamamlayan iki ögesi durumuna gelmişlerdi. "Hıristiyan bir imparatorluğun arazisi içinde Müslüman bir kavme mensup kimselerin, yani Türkler'in, Müslüman cemaati halinde, kendi dini müesseseleri ile serbestçe yaşamalarının mümkün olması çok büyük önem taşıyan bir hadisedir. Çünkü bu şekilde Türkler'le Bizans Rumları arasındaki mücadele, dinleri ve tabiatları ayrı iki cemiyetin çarpışması karakterini kaybediyor, sadece iki tarafın asilleri ve beyleri arasında siyasi hakimiyet kavgası haline dönüyordu."<sup>88</sup>

Osmanlı topraklarına katılan kentler, nüfusları ve kurumlarıyla kısa sürede birer Türk-İslam kent görünümünü kazandılar. Türkmen gazilerle fetihlere katılan ya da batı bölgelerine akan dervişler kurdukları tekkelerle, İslamlaşmayı hızlandırdılar. Bektaşilik kırsal bölgeleri, Ahilik kentleri İslamlaştırma etkilili oluyordu. Orhan Gazi'yi ziyareti sırasında Geyve'ye uğrayan Arap gezgini İbn Batuta, pek çok yerde olduğu gibi burada da Ahiler'ce ağırlandı. Orhan Gazi döneminde kurulan birkaç vakıfla ilgili bir belgede "Kaymaklu, Kuyumcılı" gibi köy adlarına rastlanmaktadır. İlk Osmanlı donanması kurulduğunda tersaneye gerekli kereste, "ağaç denizi" denilen Sakarya ormanlarından sağlanıyordu. Yöre halkı, tersane için kereste kesmek ve taşıma yükümlü kılınmıştı. Bu da, çevreye yoğun biçimde yerleşildiğini göstermektedir.<sup>89</sup>

Günümüzdeki Adapazarı, XVI.yy'da Sakarya Irmağı'nın kolları arasında bir köydü. Her hafta kurulan pazar, köyü canlı bir merkez durumuna getirmiş, gelişmesine yol açmıştır.<sup>90</sup> Adapazarı'nın Tıgırcılar, Semerciler, Hasırcılar v.b. mahallelerinin pazarın bölümleri olduğu düşünülebilir.

<sup>88</sup> Aynı, sf. 4.

<sup>89</sup> Sakarya 1967 II yillığı, sf. 88.

<sup>90</sup> Sakarya 90, sf. 4.

c. **XX.Yüzyıla Girerken** : XIX yy'ın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yitirdiği topraklardan göç eden Müslüman ögelerin bir bölümü Sakarya'ya yerleştirilmiştir. Göçler Sakarya'yı geliştirici insan gücünü sağladığı gibi, renkli bir kültürel yapının oluşumuna da yol açmıştır. Kafkas ve Balkan kökenli ögelerden oluşan göçmenler, çoğunlukla boş topraklarda kurdukları köylere yerleşmişlerdir. Bu onların gelenek-göreneklerini giyim-kuşam beslenme özelliklerini uzun süre korumalarını sağlamıştır. Göçmenlerin girişiyle tarım alanları genişlemiş, tarımsal üretim artmıştır. Yöreye patates tarımını onlar getirmiştir.<sup>91</sup>

XIX.yy sonlarında Adapazarı'nda ekonomik-toplumsal hayat oldukça canlıydı. Anadolu demiryolunun 1890'da Adapazarı'na ulaşması, yörenin ekonomik-toplumsal gelişmesinde önemli etkidir. Yörenin İstanbul pazarına açılması tarımın, ticaretin canlanmasına, orman ürünlerince dayalı sanayinin gelişmesine yol açmıştır. 1913'te kurulan "Adapazarı İslam Ticaret Bankası" ekonomik öneminin yanında toplumsal ve kültürel boyutlarıyla da ilginçtir. Banka, Adapazarı'ndaki gayri müslim zümreyi koruyan yabancı kökenli banka şubesine tepki olarak doğmuştur. Kurucular kurulundaki adlar, yörenin renkli nüfus yapısını yansıtmaktadır. 1913'teki dindarların ağırlıklı durumu "İslam" sözcüğünün kullanılmasını gerekli kılıyordu. Bankanın adının "Banque İslami-que d' Adapazarı" olması da ilginçtir.<sup>92</sup>

XIX .yy sonunda Sakarya ve çevresinde eğitim kurumlarının gelişmiş ve sayıca çok olduğu görülmektedir.<sup>93</sup>

1912 Balkan Savaşı sırasında Balkanlar'dan Finci Dünya Savaşı yıllarından Doğu Karadeniz kıyılarından gelenlerin bir bölümü de Sakarya'ya yerleşmiştir.<sup>94</sup>

Daha çok dağlık ve ormanlık bölgelere yerleşen Karadeniz göçmenleri gelenek-görenekleriyle yöre kültürüne renk katmışlardır.

d. **Cumhuriyet Dönemi** : Cumhuriyet Dönemi'ne girildiğinde Sakarya, tarımsal üretimin ağırbastığı bir yöreydi. Çeşitli ögelerin kaynaştırılması, çözüm bekleyen bir kültür

<sup>91</sup> Melih Ersoy, a.g.e., sf. 72.

<sup>92</sup> Talia Balcıoğlu, a.g.e., sf. 31.

<sup>93</sup> Osman Yalçın, Adapazarı, İstanbul, 1979, sf. 9.

<sup>94</sup> Aynı, sf. 9.

sorunu durumundaydı. 1.12.1924 tarihli " Adapazarı" gazetesinde Türk Ocağı yetkilileriyle yapılan konuşmada bu sorun ve çözüm yolları tartışılıyordu<sup>95</sup>

Eğitim kurumları, Cumhuriyet'in benimsediği değerleri yaymak için çaba göstermişlerdir. Halkevleri sınırlı bir çevrede de olsa kitaplık, müzik vb çalışmalarla kültürel yaşama canlılık getirmiştir. Arifiye Köy Enstitüsü çevre ekonomisine dayalı eğitim yöntemleriyle ilin kültürel gelişmesine katkılarda bulunmuştur. Üretim yaşamını yenileyici çalışmalar yanında "Köy Enstitüsü Balıkhanesi" de yörede geliştirilmesi amaçlanan balıkçılıkla ilgili bilgileri kazandırıyordu.<sup>96</sup>

1950'lerden başlayarak tarımdaki gelişmeler, sanayileşme, ulaşım imkânlarının artması çağdaş kültür öğelerinin yaygınlaşması sürecini hızlandırmıştır. Adapazar Şeker Fabrikası'nın bölgedeki ekonomik- toplumsal etkilerine ilişkin bir araştırmada (1968), şeker pancarı tarımının kırsal alandaki etkilerinden söz edilmektedir: "Mesela bir süredir pencerelerde tüller görülmeye başlanmış, evlerin iç dekorasyonunda zikre şayan değişiklikler olmuştur. Bazı evlere tüpgaz tipi ocaklardan buzdolabına varıncaya kadar çeşitli yeni mutfak eşyaları girmiş, hemen hemen her evde hiç değilse misafir için çatal-bıçak ve porselen takımı kabilinden mutfak malzemesi bulundurulması teamül haline gelmiştir."<sup>97</sup>

1980'lerde toplumsal gelişmeye paralel olarak toplumsal farklılıklar hemen hemen ortadan kalkmıştır. Kız alışverişi artmıştır. Eğitim seviyesinin yükselmesiyle zaten yüzyıllardır engin hoşgörüsü ile Dünya'ya örnek olan Türk milletinin bölünmez bir bütün olduğu görüşü ile etrafında düşmanlarına karşı kenetlenmektedirler.

## 2. Kültürel Geleneğin Öğeleri

Sakarya'nın 1954'te il oluşundan sonra, toplumsal yapısı, günlük yaşamı da yeniden biçimlenme dönemine girmiştir. XIX.yy'dan sonra aralıklarla ve çeşitli yerlerden gelen göçler, yöre yaşamını derinden etkilemiştir. "Manav" denilen yerli halkın kırsal kesimde oturması ve tarımla uğraşması, yeni topluluklara etkinlik alanı sağlamıştır. Özellikle karşılıklı değişimle Rumeli ve Balkanlar'dan gelen göçmenler merkezlere yerleşmiş, kültürlerini, uğraş biçimlerini de getirmişlerdir. Toplu yerleşim ve yer değiştirmenin oluşturduğu savunma güdümlü, göçmen topluluklarını, ortak tutum ve davranışlara yöneltmiştir. Ekonomik alanda

<sup>95</sup> Enver Konukçu, a.g.m., sf. 5.

<sup>96</sup> Cumhuriyetin 50 yılında Sakarya, sf. 120.

<sup>97</sup> Muzaffer Erendil, a.g.e., sf. 17.

varlık gösteremeyen yerli halkın, toplumsal ilişkilerde de arka planda kaldığı, bir tür içe kapanma süreci yaşadığı gözlemlenmiştir. Bu yapılanma her kesim için gelenekleri, töresel değerleri, il bütününde öne çıkarmış, bir bakıma günlük hayata belirleyici bir nitelik kazandırmıştır.<sup>98</sup>

Ayrıca, karayolları ulaşımının ülke genelinde önem kazanması, il merkezinin (Adapazarı) bağlantı noktasında olması, yöreye belli bir canlılık getirmiştir. Bunun sonucunda dilleri, beslenme, giyim-kuşam, müzik ve eğlence biçimleri tümtüyle farklı kesimler arasında etkileşim başlaması da yine 1950'li yıllarda belirmiştir. Tarım makineleşmiş, pazara yönelik üretim bu dönemde gelişmeye başlamıştır. Öte yandan, gerek özel girişimler, gerekse devlet yatırımlarıyla il merkezinde tarım dışında yeni iş alanlarının belirmesi, il içi göçü yoğunlaştırmıştır. Ücretli ve toplu çalışma toplumsal ilişkilerde canlanma sağlarken, yaşama biçimini de etkilemiştir.<sup>99</sup>

Kentlerin kalabalıklaşmasıyla geleneksel ev yapıları bozulmuş, kullanılan araç-gereç, eşya da değişime uğramıştır. Değişimin en belirgin yanı ise giyim-kuşam özellikleridir. Aynı dönemde "Boşnak Mahallesi", "Çerkez Mahallesi" gibi kapalı yerleşim birimlerinde de çeşitlenme görülür. Geleneksel işleri, bunların öbekleştiği merkezleri simgeleyen Kömürpazarı, Soğanpazarı, Tıgırcılar, Semerciler gibi yer adları ise yeni konut alanlarına dönüşmüştür.<sup>100</sup>

Pek az göçmen yerleşen, tarımsal uğraşların sürdürüldüğü Geyve, Taraklı ve Pamukova yöresinde yaşayan yerli halka manav denilmektedir. Yoğunlukta bu yörede yaşayan insanların kendi geleneksel "Manav kültürü"nü koruduğu görülmektedir. Yerleşimlerine göre "Ova Manavı" ve "Bayır (dağ) Manavı" denen kesimler de değişik özellikler göstermektedir. Ova kesimindekilerin kentlerle ilişkileri ve çağdaş değerleri benimseme eğilimleri daha çoktur. "Bayır Manavları" ise kentsel ilişki ve değerlere daha uzak durmaktadır. Diğer yörelerde önce il merkezine yönelen iç göç, 1960 sonrasında İstanbul'a, sonra da yurt dışına yönelmiştir. Bu, geleneksel aile yapısının, insan ilişkilerinin değişime uğramasında başlıca etkenlerdendir. Göçlerde toplumbilimsel açıdan "köyün itmesi" diye nitelenen etkide, kırsal kesimdeki geçim kaynaklarının kıtlığı yanında, kentin yaşama şartları ve biçimiyle çekiciliği, geleneklerin değişimi vurgulanmaktadır.<sup>101</sup> Sakarya'da bu etkilerle birlikte, yerleşik bir

<sup>98</sup> Nermin Erdentuğ, Türkiye Toplumlarında Kültürel Antropolojik İncelemeler, A.Ü. Matbaası, Ankara, 1982, sf.62.

<sup>99</sup> Sakarya 90 İl Yılı, sf. 47.

<sup>100</sup> Enver Konukçu, a.g.m., sf. 11.

<sup>101</sup> Sakarya 90 il Yılı, sf. 51.

kültür geleneğinin zayıflığı, , dini değerleri toplumsal ilişkilerin kaynaştırıcı etkeni konumuna getirmektedir.

a. **Giyim Kuşam** : İle özgü, yerel bir giyim-kuşam biçiminden söz etmek güçtür. Nüfus yapısındaki çeşitlilik yüzünden ilin tamamına mahsus geleneksel denebilecek yerel giysi yoktur. Ayrıca, Sakarya'nın, sanayileşmenin başladığı 1950'li yıllarda "İl" niteliği kazanması da bu giysilerin kısa zamanda değişime yol açmıştır. Kadınların toplumsal yaşama geç girmesi, geleneksel giysilerin bir ölçüde korunmasını sağlamıştır. Ancak bu kesimde de belli bir bütünlükten çok, üç farklı ögenin etkisi görülmüştür. "Manav" diye anılan yerli halkın kadın giyimini, doğrudan günlük yaşamı, iş şartları belirlemektedir. Geniş ağılı şalvar,"üstlük"denen bluz giyilir. Başa namaz bezi denen uzun örtüler, yemeni ya da bele uzanan işlemeli ve dosdolay nakışlı "örtme"ler alınır. Geyve yöresindeyse şalvarlar genellikle çizgili keten ya da ipektendir. Üstündeki motiflere göre "makaslı kutnu,düz kutnu, ibrahime" gibi adlar alırlar. Kadın giyiminin belirgin bir özelliği de yaşlıların genellikle kara ya da koyu, gençlerin açık ve canlı renkleri yeğlemesidir.<sup>102</sup>

Kadın giyim-kuşamındaki Kafkas etkisi günümüzde hemen tümüyle yok olmuştur. Al yada ak ipekten, yere uzanan etek ve önlü boydan boya simli işlenmiş kadife giysiler bu kesime özgüdür. Yakadan bele dek sık düğme, gümüş kemer, simle işlenmiş fes çevresi pullarla donatılmış tül, Kafkas kadın giysilerinin bütünlüyci öğeleridir. Yöreye göçlerle gelen bir başka etki de Karadeniz'e özgü giysilerdir. Bu kesimin şalvarları ve bluzları yerli halkın giysileriyle uyum içindedir. Özgün giysileri ise belden büzgülü, yerlere uzanan entari ve üstüne giyilen cepken biçiminde "kelebek yelek" lerdir. Krep ya da peştamal yaygın başörtüleri arasındadır.<sup>103</sup>

Erkek giyiminde de aynı etkiler görülmektedir. Geleneksel özellikler, hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Taraklı yöresinde yer yer eski giyim biçimine rastlanmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarına özgü kruvaze yakalı, çift düğme ve yırtmaçlı ceket, dar paça pantolon, yelek ve fotr-kasketten oluşan giyim-kuşam biçimi kimi köylerde sürdürülmektedir. Yakasız ve sık düğmeli kutnu gömlekse, yerini konfeksiyon ürünlerine bırakmıştır.<sup>104</sup>

Çerkez-Çeçen kesimlerin giyiminde Kafkas etkisi belirgindir. Dik yakalı gömlek üzerine kara, düz satenden dize uzanan elbise, baldırdan başlayarak bacağı iyice saran pantolon, yumuşak deriden uzun çizmelerle kalpak, özgün giysileri oluşturmaktaydı.

<sup>102</sup> Aynı, sf. 63.

<sup>103</sup> Aynı, sf. 64.



Karadeniz'den gelip, yöreye yerleşenler arasında belden büzgütlü ve genellikle kara dokumadan dikilen pantolonla, çarık, erkek giyiminin öğelerindendi. Yerleştikleri birimlerde geleneksel giysilerini koruyan göçmen toplulukları ve manavlar, 1950'lerin ikinci yarısında hazır giysi kullanmaya başlamışlardır.<sup>105</sup>

İlde sanayileşme kırsal kesimi tümtüyle etkilemiş, birçok alanda olduğu gibi giyim kuşamda da hızlı bir değişim meydana getirmiştir. Sürekli göç alıp verme de değişimin başlıca etkenlerindendir. Doğu Marmara diye anılan bölgede çağdaş değerlerin yaygın biçimde benimsenmesi, Sakarya için de geçerlidir. Dini inancın etkisi yüzünden kimi çevrelerde örtünmeye dayanan geleneksel giyim-kuşam biçimi sürdürülmektedir. Ancak, il bütünü içinde moda etkisi daha belirgindir.

**b. Beslenme Biçimleri :** Rumeli, Kafkasya, Doğu Karadeniz ve Anadolu içlerinden göç edenler, yöre mutfağına bir zenginlik kazandırmıştır. Rumeli göçmenlerinin, Çerkezler'in ve Boşnaklar'ın beslenme biçimleri farklıdır. Ancak tüm kesimlerde beslenme hamurlu yiyeceklere dayanmaktadır. İlin özellikle sebzeledeki ürün çeşitliliği de beslenme biçim ve düzenine zenginlik sağlamaktadır. Patates, kabak vb yöre mutfağında çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır. Sütü patates, patates oturtması, patates salatası, tatlı kabak dolması, kabak sütü gibi yemekler yanında, iki üründen de börek yapılmaktadır. Ayrıca şeker pancarından çeşitli biçimlerde yararlanılmaktadır. Pancar turşusu yaygın kışlık yiyecekler arasındadır.<sup>106</sup>

Üzüm, incir, fındık, elma gibi meyve çeşitleri de yaygın olarak tüketilmektedir. Meyvelerin yaz-kış süreklilik taşıyan türlerden olması tüketimin yaygınlığını da etkilemektedir. Yöreye özgü cevizli lokum da bir tırl çeşni niteliğindedir.

Hızlı ve yaygın kentleşmeyle birlikte beslenme de büyük ölçüde pazar ürünlerine dayanmaya başlamıştır. Bulgur, tarhana yapımı, sebze kurutma, turşu kurma işleri büyük ölçüde bırakılmıştır. Aynı değişim yemek çeşitlerinde de gözlenmiştir. Yöre halkının yapısını da simgeleyen çerkez tavuğu, tatarböreği boşnak böreği gibi özgün yiyecekler, giderek mutfaklarda daha az pişirilmektedir. Yaygınlığını koruyanların başında Adapazarı'nın ıslak köftesi, tatlı kabak dolması, sütü üzüm ve patates yemekleri gelmektedir.

**c. İnançlar ve Töresel Yapı :** Yeni İl olmasına ve nüfus yapısına rağmen, Sakarya da inançlar önemli ölçüde ortaktır. Nüfus yapısındaki çeşitlilik daha çok töresel değerlerde

<sup>104</sup> Aynı, sf. 64.

<sup>105</sup> Yüzyılın Başında Örf ve Adetlerimiz, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 1991, sf. 31.

<sup>106</sup> Osman Yalçın, a.g.e., sf. 24.

belirginleşmektedir. Günlük hayatta, doğrudan insan ilişkilerinde bu değerler çoğu zaman kişi ve grupların ötekilerden ayrımlarını belirtme, kendilerini tanıtmaya işlevi görmektedir.

Ekonominin, iş ve çalışma biçimlerinin şartların değişimine rağmen gelenekselliğin uzun süre toplumsal yaşamda sürmesinde törelerin payı büyüktür. İş, alışveriş, evlenme gibi toplumsal ilişkilerde her kesimin içe dönük yapısını koruması da töresel değerlerin ildeki etkisini göstermektedir. Öte yandan il merkezi, kıyı kasabası görünümündeki yapısındaki Karasu ve Kaynarca ilçeleri geleneksel yapının geçirdiği evrimi de simgelemektedir. Bu merkezlerde kentleşme sürecinde çeşitli nüfus grupları arasındaki ilişkininde yoğunlaştığı görülmüştür. Töresel değerlerse belirleyicilikten çıkarak, toplumsal yapıda (onunla birlikte) yeni biçimler almaktadır.

**d. Dini Yapı :** Yüzde yüze yakın oranda çok büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu Sakarya da dini yapı, töresel farklılıkların toplumsal ilişkilerde oluşturduğu boşluğu kapatan öğelerin başında gelmektedir. Geleneksel yapının güçlü olmasına ve nüfusun büyük bölümünün dışarıdan gelmesine karşılık, inançlardaki ortaklaşalık, dini inancın önemini arttırmıştır. Yalnız inanç ve ibadet değil, bunların örgütlenmesinde bir anlamda toplumsal ilişkilerde kaynaştırıcı olmuştur. 1960 lardan başlayarak dini derneklerin sayısında görülen yükseliş bunun örneklerindedir. 1960 ta 120'si cami yaptırma, 5'i fabri Kur'an kursu türünde 125 dini dernek varken, 1968 de bu sayı 213'e yükselmiştir. ( 172'si cami yaptırma, 41'i Kur'an kursu). Bunlardan " Dini Eserleri Koruma Derneği, Taraklı Camileri Yaptırma Derneği " gibi kuruluşlar yörede etkili olmuştur.<sup>107</sup>

Halkın sevgisine mazhar olmuş büyük kimselerin mezarları içinde kalacak şekilde mimari yapılara türbe diyoruz. Milletimiz türbeleri belki bir vefa göstergesi olarak yapmaktadır. Sakarya'da da türbe ve yatac çoksa da bunlara ilgi azdır. En çok ilgi göreni "Erenler Türbesi"dir. Erenler tepesi çevre düzenlemesi kapsamına alındıktan sonra ziyaretlerde azalmıştır. Geyve ilçesinin Sangazi köyündeki Gazi (yada Mehmet Çelebi) türbesi, günümüzde de ziyaret edilmektedir. Türbe önündeki elma ve sakız ağaçlarının dalları, çeşitli niyet ve dileklerle bağlanmış çaputlarla doludur. Paşalar köyündeki türbede ise geyik boynuzu çakılıdır. Yaygın inanca göre, türbe İstanbul kuşatmasına giden Mekke'lilerin mezarlarından oluşmaktadır. Pamukova'nın kuzeyindeki çamlık yöresinde bulunan mezar'da kutsal sayılmaktadır. Burada yatan din ulusunun, nöbette uyuyan askerleri tehlike anında uyandırdığı öne sürülmektedir. Paşalar, Pamukova ve Çamlık'taki mezarda yatanların teravih ziyaretleri yaptıklarına inanılmaktadır. İnanca göre Pamukova'daki mezardan kalkan yeşil bir

<sup>107</sup> Sakarya Müftülüğü, İstatistik Raporu, sf. 63.

ışık ilkin Çamlık'a uğramakta, oradaki arkadaşını alarak topluca namaz kılmak için Paşalara gelmektedir. Yine Pamukova'nın Hayrettin köyünde, yakın dönemin olaylarından kaynaklanan bir inanca rastlanmaktadır. Söylentiye göre mezarlıktaki yuvarlak taşlı mezar, Hayrettin Paşa'nındır.<sup>108</sup>

**e. Evlenme Gelenekleri :** Yakın yıllara değin süren değişik nüfus grupları arasında kız alıp verme, görüclük, başlık parası gibi gelenekler, kırsal kesim dışında büyük ölçüde değişmiştir. Kentleşme ve gençlerin aile içi ( ya da çevresi) gayretler dışında çalışma hayatına girmeleri, ilişkilere açıklık getirmiştir. Öte yandan belli bir kesimde gözlenen eğitim düzeyinin yükselişide geleneklerin değişmesinde önemli etkenlerdendir. Ancak dindarlığın ağır bastığı çevrelerde ve kentleşme sürecini yavaş izleyen yörelerde gelenekler korunmaktadır. Göçmen topluluklarda akraba evliliğine hiç rastlanmamaktadır.<sup>109</sup>

"Manav" (Yerli halk) ve Kafkas düğünü denen gelenekler en sık rastlananlardır. Manav düğün gelenekleri, özellikle Geyve yöresinde korunmaktadır.

Anlatılanlardan bir örnek verecek olursak: "Genellikle askerlik sonrasında erkeğin beğendiği bir kız varsa, ilkin anasına bildirir. O da durumu eşine açar. Eğer uygun görülürse kız evine " Perşembe akşamı size geliyoruz, bir engeliniz var mı?" diye haber gönderilir. Olumlu cevap alınırsa dönürüğe gidilir. Kız evi ilkin kararını bildirmekten kaçınır, dönürük üç kez yinelenir. " Bizim kız daha küçük, biraz büyüsün" diye cevaplar verildiğinde de, dönürükler "biz onu hem büyütür hem gelin ederiz. Bizim oğlunda küçük, siz düşünün taşın, biz yine geleceğiz" denir. Ertesi hafta çeşitli armağanlarla gidilir. "Çıkan" denen çanta yada bohça içinde söz mendili, çevre,yüzük götürülür. Kız evinde düşüncelerini açar ve pazarlığa başlanır.

"Ana hakkı, baba hakkı olarak nasıl bir ağırlık veriyorsunuz? Kızın bütün isteklerini yerine getirebilmişsiniz?" denir, Erkek yanıda "Varımız yoğunuz onundur, gücümüz yettiğince sizleri memnun etmeye çalışacağız" cevabını verir ve ağırlıklar (Başlık,taka) belirlenir. Çıkındaki çevre ve mendil verilir. Şerbet içilir. Söz kesimi törenine kimi çevrelerde "küçük nişan" da denmektedir. Bunun ardından yine belirlenen bir günde yakın akrabaların, komşuların da katılımıyla büyük nişan yapılır. Takılar takılır, armağanlar verilir, oyunlar oynanır.

Çeyiz hazırlığı ya da iki ailenin durumu göz önünde bulundurularak düğün tarihi belirlenir. Kafkas düğün geleneklerinin farklılığı bu aşamada ortaya çıkmaktadır. Düğünden bir kaç gün önce güvey adayı yörenin önde gelenlerini, dostlarını şölence çağırır. Davetilerin hep birlikte ağırlanıp ağırlanamayacağını sorar, yardımlarını ister. İstek kabul edildiğinde düğün hazırlıklara başlanır. Davul-zurna armonika ve ağır mızıkası çalınarak oyunlar oynanır. Saygın kimselerden 7-8 kişilik "hakem heyeti" oluşturulur. Tüm hazırlıklar ve düğün töreni bu heyetin denetiminde yürütülür. Konuklar heyetçe karşılanır, yine onların görevlendirdiği kişilerce paylaşılır, evlerde ağırlanır. Düğünler genellikle pazar günü yapılır. Cumartesi akşamı düzenlenen kına gecesinde ise kadınlar ve gelinin arkadaşları kendi aralarında çeşitli eğlentiler yapar. Geline kına yakılır.

<sup>108</sup> Muzaffer Erendil, a.g.e., sf.44.

<sup>109</sup> Ahmet Maden, Evlenme ve Evlenme Şekilleri, Türk Aile Ansiklopedisi, Ankara, 1991, sf. 471.

Pazar sabahı ak giysili geline telli duvak takılır. Manav düğünlerinde Havva ananında evlenirken yüzüne saman çöpleri yapıştırıldığı inancıyla, geline "yüz yazısı" yapılır. Yüzlü boyandıktan sonra üstüne zamklı pul yapıştırılır. Düğün alayıyla gelindiğinde gelinin giysilerini diken kadın sandığın üstüne oturur, Kardeşi yada bir yakını kapıyı tutar. Bahşiş alındıktan sonra ata (araba) ya bindirilir. Çalgılar eşliğinde oyunlar oynanarak alay yola çıkar. Düğün evine gelindiğinde güvey bir attın üstünde sağ ve sol yana atılır. Atlayamazsa gelinin attan inişi geciktirilir, düzenlenen çeşitli eğlencelerle tören uzar. Yatsı namazı sonrasında imam gelinle güveyin vekilleri ve iki tanıkla dini nikahlarını kıyar. Güvey gelinin odasına girdiğinde yüz görümlüğü vererek duvağını açar. Manav düğünlerinde ise gelinin eline su dökerek "yüz yazısı" nı yıkar. Boya ve pullarla kaplanmış yüzün yıkanarak güveye daha güzel, parlak görüneceğine inanılır. Erdekten sonraki güne kimi kesimlerde "gelin pazarı" kimi kesimlerde de "duvak günü" denmektedir. Komşu kadınlar, kızlar, düğün evine gelerek evliliği kutlar, oyunlar oynarlar."

**f. Doğum ve Çocukla İlgili Gelenekler :** Sakarya'lıların hayatında kırsal kesimin ağırlığını koruduğu dönemler, doğurganlık oranı yükselmiş, çocuk önem kazanmıştır. İnsan emeğine dayanan tarım işleri bunun başlıca etkenlerindedir. Ancak toprakların yetersizliği bakım ve geçim sorunları getirmiştir. İlde özellikle erkek çocuk talebi belirgindir. Çocuğun erkek olması durumunda bir hafta eğlence düzenlenmesi, gelinin erkek doğuruncaya dek büyüklerin önüne çıkmaması gibi gelenekler de bu istekten kaynaklanmaktadır. Ancak çocuk olsun diye geleneksel yöntemlere başvurmak giderek azalmaktadır. Doğum öncesinde çocuğun cinsiyetine ilişkin yorumlar yaygınlığını korumaktadır. Gebelik stresi dokuz ayı geçer, doğum gecikirse çocuğun erkek, gebenin karnı yuvarlaklaşır yada sol yanı ağırlaşırsa kız doğacağına inanılır.<sup>110</sup>

Gebenin kimi tutumlarından çocuğun kişiliğine ilişkin sonuçlar çıkarmak eğilimide yaygındır. Başkasının evinde saklı birşeyi alıp yiyen, giyen yada kullanan kadının çocuğunun hırsız olacağına inanılır.<sup>111</sup>

Anlatılanlara göre; doğumu kolaylaştırmak için gebe merdivenden indirilip çıkartılır. Kimi kesimlerde "huysuzlanma" denen çocuğun rahatsızlanması kırk basmasına yorulur. Hocaya götürme, muska yazdırma gibi geleneksel yöntemlerle sağaltımına çalışılır. Çocuğun cılız kalması, sürekli hastalanması da adının yaramadığına bağlanır ve yine hocaya giderek önerdiği ad konur. Zamanında yürümeyen çocuklar için ayak kösteği kestirme uygulanmasına da kimi köylerde rastlanmaktadır. Ancak çağdaş değerlerin il yaşamında giderek yaygınlaşması, doğum ve çocukla ilgili gelenekleri de etkilemiştir. Çok çocukluluk eğilimi hemen tümüyle ortadan kalkmıştır. Geçmişte "gavur icadı" sayılan yaş günü kutlamaları bir

<sup>110</sup> Osman Yalçın, a.g.e., sf. 43.

<sup>111</sup> Aynu, sf. 44.

çok kesim için gereklilik kazanmıştır. Sünnet düğünü uygulaması ise yaygınlığını korumaktadır.

**g. Geleneksel El Sanatları :** İl de örgü işleri, bakırcılık, kilim ve bez dokumacılığı gibi el sanatlarının uzun bir geçmişi vardır. Geçmişte Sakarya ırmağı çevresindeki dağınık yerleşimlerde bu tür ürünlerin pazarı yoktur. El sanatları kişisel kullanım amacıyla sürdürülüyordu.

Osmanlılar'dan sonra Tıgırcılar Köyü, giderek bölgenin pazarı haline gelmiştir, bu da el sanatlarıyla uğraşanların sayısını artırmıştır.<sup>112</sup>

Kilim dokumacılığı, özellikle dokuma tekniği açısından gelişmişti. Hemen her evde bir el tezgahı vardı. Üreticiler iplikleri kendileri boyuyordu. Dokumalarda silitize bitki ve hayvan motifleri yaygındı. Kilim dokumacılığı günümüzde yalnızca kimi köylerde sürdürülmekte, pazarda "Kandıra Kilimleri" diye satılmaktadır. Mangal il bakırcılığının en ünlü örneklerindendi. Kentte bir bakırcılar çarşısı vardı. 1928-1938 arasında İl de 10-15 bakırcı varken bu sayı sonraki yıllarda daha da düşmüştür.<sup>113</sup> Günümüzde bu sanat kalmamış gibidir.

Diğer el sanatlarında örgü ve tuğ işleri çoğunlukla çeyiz hazırlamak için sürdürülmektedir.

Kaşıkçılık, sonradan gelişen bir el sanatı olarak ortaya çıkmış ve en çok Geyve ilçesi'nin Taraklı Bucağı'nda yaygınlaşmıştır. 1970 lerde buradaki halkın % 79 u geçimini bu sanatta sağlamaktaydı. Aynı yıllarda yapılan bir araştırmada İl de 416 tabak, çanak ve kaşık türü tesbit edilmişti. Taraklı köyünde yapılan kaşıklar başta Konya olmak üzere öbür illere ve turistik eşya olarak dış ülkelere satılmaktaydı.<sup>114</sup> Ancak, kaşıkçılık da günümüzde eski yaygınlığını yitirmiştir.

El Sanatlarının kısa bir süre sonra gerilemesinin en önemli etkilerinden biri, ilin İstanbul'a yakınlığı ve dolayısıyla hazır kullanım mallarının daha çabuk yaygınlaşmasıdır.

**h. Mimarlık :** Sakarya ve çevresinde, doğal gereçler, yaşam ve üretim biçimi yanında, doğa olayları da yöre mimarisinin biçimlenişinde başlıca etkendir. İl geçmişte "Ağaç denizi" denilen bölgede yer almaktadır. Karasu ve Kaynarca ilçeleri dışında tüm il birinci derece deprem kuşağındadır. Sakarya ırmağı ve kolları sık sık su taşkınlarına neden olmaktadır. Bu

<sup>112</sup> Turgut Bilgin, Adapazarı Ovası, İ.Ü. Edt. Fak., İstanbul, 1987, sf. 14.

<sup>113</sup> Sakarya 1967 İl Yıllığı, sf. 93.

yüzden yörede, Deprem ve su baskınlarının zararlarını en aza indirilecek bir mimari, Kuzey Anadolu'nun ahşap karkas yapı tekniği yaygındır. Yapıların yeraltı su basma düzeyine dek moloz yada düzgün taştandır. Üst duvarlar dikey, yatay ve çapraz ahşap taşıyıcıların arası tuğla ya da kerpiç dolgudur. Duvarlar kimi yörelerde öglece bırakılmakta, kimi yötrelerde ise çamur ya da bağdadi teknikle sıvanmaktadır. Beşik ya da kırma çatılar eğimli yapılmakta, kiremit kaplanmaktadır.<sup>115</sup>

İl merkezi Adapazarı da birinci derece deprem kuşağındadır. Kent , ırmak sularının biriktiği kalınlığı düzensiz alüvyonlu topraklar üstüne kurulmuştur. Yeraltı sularında yüzeye çok yakındır.

Sakarya ırmağı yağışlarda taşmakta, düz bir alana kurulu kent sık sık su baskınlarıyla karşılaşmaktadır. Geçmişte yörede, sık ormanlar, su taşkınları, düz alanların bataklık oluşu yüzünden yoğun yerleşim olmamıştır. Ancak Osmanlı döneminde XVI yy'da Ormanların ve çalıların temizlenmesi, bataklıkların kurutulmasıyla küçük köy yerleşmeleri oluşmuştur. Adapazarı'nın çekirdeğini oluşturan köy de bunlardandır. XVII yy'da yöreyi gezen Katip Çelebi Cihannüma'da, Adapazarı'nın "Ada Nahiyesi" adında, küçük bir uğrak yeri olduğunu yazmaktadır. XIX. yy.'ın ilk yarısında Anadolu'ya gelen Charles Texier de buradan küçük bir köy olarak söz etmektedir. 1862'de Sakarya'ya gelen Fransız A.de Moustier ise Adapazarı'nın "Adaköy" adında, 10.000 nüfuslu bir kent olduğunu bildirmekte, Geyve'de konuk olduğu konağı anlatmaktadır: " Müdürün konağı bir meydana bakıyor. Türk mimari zevkini yansıtan çok güzel bir yapı. Beni ve arkadaşımı doğruca selamlığa aldılar. Bizi misafir ettikleri salonun güzelliğini anlatmama imkan yok"<sup>116</sup>

Günümüz Adapazarı'nın çekirdeğini Sakarya ırmağı'nın doğu ve batı kolları arasında, düz bir alana kurulu Tığcılar Köyü oluşturmaktadır. Burası, çevre ürünlerinin pazarlandığı bir merkez durumundaydı. Ekonomik yaşam, halkın Tığcılar Köyü ve çevresinde yerleşmesine neden olmuş, kent gün geçtikçe gelişmiştir. Adapazarı'nda konut mimarisini doğal gereçler, doğa koşulları, yaşam biçimi yanında , ekonomik güç de belirlemiş, kentin çeşitli kesimlerinde, değişik mimaride yapılar ortaya çıkmıştır.<sup>117</sup>

Yoksul ve az gelirlili kesimin yerleşim alanı Erenler mahallesi'nde avlu içinde çoğunlukla tek katlı, kiremit örtümlü, moloz taştan yapılar yaygındı. Duvarların iç ve dış yüzleri

114 Aynı, sf. 94.

115 Aynı, sf. 97.

116 Talia Balcıoğlu, a.g.e., sf. 39.

117 Aynı, sf. 40.

samanla çamur sıvalıydı. İçten ayrıca çivit kireç badanalıydı. Tek kanatlı yalın bir kapıdan, tahta parmaklıklarla çevrili, toprak döşeli avluya geçiliyordu. Buradan U biçimi sofaya giriliyordu. Oturma, yatma bölümleri ve mutfak sofanın ucundaydı. Ahır, samanlık, ambar sofanın yanlarındaydı. Her evin özenle döşenmiş, konuk odası bulunmaktaydı. Odayı dolanan ahşap sedirler ve döşeme, yörede dokunan kilimlerle örtülüydü. Avluda kuyu ve hayvanlar için ahşap yalak vardı. Günümüzde bu yapıların yerini bahçe içinde, iki katlı, su basman bölümü taş, üstü betonarme ya da ahşap karkas, tuğla dolgu yapılar almıştır.<sup>118</sup>

Tıgçılar Mahallesi'ndeyseniz, genellikle ahşap ya da ahşap karkas, bağdadi sıvalı, iki katlı evler bulunuyordu. Daha zengin olanların evleri üç katlıydı. Ev içindeki yaşamın gizliliği bu yapılarda daha belirginleşmektedir.

Yapının sokakla bağlantısı kesilmiştir: Pencereilerin tümü ahşap kafeslidir: Üst kat çardakları (balkon) ve çıkımlar avluya ya da bahçeye bakar. Ana kapıdan taş döşeli büyük bir sofraya (taşlık) geçilir. Bir yandan içinde büyük bir toprak fırın bulunan mutfak, öbür yandaysa odunluk, kömürlük, ambar vb bölümler yer almaktadır. Sofadan birkaç basamakla üst kat sofasına ulaşılır. Yatma ve oturma birimleri, hela, hamam sofanın çevresine yerleştirilmiştir. Oturma odalarını, Türk evinin belirgin öğelerinden, yöresel süslemeli kilimlerle örtülü sedirler dolandır. Tüm odalarda 2-3 dolap, yüküklük ve odun sobası vardır. Sofadan birkaç basamakla en üst kat sofasına ulaşılır. Bu katta, alt kat planlarından ayrı olarak, sofa evin ön yüzüne alınmıştır, caddeye bakmaktadır. Odalar sofanın ardındadır.<sup>119</sup>

Avluya yada bahçeye bakan çardaklar ahşap sütunlar ve oymalarla bezelidir. İstasyon Caddesi'ndeki büyük yapılarda ise zengin toprak sahipleri oturmaktaydı. Yapıların alt katı değerli kesme taşlardan örülmüştü. Ana giriş, evin ön yüzüne, ortaya alınmıştı. Bunlar demir parmaklıklı balkonlarla sokağa açılıyordu. Giriş katında ortada sofa, yanlarda birer oda bulunuyordu. Üst katta çok büyük bir sofa çevresinde 4-5 yatak odası ve oturma odası üst kat konuklara ayrılmıştı, burada da yatma ve oturma birimleri bulunuyordu. Tüm odaların döşeme ve tavanları tahtaydı. Tavanlar ahşap süslemeliydi.<sup>120</sup>

Ermeniler'in oturduğu Kömür Pazarı kesiminde, üç katlı, çok büyük, ahşap ya da ahşap karkas evler vardı. Cade üstündeki yapıların planları öbürleriyle benzerdi. Ortada sofa, yanlarda odalar, mutfak, ikinci katta yine ortada sofa, çevresinde odalar bulunmaktaydı. Bu

<sup>118</sup> Aynı, sf. 40.

<sup>119</sup> Aynı, sf. 41.

<sup>120</sup> Muzaffer Erendil, a.g.e., sf. 51.

yapılarda da üçüncü kat konuklara ayrılmıştı. Döşemeler tahta kaplıydı. Ahşap tavanlar yağlıboya süsleneliydi. Üst katlar ahşap parmaklıklı, oymalı çardaklarla caddeye açılıyordu.<sup>121</sup>

Kentin İstanbul'la ilişkili, zengin aileleri ise Çark Caddesini'nin solunda uzanan, çok özenli bahçeler içindeki konaklarda oturmaktaydı. İstanbul'un konak ve yalı mimarisinden esinlenen bu yapılar, harem ve selamlık bölümlerinden oluşuyordu. İki -üç katlı, ahşap, ak yağlıboyalı yapılar, dışa taşmış üst katları oymalıçardak ve köşkleriyle kentin en güzel evleriydi.

Dış mimarileri yanında, içleri de özenli bir işçilik gösteriyordu. Yüksek tavanlar ahşap süsleneliydi. Tahta döşemeler değerli kilim ve halılarla kaplıydı. Odalarda, Türk evine özgü ögeler zengin süsleneliydi. Uzun, dikdörtgen biçimi pencereler ahşap kafesliydi. Ahşap oymalı kapılar, değişik biçimde demir tokmaklarıyla dikkati çekiyordu.<sup>122</sup>

Bu yapılardan, ancak birkaç örnek günümüze ulaşabilmiş, yerlerini betonarme karkas yapılar, çok katlı apartmanlar almıştır.

Hendek, Geyve, Karasu vb ilçelerde de yöre mimarisini yansıtan yapılar vardır. Karasu İlçesi'nde, yamaca yaslanmış, iki katlı, ahşap karkas, bağdadi sıvalı üst katları dışa taşmış, çıkmalı, konak türü yapılar Türk evinin örnekleridir.

1.Yöresel Halk Edebiyatı : Sakarya yöresel halk edebiyatı ürünlerinin, canlılıklarını yitirdikleri görülmektedir.<sup>123</sup>

İlin, konumu ve topraklarının verimliliği XIX. yy'da daha da belirginleşen yoğun nüfus hareketlerine yol açmıştır. Kafkasya'dan, Balkanlar'dan, Karadeniz Bölgesi 'nden göç alan kent, değişik zamanlarda çeşitli grupları da barındırmıştır.

Sanayinin gelişimiyle artan iş imkânları, ilin günümüzde de pek çok yöreden göç almasına yol açmaktadır. Bunun yanı sıra değişen şartlar, nüfus artışı vb. nedenlerle il ve yurt dışına da göç olgusu yaşanmaktadır.

<sup>121</sup> Nermin Erdentuğ, a.g.e., sf. 69.

<sup>122</sup> Aynı, sf. 70.

<sup>123</sup> Nesrin Kırçalı, a.g.e., sf. 101.



Bu yapı halk edebiyatı türlerini de etkilemiştir. Göçlerle gelen ögeler, bir süre özgünlüklerini korumuşlarsa da, zamanla çoğu kaybolup gitmiş ya da özelliklerini yitirmiştir. Bununla birlikte, çeşitli nedenlerle ilin hareketli yaşamı dışında kalmış Geyve, Pamukova, Taraklı yörelerinde kimi kültürel ögelerin canlılıklarını koruduğu görülmektedir.

**i. Halk Müziği ve Geleneksel Oyunlar :** İl değişik yörelerden göç aldığından, halk müziği ve oyunları çok çeşitlidir. Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu, Trakya ,Ege, Bölgeleri ile kuzey kaskaslardan gelen topluluklar, müzik ve oyunlarını yaşatmaya çalışmaktadır. Horonlar, zeybekler, karşılama gibi farklılıklarla yörede oynanır.

**Halk Müziği:** Bir tarım ve sanayi bölgesi olan Sakarya da çeşitli yörelerden gelen göçlerle karmaşık bir yapı oluşmuştur.

Zeybek, hora, hatta, kaskas dansları biraradadır. Sazlarda da çeşitlilik vardır. Yörede ilk resmi derleme 1951'de yapılmıştır.<sup>124</sup> O tarihte Kocaeli'ne bağlı bir ilçe olan Adapazarı, İzmit derleme programı içinde yer almıştır. Ankara, Devlet Konservatuvarı adına yapılan derleme çalışmasına Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken ve teknisyen Rıza Yetişen katılmıştır.<sup>125</sup>

Sakarya halk müziğinde göçlerle gelen etkilerden başka Bolu, Kocaeli, Bilecik gibi komşu iller müziğinin de etkileri görülür.

Bölgede uzun hava tesbit edilememiştir. Kırık havalar, zeybek, horon, Kaskas ezgileri özelliklerdendir. 2-4-5-7-9 zamanlı ezgilerin çoğunlukta olduğu görülür.<sup>126</sup>

**Yörenin Ünlü Türküleri :** Yapılan incelemede tesbit edilen yöre türküleri şunlardır: Evlerine varamadım gazelden, Elmayı top top yapalım, Halime, Allı yazma başında, Gelin ağlatma, Gelin götürme, Halka oyunu , Potin bağım, Tütlün ektim, Soğanımın sarısı, Zeybek, Genç Osman, Köroğlu, Sakarya Suyu, Meşeli, Tek kol, Dört kol, Kaynana-Kaynata, Ada yolu, Karşılama.

**Halk Müziği Araçları :** Yörede çeşitli halk müziği sazları bir arada görülmektedir. Tezeneli sazlardan bağlama ailesi, divan, bağlama tanbura, cura, üflemelilerden zurna, dilli

<sup>124</sup> Aynı, sf. 104.

<sup>125</sup> Aynı, sf. 105.

<sup>126</sup> Aynı, sf. 104.

dilsiz kavallar, armonika (körüklü), yaylı sazlardan karadeniz kemençesi, vurmali sazlardan davul, tef, darbuka, kasik zil kullanılmaktadır.

**Geleneksel Oyunlar :** İle cesitli yörelerden gelen topluluklar kültürlerini, müziklerini oyunlarını da getirmişler, kurdukları folklor dernekleriyle bunları yaşatmaya çalışmışlardır. Düğün, bayram ve özel günlerde bunlar sergilenmektedir. İl de seyirlik oyunlara ve çocuk oyunlarına rastlanmakta, öbür yörelerde oynanan kimi oyunlar burada da oynanmaktadır.

**Geleneksel Halk Oyunları :** Çesitli yörelerden gelen topluluklar kendi oyunlarını oynar. Doğu Karadeniz Bölgesi'nden gelenler horanlarını , Kafkasya'dan gelenler, kuzey Kafkas oyunlarını Ege bölgesinden gelenler zeybekleri getirmişlerdir. Doğudan göç edenler Erzurum, Batı Trakya'dan göç edenler de Trakya oyunları oynar.

**Horon :** Yöreye yerleşen toplulukların getirdiği Doğu Karadeniz Bölgesi oyunudur. Genellikle erkeklerce Kemençe eşliğinde oynanır. Oyunların ezgisi, türktüleri diğer illerdeki horonlara benzer. Yaygın olarak oynanan horonlar şunlardır: Hemşin horonu, Kabeceğüz, Kabadayı, Sisdağı, lir(Lira), Sallama horonudur. Kimi yörelerde kadın-erkek birlikte oynanan horonlara rastlanır.

**Kafkas Oyunları :** Çerkez ve Abaza toplulukları kendi oyunlarını çeşitli eğlencelerde yaşatmaya çalışmaktadır. Adliye köyü folklor grubunun oyunları tek kol, dört kol ve kaynana-kaynata oyunu olarak adlandırılmaktadır. Bunlar armonika eşliğinde kızlı erkekli oynanır. Oyunu sazıyla kız oyuncu yönetir. Tek kolda elinde çalgıyla kız ve erkek oyuncu karşılıklı oynar. Dört kol, iki kız ve iki erkek oyuncuyla ayak parmaklarının ucunda oynanır. Kaynana-Kaynata oyunu daha çok yaşlı oyunudur. Düğünlerde evlenenlerin ana ve babası oynar. Oyun süresince düğün alayı ve halk ayakta saygı gösterisinde bulunur. Oynayanlar bağıarak gelince ve damada övgülü sözler söyler.

**Zeybek :** Çoğunlukla Geyve İlçesi, Pamukova ve Taraklı bucaklarında yaygındır. Kadın ve erkeklerce oynanan zeybeklere davul, klarnet ve keman eşlik eder. Karşılama biçiminde toplu olarak oynanan oyunlar Ege Bölgesi'nde de görülen zeybeklerin yumuşatılmış biçimidir. Yörede görülen zeybekler Taraklı, Bilecik Karşılması, Geyve Zeybeği, Korudere Zeybeği, Vargel, İnce Hava. Genç Osman Karşılması, Karagözlüm'dür. Kimi oyunlar kasıkla oynanır. Taraklı ve Bilecik Karşılması kadınlı - erkekli; Geyve Zeybeği erkeklerce halka biçiminde; Korudere Zeybeği erkeklerce; Meşeli kadın ve erkeklerce sözlü oynanır. Vargel ise karşılaşma biçiminde oynanmaktadır.

**Karagözlüm** : Kadın ve erkeklerce karma olarak kaşıkla oynanır. Ezgi başlayınca oyuncular çember oluşturur. Dönerek oynanan oyunun bir bölümünde oyuncular birbirlerine yaklaşarak ortaya toplanır ve şu türküyü söylerler;

Ördek suya dal da gel  
Yardan selam al da gel  
Eğer yarım gelmezse  
Tut kolundan al da gel  
Karagözlüm aman yeşilim yeşilim aman  
Açma da yorganı üşürüm aman

Yeniden açılarak oyunu sürdürürler. Türkünün ikinci bölümü de yine bir araya toplanarak söylenir:

Tarlanın kezeklisi  
Mendilin ipeklisi  
Sarılmaya doyulmaz  
Kızların göbeklisi  
Karagözlüm aman  
İpeğim ipeğim aman  
Al yanağından öpeyim aman

Ayrıca belirli bölgelere yerleşen Trakya göçmenlerinin, Doğu Anadolu Bölgesi'nden gelenlerin oyunları farklı özellikler göstermez.<sup>127</sup>

**3. Tarihi Eserler** : Sakarya Yöresinde tarihöncesi buluntulara rastlanmamıştır. Daha sonraki dönemlere ilişkin eserlerde azdır. İS 1. yy'a tarihlenen Tersiyе Köyü Tümülüsünün bir benzeri de Akyazı İlçesi'nde bulunmuştur. Sakarya kıyılarındaki Bizans kalelerinin ancak kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Tümünün 20 kadar olduğu anlaşılan kaleler, gözetleme amacıyla yapılmışlardır. Harman-tepe, Adliye ve Söğütlü kaleleri gelişkin bir mimarinin örnekleridir.<sup>128</sup> Sapanca İlçesi'ndeki Justinianus Köprüsü ile Osmanlı yapısı Sakarya Köprüsü, onarımlarla günümüze gelmiştir. Ancak ırmağın yatağı değiştiğinden; Justinianus Köprüsü kullanılmamaktadır. Türk dönemi yapılarının ise mimari ve bezeme açısından bir özellikleri yoktur. Çoğu depremler ve savaşlarla yıkılmış, yerlerine yapılanlar da eski özelliğini yitirmiştir.

<sup>127</sup> Nesrin Kırçalı, a.g.e., sf. 85.

<sup>128</sup> Talia Balçioğlu, a.g.e., sf. 17.

**a. Merkez İlçe :** Tersiyе Tümülüsü ile Orhan Gazi Camii ilçedeki tarihi eserlerdir.

**Tersiyе Tümülüsü :** Küçükkesence Köyü (Küçüktersiyе) Tepecik yöresinde tarla sürülürken ortaya çıkan tümölüs, 1958'de kazılmıştır. Kalkerden yapı mezar odasından oluşmaktadır. Yalnız mezar odasına ve dışarı açılan kapıları mermer çerçevesindedir. Tonoz örtülü, dikdörtgen planlı odada taş bir kline (yatak) ile mezar armağanları ele geçirilmiştir.

Pişmiş topraktan iki kandil, koku şişeleri, mersin yapraklarından altın diadem parçaları yanında gümüş vazo ve kupalar bulunmuştur. Yüksek bir ayak üstündeki vazo, kabartma tekniğinden yapılmış altın yıldız bant ve kurdelelerle bezenmiştir. Oval biçimli gümüş kupalar kazıma yaprak ve dalga motiflerle süsüldür. Tümölüs, mimarisi ve buluntularıyla MS. I. yy'a aittir.<sup>129</sup>

**Orhan Gazi Camii :** Orhan Gazi döneminde yapılmış, XIX. yy'da tımtıyla yenilenmiştir. Sultan II. Abdülhamid dönemi biçimindeki cami çatlıdır. Minaredeki levha ikinci yapıma ilişkindir.

**Atatürk Anıtı :** Nusret Suman ve Sadi Çalık'ın ortak yapımıdır. 1965'te bitirilen anıt çevresiyle birlikte tasarlanmıştır. Atatürk, adliyenin önündeki alanda alçak taş kütleler arasında, yine taş bir kaide üstünde ayakta tasvir edilmiştir.<sup>130</sup>

**b. Akyazı :** Tarihi yapı yoktur, ancak 1953'te araştırmada Küçücek Köyü'nde bir tümölüs mezar bulunmuştur. Bir odadan oluşan mezar, yöresel kireçtaşından yapılmıştır. Beşik tonoz örtülü mezar odasında, üç iskeletle birlikte ölü armağanları da bulunmuştur. Altın diadem parçaları, pişmiş toprak kandiller, koku şişeleri yanında ikisi çok silik üç de sikke ele geçirilmiştir. Buluntular ve yapım tekniği olarak tümölüs İS I. yy'a aittir.<sup>131</sup>

**c. Geyve :** İlçe'deki tarihi yapılar Osmanlılar'dan kalmadır. Halk arasında Ulu Cami diye bilinen Yunus Paşa Camisi, 1324 tarihli Orhan Gazi Zaviyesi ile 1910'da yapılmış olan Süleyman Paşa Camisi başlıcalarıdır. Kurtuluş Savaşı sırasında yıkılan Süleyman Paşa Camisi'nin yerine yapılanın herhangi bir özelliği yoktur. Günümüze değin özgün yapısını koruyan Elvan Bey İmareti ise kitaplık olarak kullanılmaktadır.

<sup>129</sup> Aynı, sf. 18.

<sup>130</sup> Cumhuriyetin 50. Yılında Sakarya, sf. 62.

<sup>131</sup> Sakarya 1967 li Yılığ, sf. 22.

**Elvan Bey İmaretı :** XV. yy'da yapılmıştır; kesme taş ve tuğladandır. Merkezi kubbeli bir mekan ile önündeki çarpraz tonozlu, yanlardaki kubbeli mekanlardan oluşmaktadır. Aslında revaksız olan yapıya, 1746'da üç kemerli küçük bir revak eklenmiştir. Avlusunda Elvan Bey'in mezarı vardır.<sup>132</sup>

**Sakarya Köprüsü :** XV. yy'da yapılmıştır. Onarımlarla günümüzde de işlevini sürdürmektedir. 14 kemerli taş köprüünün yıkılan iki kemeri demirden yapılmıştır. Üçgen ve beşgen selyaranları vardır.

**d. Kaynarca :** Şeyh Müslühüddin Camisi ilçedeki tek tarihi yapıdır. Şeyh Müslühüddin Camisi; XIV. yy'da yapılmış, 1820'deki onarımla tahta kaplanmış, anpir motiflerle bezenmiştir. Onarım levhası caminin yanındaki çeşmededir.

Üçyandan revaklı, dörtgen planlı yapı, kiremit kaplı çatı ile örtülmüştür. Dış görünüşü ile işlevi belirlenemeyen yapının cami olduğu tek şerefeli minaresinden anlaşılmaktadır.<sup>133</sup>

**e. Sapanca :** Bizans döneminden Justinianus Köprüsü ve XVI. yy'dan Rüstem Paşa Camisi ve Hamamı başlıca eserlerdir. Justinianus Köprüsü (Beş Köprü) 561'de yapılmıştır.<sup>134</sup>

İrmak yatak değiştirdiğinden artık Sakarya üstünde değildir, ancak tüm görkemi ile ayaktaadır. Oldukça sağlam ve 8 kemerlidir. En büyük kemerin açıklığı 23 metredir.

**4.Kültürel Faaliyetler :** 1910'larda spor ve basınla başlayan kültürel faaliyetler, Cumhuriyet Dönemi'nde Halkevleri'nin kitaplık, müzik, tiyatro, sergi alanlarındaki çalışmaları ile sürmüştür.

Halkevlerinde kalan 2,450 kitapla İl Halk Kitaplığı kurulmuştur. 1981'de kitaplık sayısı 8'e yükselmiştir. Bunların 5'i çocuk, 3'ü Halk kitaplığıdır. Kaynak açısından oldukça zayıf kalan bu kitaplıklarda 1991'de toplam 50.167 kitap bulunmaktaydı. Aynı yıl bunlardan 120.834 okuyucu yararlanmıştı.<sup>135</sup>

Halkevleri tiyatro alanındaki çalışmalarını tiyatro kolu ile yürütmüş, ilkokul öğretmenlerinin de katılımıyla her ay gösteriler düzenlenmiştir. Kurum 1950'de kapatılmıştır.

<sup>132</sup> Aynı, sf. 26.

<sup>133</sup> Aynı, sf. 30.

<sup>134</sup> Osman Yalçın, a.g.e., sf. 41.

<sup>135</sup> Kültür Müdürlüğü Raporu, Adapazarı, 1994, sf. 3.

1960'larda Halk Eğitim Merkezi, Türk Kültür Derneği ve Belediyenin tiyatro alanındaki girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Günümüzdeki tiyatro çalışmaları okullar ve kimi tiyatro topluluklarınca sürdürülmektedir.<sup>136</sup>

1910'ların sonuna doğru başlayan basın çalışmaları 1950'lerde gelişmiştir. Bir çok gazete ve derginin yayınlandığı il'de 1989'da 8 gazete yayınlarını sürdürmekteydi. Aynı yıl İl'de 37 basımevi bulunmaktaydı. İl'in en önemli gazetesi 1982'de yayına giren Sakarya'dır.<sup>137</sup> 1910'larda başlayan spor çalışmaları kulüplerin kurulmasıyla düzenlilik kazanmıştır. 1938'e değin İdman Cemiyetleri İttifakı, 1938 sonrasında Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne bağlı kulüplerin faaliyetleri, tesisler kuruluncaya kadar belirli dallarda yoğunlaşmıştır. Tesis kurma çalışmaları 1960'larda hız kazanmıştır. 1992'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne bağlı 14 tesis bulunmaktaydı. Aynı yıl 31 Kulübün etkinlik gösterdiği İl'de çalışmalara lisanslı 6.888 sporcu katılmıştır.<sup>138</sup>

**a. Kitaplıklar :** İlde kitaplık çalışmalarını 1930'larda Halkevleri başlatmıştır. Kurum yaygın olarak okuma odaları açmış ancak bunlar 1950'de kurumla birlikte kapatılmıştır. 1958 - 1991 arasında ilde 5 çocuk, 3 halk kitaplığı kurulmuştur. 1991'de kitaplıklardaki toplam 50.167 kitaptan 120.834 okuyucu yararlanmıştır.<sup>139</sup>

**Halk Kitaplıkları :** İlk kitaplıkları 1930'dan sonra Halkevleri kurmuş, ancak bunlar 1950'de kurumla birlikte kapatılmıştır. Bu arada kitaplıklardaki kaynakların önemli bir bölümü dağılmış, kaybolmuştur. 1950 sonlarında ilde 3 kitaplık kurulmuştur. 1958'de Halkevlerininin 2.450 kitabı ile açılan İl Halk Kitaplığı'dır. Merkez İlçedeki kitaplık sonraki yıllarda bağışlarla oldukça zenginleşmiştir. 1991'de burada 3.080'i ödünç kitap verme servisinin olmak üzere toplam 28.222 kitap bulunmaktaydı. Aynı yıl kitaplıktan 22.943 okuyucu yararlanmıştır.<sup>140</sup>

Öbür iki kitaplık Sapanca ve Geyve'dedir. Bunlardan kaynak sayısının düşüklüğüne karşın, okuyucu sayısı oldukça yüksektir. 1991'de 6.653 kitapla çalışan Sapanca Halk kitaplığı'ndan 13.878, okuyucu, 3.936 kitapla çalışan Geyve Halk Kitaplığı'ndan da 23.306 okuyucu yararlanmıştır.<sup>141</sup>

<sup>136</sup> Aynı, sf. 6.

<sup>137</sup> Aynı, sf. 7.

<sup>138</sup> Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü Raporu, Adapazarı, 1993, sf. 5.

<sup>139</sup> Kültür Müdürlüğü Raporu, sf. 3.

<sup>140</sup> Aynı, sf.4.

<sup>141</sup> Aynı, sf.4.

**Çocuk Kitaplıkları :** İlk çalışmalar okullarda başlamış, birçok okulda kitaplık kurulmuştur. Bunlardan Mustafa Naci, Sait Faik Abasıyanık ve Kemal Sami Paşa İlkokullarındaki kitaplıklar sonradan okul dışında ayrı bir yapıya taşınmış, bağımsız olarak çalışmaya başlamışlardır. 1970'lerde Sapanca ve Akyazı'da birer kitaplığın açılmasıyla ildeki kitaplık sayısı 5'e yükseltilmiştir. Ancak, kaynak açısından kitaplıkların tümü oldukça yetersiz kalmaktadır. 1991'de toplam 11.356 kaynakla açılan bu kitaplıklardan yıl içinde 61.507 okuyucu yararlanmıştı.<sup>142</sup> Kaynak ve okuyucu sayısının kitaplıklara göre dağılımı şöyledir:

	<u>Kitap</u>	<u>Okuyucu</u>
Mustafa Naci Paşa Çocuk Kitaplığı	2.797	28.576
Sait Faik Abasıyanık Çocuk Kitaplığı	2.571	11.197
Kemalettin Sami Paşa Çocuk Kitaplığı	3.202	13.028
Sapanca Çocuk Kitaplığı	2.129	5.561
Akyazı Çocuk Kitaplığı	707	3.145

**b. Görsel Sanatlar ve Radyo Televizyon :** İlde 1930'larda halkevlerinin başlattığı faaliyetler hemen her dönemde tiyatro ve müzik alanlarında yoğunlaşmıştır.

Kurumun kapanmasından sonra çalışmalar okullarda sürdürülmüştür. Günümüzde tiyatro alanında kimi topluluklar da faaliyet göstermektedir.

Tümen Bاندosu ve Belediye Bاندosu ildeki ilk müzik kuruluşlarıdır. Adapazarı'nın henüz ilçe olduğu yıllarda Atıf Aker'in öncülüğüyle kurulan Belediye Bاندosunun çalışmaları 1945 sonrasında düzenlilik kazanmıştır. 1940'ta kurulan Arifiye Köy Enstitüsü'nün orkestrası ve müzik korusu sık sık kasabalarda ve çevre köylerde konserler vermiş, özellikle çok sesli halk türküleri büyük ilgi görmüştür. Bando 1960'tan sonra çalışmalarını 20 kişilik kadrosuyla sürdürmektedir. Bu alandaki bir diğer kuruluş da 1970'lerden bu yana etkinlik gösteren Adapazarı Müzisyenler Kulübü'dür.<sup>143</sup>

Radyo - televizyon ve sinema izleyiciliğine ilgi de oldukça yüksektir. 1994'de ildeki toplam 13 sinemada gösterilen 1.302 filmi toplam 691.766 kişi biletli olarak izlemiştir. 1990'da ildeki ruhsatlı radyo sayısı 146.410, televizyon sayısı 146.106 olarak tesbit edilmiştir.<sup>144</sup>

<sup>142</sup> Aynı, sf.5.

<sup>143</sup> Adapazarı Belediyesi Çalışma Raporu, Adapazarı, 1990, sf. 21.

<sup>144</sup> Sakarya 90, sf. 93.

1972 - 1973 arasında Sakarya Televizyon Tesisleri Kurma ve Yaşatma Derneği'yle İzmit'teki Kocaeli ve Yöresi Televizyon Kurma ve Geliştirme Derneği'nin girişimleriyle 1973'te kurulmuş bir televizyon istasyonu vardır.<sup>145</sup> 1994 yılı yaz aylarında ilk özel Televizyon yayını başlamıştır. Ayrıca 3 özel aktarıcı vardır. Halen Kanal 54, Kent TV ve Sakarya Radyo Televizyonu yerel yayında bulunan televizyon kuruluşlarıdır.

c. Tiyatro : Düzenli ilk tiyatro çalışmalarına 1930'larda Halkevleri'nin Tiyatro Kolu başlamıştır. Adapazarı'nda faaliyet gösteren Tiyatro Kolu her ay çevre bucak ve köylerinde gösteriler düzenlenmekteydi. Çalışmalarını Sabihahanım İlkokulu Müdürü Zeki Tanır yönetiminde sürdüren Tiyatro Kolu'nda, oyuncu olarak Karaosman İlkokulu Müdürü Remzi Gençosman, İlköğretim Müdürü Talat Tarkan, Türkçe Öğretmeni Hasan Balcıoğlu ve Ali Şemsi, Cahit beyler yer almaktaydı.

Moliere ve Musahipzade Celal'in kimi eserleri yanında, "Kavga Sonu", "Taş Parçası" sahnelenen oyunlar arasındadır.<sup>146</sup>

1950'den 1960'lara kadar çalışmaları çoğunlukla okullarda sürdürülmüştür. Bunlardan ilki Türkçe Öğretmeni Hasan Balcıoğlu'nun yönetiminde çalışan Adapazarı Ortaokulu'dur. (Atatürk Ortaokulu) Adapazarı Lisesi (Atatürk Lisesi) ve Erkek Sanat Enstitüsü de bu dönemde etkinlik gösteren okullardır.

Daha çok yerli eserler sergileyen Adapazarı Lisesi'nin oyunları arasında "Ayyar Hamza", "Ocak", "Hamdi ve Hamdi", "Göç", "On Küçük Zenci" sayılabilir. Okulum bu alandaki çalışmalarını Meziyet Akkemik, Gülçin Devrim, Rüknetin Bağcı, Necati Mert öğretmenler yönetmiştir.

Ali Çiftcioğlu, Orban Sevcen'in yönetimindeki Erkek Sanat Enstitüsü'yle "Kamp 17", "Mavi Devriye", "Duvarların Ötesi" gibi yerli ve yabancı oyunlar sergilemiştir. Türk Kültür Derneği ve Halk Eğitim Merkezi'nin çalışmalarıysa sınırlı kalmıştır. 1965 sonrasında ilde çeşitli tiyatro toplulukları da kurulmuştur. Bunlardan kimileri etkinliklerini günümüzde de sürdürmektedir.<sup>147</sup>

145 Aynı, sf. 93.

146 Sakarya 1967 İl Yıllığı, sf. 108.

147 Aynı, sf. 104.



1960'larda belediyenin de tiyatro alanındaki girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Tiyatro, Tiyatro Okulu ve 200 kişilik bir stüdyoyu kapsayan kültür sitesi planı bunlardandır.<sup>148</sup>

**d. Yerel Yayın Organları :** İlde 1910'ların sonlarında oluşmaya başlayan basın yaşamı, 1950'lerde hızlı bir gelişme göstermiştir. 1919'da yayına giren ilk gazete **Adapazarı'nı** 1929'da **Millet**, 1973'de **Yeni Adapazarı**, 1946'da **Adapazarı**, 1947'de **Bize Göre Sakarya**, 1949'da ilin ilk güldürtü gazetesi **Zurna** izlemiştir. Bu dönemde gazeteler daha çok il ve yurt içi haberlerini veriyorlardı. Ancak 1940'ların sonlarında canlanan siyasal yaşam, bu içeride etkilemiş ve çeşitli partilerin yayın organı niteliğindeki gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. 1950'lerde çıkarılan **Demokrat Adapazarı**, **Altıok**, **Kırat** bu olgunun ilk örnekleridir. 1949'da çıkartılan **Zurna'nın** ardından **Yeni Zurna** (1950), **Vahdet** (1950), **Haftalık Gazete** (1950), **Vahdet Akşam Haberleri** (1951), **Yeni Ada Postası** (1952) ve 1954 sonrasında yayına giren **Son Dakika**, **Anadolu**, **Türkiye**, **Cemiyet**, **Gürses** 1950'lerin öbür gazeteleri arasında sayılabilir. Bunların çoğu bir süre sonra kapanmıştır. **Yeni Ada Postası** ve **Anadolu** 1979'da da yayınlanmaktaydı.

1960'larda Merkez dışındaki ilçelerde yayıncılık gelişirken Merkez ilçe'de çoğu çabuk kapanan gazetelerin çıkarılabildiği görülmektedir. Hendek'teki **Bizim Hendek**, Akyazı'daki **Şirin Akyazı**, Merkez İlçe'deki **Sakarya** bu dönemin gazeteleridir.<sup>149</sup>

1970'lerin başlarında yeni gazetelerin yayına girmesiyle 1973'te ildeki gazete sayısı birara 13'e yükselmiştir. Bunlardan **Anadolu** (Ayhan Hakman), **Adapazarı Akşam Haberleri** (Selami Savaş), **Yeni Sakarya** (Hasan Uyar), **Yeni Adapostası** (Hamdi Güllü), **Son Haber** (Niyazi Ünal), ve **Havadis** (Suat Beyanal) Merkez İlçe'de çıkmaktaydı. 1970 sonlarında bunlara **Gerçek** (A. Adnan Mersinoğlu) gazetesinin katılmasıyla 1979'da Merkez İlçe'deki gazete sayısı 7'ye yükseltilmiştir. 1982'da yayına giren **Sakarya**, ilin en önemli gazetesiydi. Günaydın tesislerinde ofset olarak basılmaktaydı. Gazetede, zaman zaman ilin bazı problemlerini ele alan araştırma ve röportajlar da yayınlanmaktaydı. **Hafen Adapazarı Gazetesi** en güçlü yerel gazetelerden biri olarak faaliyetini sürdürmektedir.

İlçelerden **Geyve'de Geyve Postası**, **Yeni Geyve**, **Hendek'te Hendek Postası**, **Yeşil Hendek**, **Bizim Hendek** ve **Karasu'da Karasu Postası**, **Şirin Karasu** çıkmaktaydı. 1979'da bunlardan yalnız **Geyve Postası** yayını sürdürmekteydi. Bu gazetelerden kimileri il dışında

<sup>148</sup> Adapazarı Belediyesi Çalışma Raporu, sf. 22.

<sup>149</sup> Osman Yalçın, a.g.e., sf. 102.

da yayınlanmıştır. 1946'da Eskişehir'de 1958'de ve 1962'de Ankara, da yayınlanan **Sakarya** ile, 1945'te Eskişehir'de yayınlanan **Sakarya Postası** bunlardandır.

İlde zaman zaman dergilerde çıkmıştır. Bunlar arasında **Halkevi** (1943), **Sakarya** (1967), **Genç Kuşak** (1970), **Olaylarda Sakarya**, **Sakarya ve Eğitim** (Halk Eğitim Başkanlığı) dergileri sayılabilir.<sup>150</sup>

**e. Spor Çalışmaları, Tesisler, Kulüpler, Dallar :** 1910'lar da başlayan spor çalışmaları bir süre semt takımlarınca sürdürülmüş, 1910'ların sonuna doğru kulüpler kurulunca düzenlilik kazanmıştır. Kulüpler etkinliklerinin uzun süre İdman Cemiyetleri İttifakı'na bağlı olarak yürütmüşler, 938'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne bağlanmışlardır. Bakanlığın uygulamasıyla tüm kulüpler tek bir kulüp olarak birleştirilmiş ve 1938 - 1945 arasında yalnız bu kulüp faaliyet göstermiştir. 1945 sonrasında yeniden kulüpler kurulmaya başlamıştır. Spor çalışmaları tesis yetersizliğinden belirli dallarda yoğunlaşmıştır.

İlk tesisler 1960'larda kurulmuş, çalışmaları giderek çeşitlilik ve canlılık kazanmıştır. 1992'de 31 kulübün faaliyet gösterdiği ilde 14'ü Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne bağlı olmak üzere toplam 23 tesis bulunmaktadır. Aynı yıl çalışmalara katılan lisanslı sporcu sayısı 6.888'dir.<sup>151</sup>

**Tesisler :** İlde uzun süre yalnız boş alanları düzenlemekle sınırlı kalan tesis kurma çalışmaları 1960'larda önemli ölçüde hız kazanmıştır. 1992'de Beden Terbiyesine bağlı 14 tesis bulunmaktadır. Bunların 2'si stadyum, 3'ü spor salonu, 1'i su sporları tesisi, 2 'si atış poligonu, öbürleri çalışma alanlarıdır. Stadyumların 1'i Merkez İlçe'de (Adapazarı Atatürk Stadyumu), öbürü Sapanca İlçesi'ndedir (Sapanca Stadyumu), Akyazı ve Merkez İlçe'deki spor salonlarında basketbol, boks, güreş, halter, jimnastik, judo, tekvando ve voleybol çalışılmaktadır. Tesislerin 3.000 kişilik oturma yeri vardır. Avcılık ve atıcılık çalışmalarının sürdürüldüğü Arifiye Atış Poligonu ve Adapazarı Havalı Silahlar Atış Poligonu 1970'lerde yapılmıştır. Akyazı, Hendek, Geyve, Karasu ve Sapanca ilçelerinde futbol, Merkez İlçe'de basketbol için düzenlenmiş çalışma alanları bulunmaktadır.<sup>152</sup>

İlde Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne bağlı bu tesisler dışında Milli Eğitim Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ve Ulaştırma Bakanlığına bağlı tesisler de vardır. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı tesisler arasında Hendek Ortaokulu Spor Salonu, Arifiye

<sup>150</sup> Aynı, sf. 103.

<sup>151</sup> Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü Raporu, sf. 5.

<sup>152</sup> Aynı, sf. 6.

Öğretmen Okulu futbol alanı sayılabilir. Uniroyal baltrapskeet tesisi ve tenis kortu, Şeker Fabrikası tenis kortu ve futbol alanı Sanayi Bakanlığı'na, Vagon Fabrikası futbol alanı da Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı tesislerdir.<sup>153</sup>

**Kulüpler :** İlk spor kulüpleri Rum ve Ermeniler'ce kurulmuş, 1910'ların sonuna doğru Türk spor kulüpleri de bunlara katılmıştır. Adapazarı İdmanyurdu Spor Kulübü il'deki ilk Türk spor kulübüdür. Bunu ittihatspor, Sakaryaspor, Yeni Hilal, Adapazarı Gençlerbirliği, Hendek Bozkurt, Geyve, Hereke İdmanyurdu izlemiştir. İdman Cemiyetleri İttifakı'na bağlı olarak etkinlik gösteren bu kulüpler, 1938'de Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'ne bağlanmışlardır. Kurum, oldukça dağınık biçimde etkinlik gösteren kulüpleri semt kulüpleri olarak birleştirmiştir. Bunlar arasında İdmanyurdu ve Sakaryaspor'un birleşmesiyle kurulan Adaspor: Gençlerbirliği, Yeni Hilal'in birleşmesiyle kurulan Gencayspor sayılabilir. Bir süre sonra bunlar da tek bir kulüp olarak birleştirilmiştir. 1938-1945'e değin yalnız bu kulüp etkinlik göstermiştir. 1945'te bu uygulama kaldırılınca kulüp sayısı yeniden artmıştır.<sup>154</sup>

Bu dönemin ilk kulüpleri Adapazarı Güneşspor, Demirspor ve Donatımspor'dur. Bu arada eski kulüplerden kimileri ya da bu kulüplerin sürdürücüsü niteliğindeki kulüpler de kurulmuştur. Yeniden kurulan İdmanyurdu Gençlerbirliği ve Yeni Hilal'in sürdürücüsü olarak kurulan Yıldırımspor bunlar arasındadır. 1960'larda ilde ilk tesislerin kurulmasıyla da kulüpleşme giderek hızlanmış, etkinlik alanları da çeşitlenmiştir. Güreş, futbol, atletizm, avcılık ve atıcılık ağırlıklı çalışmalar öbür dallarda da yoğunlaşmıştır. Kulüp kurma çalışmalarını daha çok Merkez İlçe'de odaklanmıştır. 1992'de ilde 15'i Merkez İlçe'de olmak üzere toplam 31 kulüp etkinlik göstermektedir.<sup>155</sup> Bunlar kuruluş tarihlerine göre şöyle sıralanmaktadır. (Tablo .10)

**Tablo.10**  
**Spor Kulüpleri**

Demirspor	1945
Donatımspor	1945
Akyazıgençlik	1949
Yıldırımspor	1950
Hendekgençlik	1950
Geyvespor	1951
Sapancağençlik	1953
Adaşekerspor	1955
Karasuğençlik	1955

<sup>153</sup> Aynı, sf. 6.

<sup>154</sup> Aynı, sf. 8.

<sup>155</sup> Aynı, sf. 8.

Sakaryagençlik	1956
Sordivagençlik	1956
Karapınar gençlik spor	1956
Kırkpınar gençlik	1957
Kızılören spor	1957
Akyazı spor	1957
Taraklı gençlik	1958
Alifinca gençlik	1958
Atıcılık - Avcılık	1960
Arifiyedoğanspor	1962
Sakaryaspor	1965
Uniroyal gençlik	1965
Hendek esnafspor	1965
Kocaelisahilspor	1965
Büyüksoğutlügençlik	1966
Pamukovaspor	1969
Karasuaziziyegençlik	1973
YSE Gençlik	1976
Hacıkişlaspor	1977
Kuyumculuesnafspor	1977
Et-Balık Gençlik	1981
Hacımermangençlik	1981

[Kaynak : Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.]

**Sakaryaspor** : Adagençlik, Güneşspor. İdmanyurdu, Gençlerbirliği kulüplerinin birleşmesiyle 1965'te kurulmuştur. Kulüp 1965 - 1979 arasında Türkiye II. Ligi'nde 1979 - 1983 arasında Türkiye I. Ligi'nde ili temsil etmiştir.<sup>156</sup>

**Dallar** : İlk çalışmalar 1910'larda futbol, güreş, cirit atletizm ve atıcılık - avcılık dallarında başlamıştır. 1960'lara değin süren teknik araç - eleman ve tesis yetersizliklerine karşın güreş, futbol ve atletizm dallarında önemli başarılar elde edilmiştir.<sup>157</sup>

1938'de kurulan Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü'nün düzenlemeleriyle çalışmalar çeşitlilik kazanmış, özellikle basketbol, voleybol, tenis, masatenisi daha çok okullarda sürdürülmüştür. 1960'larda tesislerin kurulmasıyla giderek yaygınlaşan ve canlılık kazanan çalışmalar 1980'lerde hızlanmış ve 1990'dan sonra futbol başta olmak üzere güreş, atletizm, voleybol, basketbol ve hentbolda yoğunlaşmıştır. Ayrıca atıcılık, masatenisi, judo, tekvando, karate, boks, bisiklet, halter, yüzme ve su sporlarındaki faaliyetlerde sürmektedir.<sup>158</sup>

156 Aynı, sf. 9.

157 Aynı, sf. 10.

158 Aynı, sf. 11.

## İKİNCİ BÖLÜM EKONOMİK YÖNLERİYLE SAKARYA

Adapazarının ekonomisi eskiden beri canlı ve gelişme sürecinde bir ildir. Ticaret ve sanayinin giderek önem kazanmasına rağmen tarımın ekonomideki ağırlığı sürmektedir. Türkiye'nin en küçük illerinden biri olduğu halde Sakarya'nın Türkiye genelinde tarım kesiminde hasıla içindeki payı yüksektir. Örneğin Kayseri ilinin 1/4 ü kadar yer kaplayan Sakarya'nın tarımsal hasılası aynıdır. Sakarya'nın Türkiye'nin en önemli tarım alanlarından biri oluşunun nedeni, il topraklarının verimliliği ve modern girdilerle ileri tarım tekniklerinin yaygın biçimde kullanılmasıdır. İlde, kışlar ılık ve yağışlı, yazlar sıcak ve yağışlı geçer. Adapazarı'nda yıllık yağış ortalaması 797,8 mm.'dir.<sup>1</sup> Nem oranı yıl boyunca yüksektir. Bu iklim özellikleri ilde çok çeşitli ürün yetiştirilmesini sağlar.

1930'lardan itibaren ilin ürün deseninde önemli değişimler olmuştur. En önemlisi şeker pancarı üretiminin başlamasıdır. Fındık üretiminin yaygınlaşması da, il tarımı açısından önem taşımaktadır. Ancak, daha önemlisi, 1950'lerde Türkiye genelinde yaşanan değişiklikler, Sakarya'yı da derinden etkilemiştir. Traktörün tarıma girmesi, ekim alanlarının hızla genişlemesine yol açarken, meralar daralmış ve mera hayvancılığı gerilemiştir. Bu yıllarda, karayolu ulaşım ağının gelişmesi, tarımsal üretimin pazara dönük niteliğini daha da artırmıştır. 1953'te kurulan Adapazarı ŞekerFabrikası ise, hem pancar üretiminin yaygınlaşmasını, hem de besi hayvancılığının temel girdilerinden biri olan küsbenin bolca elde edilmesini sağlamıştır. Yine bu yıllarda kurulan Kocaeli Pancar Ekicileri Kooperatifi ve benzer kooperatiflerin bu gelişmeye katkısı olmuştur.<sup>2</sup> Modern girdi kullanımının yaygınlaşması, bitkisel üretim daha da gelişmesini sağlamıştır. Meyvecilik, sebzeçilik gibi faaliyetlerde gelişmiştir. Ancak asıl gelişme hayvancılıkta yaşanmış, Adapazarı Türkiye'nin önde gelen besicilik merkezlerinden biri olmuştur. 1970'lerden sonra tarım ürünleri yurt dışında pazarlanmaya başlamıştır. Bu süreç 24 Ocak kararlarından sonra hızlanmıştır.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Turgut Bilgin, Adapazarı Ovası, İ.Ü. Edt. Fak, İstanbul, 1987, sf. 11.

<sup>2</sup> Haşmet Başar, Adapazarı Şeker Fabrikası ve Çevreye Etkileri, SESAM, İstanbul, 1971, sf. 14.

<sup>3</sup> Sakarya İli 1994 Yılı İktisadi Raporu, Adapazarı Ticaret Odası, Adapazarı, 1995, sf. 22.

Sakarya'da yetiştirilen ürünlerin Türkiye üretimi içindeki payları da önemlidir. Tahullardan mısır ve buğday, sanayi bitkilerinden şeker pancarı, patates ve tütün, meyvelerden fındık ve üzüm bunların başlıcalarındandır.

En önemli tahıl ürünü mısırdır. Önceleri buğday üretimi yüksekken, 1970'lerin ortalarından başlayarak mısır üretimi öne geçmiştir. 1994'de İI mısır üretiminin Türkiye içindeki payı %13,5 dir. İI'de bağıcılıkta gelişmiştir. Sakarya'nın Türkiye fındık üretimindeki payı ise % 15'lerin üzerindedir.<sup>4</sup>

Sakarya'da verimlilik Türkiye ortalamalarının üzerindedir. Bunun ise temel sebepleri, ileri tarım teknikleri kullanılışı ve toprakların verimliliğidir. Gübreleme, nitelikli tohum kullanımı, modern tarım araçları yaygındır. Traktör sayısı 1970 lerin ortalarından itibaren çok fazla sayıda artmıştır. Türkiye ortalamasının çok üzerinde olan il şeker pancarı verimi Avrupa ortalamasının da üzerindedir.<sup>5</sup>

Besi hayvancılığında, 1980'lerin başında il sığır varlığının % 70 kadarı kültür ırklarına dönüştürülmüş durumdaydı. Sakarya'lı besiciler Anadolu'nun dört bir yanından özellikle, doğudan topladıkları sığırları, Adapazarı'na getirmekte 120-150 gün beslemekte, kesip İstanbul'da pazarlamaktadır.<sup>6</sup> İlde kurulu pancar, ayçiçeği, mısır ve kemikunu fabrikalarının artıkları, besicilik için çok değerli olan hammaddeleri sağlamaktadır. Besicilik, et ürünleri sanayiinin gelişmesine de yol açmıştır.

Sakarya'da tarım-sanayi ilişkisi oldukça gelişmiştir. Türkiye'de genellikle pek gelişmemiş olan bu ilişki Adapazarı yöresinde güçlüdür. Özellikle, sanayi bitkilerinde, tarımsal üretimle işleme iç içe geçmiştir. Gıda sanayii ve kimya sanayii de tarımsal üretimle yakın ilişkiindedir.

İlde bir yandan küçük üreticilik , öbür yanda mevsimlik tarım işçiliği yaygındır. Büyük toprak mülkiyetine çok ender rastlanır. Küçük üreticiliğin yaygın olmasının nedenleri arasında, ile göçmenlerin yerleştirilmiş oluşu ve ürün türlerinin niteliği sayılabilir. Küçük üreticiliğin yaygın ve örgütlenme anlayışının güçlü oluşuna bağlı olarak, ilde çok sayıda

<sup>4</sup> Aynı, sf. 23.

<sup>5</sup> Hüseyin Pekin, Verimliliğin Araştırılması, Verimlilik Dergisi 4, MPM, Ankara, 1991, sf. 36.

<sup>6</sup> Tarım İI Müdürlüğü Raporu, Adapazarı, 1995, sf. 7.

kooperatif vardır.<sup>7</sup> Pancar, fındık, koza vb. ürünlerle ilgili olarak kurulan kooperatiflerde birleşme eğilimi yüksektir.

Adapazarı kentinin Akova'nın ortasında kurulmuş olması, kentleşmenin yaygınlaşmasına bağlı olarak, verimli tarım topraklarının yitirilmesine yol açmıştır.

Öte yandan , Adapazarı'nın mesire yeri Çark Suyu'nda ve Sapanca Gölü'nde kirlenme nedeniyle önemli çevre sorunları ortaya çıkmıştır. Çark Suyu'ndaki bu kirlenmeye, 1994 yılı Eylül ayında 25 ton balığın Sakarya Nehri'nde ölmesine sebep olmasını gösterebiliriz. İl tarımının belli başlı sorunları, taban suyu yüksek kesimlerdeki yaşlık, tarım alanlarının tarım dışı amaçlarla kullanılması, nitelikli tohum, gübre, yem vb. temel girdi fiyatlarının yüksekliği ve yetiştirilen ürünlerin pazarlanmasında karşılaşılan güçlüklerdir. Orman kadastro hizmetlerinin tamamlanmamış oluşu da Orman Bakanlığı'yla orman köylüleri arasında uyuşmazlıklara neden olmaktadır.

Sakarya topraklarının %96'sı tarıma elverişlidir. İl alanının %47,1'ini ekili-dikili alanlar, %45,5'ini orman-fundalık alanlar oluşturur. Sakarya Irmağı'nın taşıdığı allüvyonlu toprakların oluşturduğu Adapazarı Ovası (Akova) ve bu ovidan Geyve Boğazı ile ayrılan Pamukova, ilde tarla bitkileri yetiştirilen başlıca alanlardır. Bu ovalarda, mısır, çeltik, patates sebze vb. yetiştirilir. Engebeli alanlar, daha çok tahıl, tütün, ayçiçeği fındık ekimine ayrılır.<sup>8</sup>

## I. TARIM VE HAYVANCILIK GELİRLERİ

### A. Meyvecilik

İlin başlıca meyvecilik alanı Sapanca Gölü kıyılarıdır. Karadeniz kıyısı ise fındık bahçeleriyle kaplıdır. Sebzeçilik daha çok Adapazarı'nda yoğunlaşmıştır. Ovayı çevreleyen dağlar ise verimli ormanlık alanlardır.

Adapazarı'nda üretim miktarları açısından sanayi bitkileri birinci sırada, tahıllar ikinci sırada yer alır. Üretilen başlıca tahıllar mısır ve buğdaydır. Önceleri buğday üretimi ağır basarken, giderek mısır üretimi ön plana geçmiştir. En önemli sanayi bitkileri ise şeker pancarı, patates, soğan ve tütündür. Yüksek verimli ve yüksek gelir getiren bir bitki olan şeker pancarı üretimi, Adapazarı tarımına damgasını vurmuştur. Patates ve tütün üretimi ise

<sup>7</sup> Z. Fahri Fındıkoğlu, Sakarya'da Kooperatifçilik ve Zirai Kredi Kooperatifleri, SESAM, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1969, sf. 17.

<sup>8</sup> Tarım İl Müdürlüğü Raporu, sf. 8.

gerilemektedir.<sup>9</sup> Sebzeçilik, Meyvecilik, bağcılık ve üzüm üretimi de yaygındır. Meyvecilik genellikle eğimli topraklarda yapılır. Sakarya ve Türkiye'nin meyve üretimi Tablo 11 ve 12 de sunulmuştur. 1986 DİE Köy Genel Bilgi Anketine göre, Sakarya'daki toplam 487 köyden 411'inin birinci dereceden gelir kaynağı tarla bitkileri üretimiydi.

Bağcılık ve Meyvecilik 52 köyün, orman ürünleri ise 10 köyün birinci dereceden gelir kaynağıydı. Sakarya'da köylerin ikinci dereceden gelir kaynakları incelendiğinde, tarla bitkileri üretiminin 30 köyün, bağcılık ve meyveciliğin 86 köyün, sebzeçiliğin 20 köyün, orman ürünlerinin de 15 köyün ikinci dereceden gelir kaynağı olduğu görülmektedir.<sup>10</sup> 481.700 hektarlık yüzölçümüyle Sakarya, Türkiye'nin en küçük illerinden biridir. 11 topraklarının %4'ünü oluşturan 19.200 hektar alan, tarıma elverişsiz alanlardan ve yerleşme merkezlerinden oluşur.<sup>11</sup> Ancak, istatistiklerde tarıma elverişsiz olarak gösterilen alanların bir bölümü su yüzeylerinden oluşmakta ve buralarda, balıkçılık vb. tarımsal faaliyetler sürdürülmektedir.

**Tablo.11**  
**Sakarya Meyve Üretim**  
**(Seçilmiş Ürünler Düzeyinde) miktar : bin ton.**

Armut	12 689	12 818	13 808	13 808	13 831	0.2
Ayva	4 361	6 875	5 716	5 716	7 453	30.4
Elma	37 723	44 366	43 143	43 143	34 211	-20.7
Erik	2 796	4 279	3 978	4 393	3 663	-17..
Kayısı	15	18	50	51	51	0.0
Kiraz	7 100	8 172	8 250	8 258	6 679	-19.0
Şeftali	2 694	2 196	2 409	3 159	3 744	18.5
Vişne	533	600	788	789	524	-39.6
Zeytin	1 023	1 023	1 140	1 215	1 046	-13.9
Kızılcık	113	96	95	87	86	-1.1
Antepfıstığı	6	6	6	6	-	-
Ceviz	2 811	3 183	4 117	3 948	2 876	-27.1
Fındık	63 140	51 939	46 014	54 985	53 083	-3.5
Üzüm	95 290	88 500	93 150	93 150	101 150	8.6
İncir	707	682	893	893	815	-8.7
Çilek	420	420	420	350	350	0.0
Dut	641	567	612	582	614	5.5
Nar	26	26	25	26	24	-7.7

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini (3) 1993 Değişim Yüzdesi

**Kaynak :** Sakarya Tarım İl Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.

<sup>9</sup> Aynı, sf. 9.

<sup>10</sup> Aynı, sf. 10.

<sup>11</sup> Aynı, sf. 11.



Tablo. 12

**Türkiye Meyve Üretimi**  
(Seçilmiş Ürünler Düzeyinde)

Miktar : Bin ton.

Armut	413	403	420	420	0.0
Ayva	79	78	80	78	-2.5
Elma	1 900	1 900	2 100	2 080	-1.0
Erik	188	186	190	200	5.3
Kayısı	240	276	320	230	-28.1
Kiraz	143	150	155	155	0.0
Şeftali	350	350	370	370	0.0
Vişne	90	96	96	90	-6.3
Zeytin	1 100	640	750	550	-26.7
Antepfıstığı	14	64	29	50	72.4
Ceviz	115	122	120	115	-4.2
Fındık	375	315	520	305	-41.3
Kestane	80	81	85	80	-5.9
Badem	46	46	47	48	2.1
Üzüm	3 500	3 600	3 450	3 700	7.2
İncir	300	314	250	270	8.0
Greyfurt	33	42	40	48	20.0
Limon	357	429	420	440	4.8
Mandalina	345	390	390	405	3.8
Portakal	735	830	820	840	2.4

(1) Gerçekleşme

(2) Gerçekleşme Tahmini

(3) 1993 / 1992 Değişim Yüzdesi

Kaynak : Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1994, sf. 318.

**B. SEBZECİLİK**

Sakarya'da oldukça gelişmiş olan sebzeçilik Sakarya ırmağı kıyılarında yapılır. Yetiştirilen sebzeler, İstanbul'a gönderilir. Yazlık,kışkık bir çok sebzedden en çok yetiştirilenler, lahana, balkabağı, biber ve barbunyadır. Adapazarı'nın balkabağı pek ünlüdür. Adapazarı'nda 41.250 hektar alan fındık bahçeleri, 10000 hektar alan üzüm bağı ve 19000 hektar alan ise meyveliktir.<sup>12</sup> Türkiye ve Sakarya'nın sebze üretimi tablo 13 ve 14 de verilmiştir.

<sup>12</sup> Aynı, sf. 11.

**Tablo. 13**  
**Türkiye Sebze Üretimi**  
**(Seçilmiş Ürünler Düzeyinde)**

Miktar : bin ton.

Patlıcan	720	735	750	750	750	0.0
Hıyar	800	1 000	1 010	1 050	1 050	0.0
Domates	5 750	6 000	6 200	6 450	6 150	-4.7
Bamya	21	22	21	21	22	4.6
Biber	853	900	920	954	965	1.2
Taze Fasulye	383	430	436	452	440	-2.7
Bakla	67	62	59	54	51	-5.6
Taze Soğan	170	186	200	212	210	-0.9
Havuç	178	168	171	190	210	10.5
Karabahar	65	68	68	70	75	2.2
Lahana	510	575	560	585	580	-0.9
Kereviz	12	12	11	9	10	-11.1
Marul	165	186	195	195	206	5.6
İspanak	140	160	160	153	157	2.6
Pırasa	310	340	320	310	315	1.6

(1) Gerçekleşme

(2) Gerçekleşme Tahmini

(3) 1993 Değişim Yüzdesi

Kaynak : Türkiye Ekonomisi, İstatistik, ve Yorumlar, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1994, sf. 320.

**Tablo. 14**  
**Sakarya Sebze Üretimi**  
**(Seçilmiş Ürünler Düzeyinde)**

Miktar : bin ton.

Patlıcan	2 486	2 390	2 558	2 099	2 278	2.5
Hıyar	4 270	6 305	6 299	6 264	5 895	-5.9
Domates	23 975	24 145	27 005	26 895	26 135	-2.8
Bamya	188	145	103	49	72	46.9
Biber	8 592	26 790	13 142	12 295	11 225	-8.7
Taze Fasulye	2 971	2 125	2 240	2 347	2 312	-15
Bakla	198	190	190	221	184	-16.7
Taze Soğan	800	919	894	931	799	-14.2
Lahana	15 390	21 060	20 660	22 119	22 785	3.0
Marul	561	631	784	757	787	4.0
İspanak	2 640	9 803	2 502	1 880	1 664	-11.5

Pırasa	2 290	1 935	2 041	1 448	592	-59.1
Barbunya	431	332	319	252	284	12.7
Bezelye	109	115	121	137	119	-13.1
Kavun	7 792	8 542	8 168	7 160	7 070	-1.3
Karpuz	8 370	9 918	14 660	90 80	8 630	-4.9
Kabak	5 905	3 557	6 257	6 168	6 053	-1.9
Taze Sarımsak	107	69	182	29	25	-13.8

(1) Gerçekleşme

(2) Gerçekleşme Tahmini

(3) 1993 Değişim Yüzdesi

**Kaynak:** Sakarya Tarım İl Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.

### C. GÜBRELEME

Sakarya'da yılda birkaç ürün ekildiğinden, gübreleme önemlidir. Çiftçiler de bu konuda eğitilmişlerdir. Tarımda üç tür gübre kullanılır: Doğal Gübreler, Koyun ve sığır gibi hayvanlardan elde edilen gübrelerdir. Yapılan hesaplara göre, doğal gübrenin %20'si yağmur ve kar sularıyla yıkanmakta, %20'si merada kalmakta, %60'ı ise tarlaya atılmaktadır. Hayvan gübresi yakıt olarak kullanılmadığından birim alana düşen hayvan gübresi miktarı, Türkiye ortalamasının üzerindedir. Yeşil Gübreler: Baklagillerden bakla ve fiğ çok yararlı yeşil gübrelerdir. Ancak, baklagiller ekiminin sınırlı olması, bu gübre türünün çok kullanılmasını engellemektedir. Yapay Gübre: Sakarya toprakları potas yönünden zengindir. Daha çok azotlu ve fosforlu gübrelere ihtiyaç duyulur. İl de gelir getiren sanayi bitkilerinin üretimi çok olduğundan toprağında bu suretle yorulması sebebiyle yapay gübrede çokça kullanılır. En çok amonyum sülfat tüketilir. Fındık bahçelerinde nitrat kullanımında artmıştır.

Tüketilen gübrenin % 50'den çoğu tahıllarda, %25'i sanayi bitkilerinde, %10'dan biraz fazlası ise meyvecilikte kullanılmıştır.<sup>13</sup>

### D. SULAMA

Sakarya'da oldukça sınırlı bir alanda sulu tarım yapılır. Ovalarda taban suyu çok yüksek olduğundan bu yöreler yeterli yağış aldığı için, eğimli topraklarda bile sulama yapılmadan çok çeşitli ürünler yetiştirilebilmektedir. İl de sulu tarım yapılan alan 7400 hektardır.<sup>14</sup>

### E. TOHUMLUK

<sup>13</sup> Aynı, sf. 4.

<sup>14</sup> Turgut Bilgin, Adapazarı Ovası, I.Ü. Edt. Fak., İstanbul, 1987, sf. 16.

Nitelikli tohum kullanımı Sakarya'da yaygındır. Buğdayda ilk kez 1967'de 920 ton meksika buğdayı tohumluğu dağıtılmıştır. Daha sonra Rus kökenli bezostaya-1 ve İtalyan libelulla buğday tohumlukları dağıtılmış ve bu tohumluklarda çiftçilerce hemen benimsenmiştir. Mısırdaki da US-13 ve wisconsin-641 AA melez mısır tohumlukları, 1970'lerin başından beri Sakarya'da kullanılmaktadır. Yerli ayçiçeği tohumu artık kullanılmamaktadır. Yerine yüksek verimli ve hastalıklara karşı dayanıklı ayçiçeği tohumları ekilmektedir.<sup>15</sup>

## F. TARIM ARAÇLARI

Sakarya'da modern tarım araçlarında yaygın biçimde kullanılmaktadır. 1959'da 652 olan traktör sayısı, 1965'de 1000, 1970'de 2000, 1980'de 10719, 1990'da ise 23000 civarındadır. Diğer tarım araçlarında da benzeri bir durum sözkonusudur.<sup>16</sup>

## G. HAYVANCILIK

Sakarya, hayvancılığın en gelişmiş olduğu illerden biridir. İstanbul pazarına yakın oluşu ilde hayvancılığın gelişmesinin asıl sebebi olmuştur. Sakarya da ovaların taban topraklarının sulak ve zengin bir bitki örtüsü ile kaplı olması, mera hayvancılığı için çok elverişli şartlar oluşturmaktadır. 1950'lerden sonra hızla tarıma giren traktör, tarla tarımına çok elverişli olan toprakların sürülerek büyümesine karşılık meraların küçülmesine sebep oldu. Böylece hayvancılık geriledi. Özellikle küçükbaş hayvancılık geriledi. Bundan sonra besi hayvancılığı ve kültür hayvancılığı gelişmeye başladı. İstanbul, Kocaeli gibi büyük tüketim merkezlerinin hayvansal ürünler talebinin yüksekliğide bu süreci daha da hızlandırmıştır. Bu gelişmeyi hızlandıran bir başka etken de, 1950'lerden başlayarak, İİ de kurulan sanayi tesislerinin yan ürünleri oldu. İİ de bolca bulunan melas, çığit, ayçiçeği ve şeker pancarı küsbesi, besi hayvancılığına geçişi kolaylaştırdı. İldeki tarımsal üretimin %20 si hayvancılıktan sağlanmıştır. Türkiye de hayvancılığın % 1 i Sakarya'dadır. Gelişen hayvancılık, İstanbul vb. iç büyük pazarlardan sonra 1970 leri takip eden yıllarda dış pazarlara yönelmiştir. Avrupa ülkelerine, bunun yanı sıra salyangoz, kurbağa bacağı, vatoz, köpek balığı, kerevit gibi ürünlerde satılmaktadır.<sup>17</sup>

<sup>15</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1994, sf. 19.

<sup>16</sup> Sakarya Emniyet Müdürlüğü, Trafik Şb. Md. Raporu, Adapazarı, 1993, sf. 36.

<sup>17</sup> Tarım İl Müdürlüğü Raporu, sf. 14.

Sakarya da hem süt sgrclğı hem de et sgrclğı (besicilik) yapılmaktadır. Kültür ırklarından sonra besiciliğe en elverişli ırk, Güneydoğu Anadolu kırmızı sgrlarıdır. Toplanan hayvanlar 40 kadar besihanede 120-150 gün arasında besiye alınmaktadır. Sgrlarda günde ortalama 1kg. almaktadırlar. Kesilen hayvanların % 80 i canlı ağırlığı 400-600 kg.gelen hayvanlardır. Sakarya'da 1990 lı yılların başında, yılda 90.000'e yakın hayvan besiye alınıp kesime yollanmaktaydı.<sup>18</sup> Sakarya'da hayvancılık üretimi 1992 yılı itibariyle 281911 ton olup, değer olarak 157 milyar 21 milyon liradır. (Tablo. 16)

Melez sgrlar iyi beslendiklerinde yılda ortalama 2000 kg. süt vermektedir. 1992 yılı süt üretimi 1993 yılında ülke genelinde % 3,7 oranında değişmiş, (Tablo.15) Sakarya ilinde ise % 5,4 oranında değişerek arttırmıştır. (Tablo. 16) Toplam süt üretimi içindeki ilimiz süt üretimi payı % 2.6 seviyesinden 2.8 seviyesine yükselmiş 1980 de 54.125 ton süt üretilirken 1992 de 241458 ton süt üretilmiştir.<sup>19</sup>

İlde daha çok kıvrıcık koyun yetiştirilir. Dağlı sayısında oldukça yüksektir. Sakarya da koyunculuk büyük sürülerden çok, klk nüveler halinde aile işletmelerince yapılmaktadır.

**Tablo. 15**  
**Türkiye Hayvancılık retimi**

Miktar: bin ton

	(1) Gerçekleşme	(2) Gerçekleşme Tahmini			
Toplam		9 473.0		9 617.0	1.5
Kırmızı Et	1 062.0	3 187.0	1 086.0	3 258.0	2.2
Beyaz Et	439.0	703.0	460.0	736.0	4.7
Süt	8 633.0	2 590.0	8 957.0	2 687.0	3.7
Yumurta	464.0	501.0	483.0	522.0	4.1
Yapağı	82.3	222.0	84.9	229.0	3.2
Tiftik	1.7	8.0	1.9	9.0	11.8
Kıl		11.0		12.0	9.1
Diğerleri		2 251.0		2 164.0	-3.9

(1) Gerçekleşme

(2) Gerçekleşme Tahmini

**Kaynak :** Türkiye Ekonomisi, İstatistik, ve Yorumlar, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1994, sf. 323.

<sup>18</sup> Aynı, sf. 15.

<sup>19</sup> Sakarya İli Raporu 1993, Adapazarı Ticaret Odası, Eylül, 1993, sf. 42.

Tablo. 16

## Sakarya Hayvancılık Üretimi

Miktar: Bin ton Değer: 1988 fiyatlarıyla milyar TL

Toplam	281911	157 021	15 120	171 932	9.5
Kırmızı Et	14 080	42 240	15 120	45 360	7.4
Beyaz Et	26 250	42 000	31 226	49 962	18.9
Süt	241 458	72 437	254 464	76 339	5.4
Yapağı - Tiftik	123	344	97	271	-21.2

(1) Gerçekleşme

(2) Gerçekleşme Tahmini

**Kaynak :** Sakarya Tarım İl Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.

Mera hayvancılığının yok olmaya yüz tutmasıyla birlikte koyunculukta gerilemeye başlamıştır. Koyun besiciliği özendirilmeye çalışılmaktadır.

Koyun ve sığırlardan elde edilen sütün büyük bölümü, Sakarya'daki 7 fabrika ve 100'ü aşkın mandıra da işlenerek peynir, yoğurt ve yağ yapılır. Bir bölümü ise işlenmeden Ankara, İstanbul ve Bursa'ya yollanır. 1970'de yaklaşık 2700 ton olan il et üretimi, 1980'de 5000 ton, 1992'de ise 14080 tona ulaşmıştır.(Tablo.16) Üretilen etin büyük bölümü sığır etidir.

Adapazarı'nda 1 et kombinası ve 50 kadar kesimevi vardır. İlde et ürünlerinden sucuk üretimi, Türkiye çapında önem taşımakta, ilde üretilen sucukların bir bölümü yurt dışına satılmaktadır. 1500 tonluk 2 soğuk hava deposu ile özel kişilerin 150'şer tonluk 3 soğuk hava deposu Adapazarı'nda hizmet dahilindedir.

Çok kesim yapılmasına bağlı olarak, il sığır derisi üretimi de yüksektir. 1990'da ilde, 162.000'e yakın sığır derisi üretilmiştir.<sup>20</sup>

Bunun Türkiye çapındaki payı %7,4 idi. Elde edilen derilerin az bir bölümü yerel olarak kullanılmakta, %90'ı İstanbul ve Kocaeli'ndeki deri işleme tesislerine yollanmaktadır.<sup>21</sup>

<sup>20</sup> Tarım İl Müdürlüğü Raporu, sf. 18.

<sup>21</sup> Sakarya İli Yıktsadi Raporu, 1993, sf. 43.

## H. İPEK BÖCEKÇİLİĞİ

Sakarya, Türkiye'de İpekböcekçiliği yapılan illerden biridir. İpekböcekçiliği, ilde eskiden beri yapılmaktadır. Türkiye genelinde olduğu gibi, Sakarya'da da ipekböcekçiliği, çiftçilerin bağcılık, meyvecilik, sebzeçilik gibi işlerinin yanısıra yürüttükleri bir uğraştır. Geçmişte il ekonomisindeki yeri daha önemli olan ipekböcekçiliği, 1960'larda yapay ipek kullanımının yaygınlaşmasıyla önemini biraz yitirmiştir. İpekböcekçiliği, dut ağaçları daha çok olan Akyazı ve Geyve ilçeleriyle, Adapazarı'nın Kayalar yöresinde yoğunlaşır.

1990'ların başında 200'den çok köyde ipekböcekçiliği yapılıyordu. Türkiye genelinde 2000 dolayında köyde ipekböcekçiliği yapıldığı düşünülürse, ipekböcekçiliği yapılan köylerin %10'nundan çoğunun Sakarya'da olduğu görülür. İlde 5000'in üzerinde koza yetiştiricisi vardır. Adapazarı'ndaki Koza Tarım Satış Kooperatifi'nin üye sayısı 4000'in üzerindedir. İlin Türkiye ipekböceği kozası üretimi içindeki payı son yıllarda %17'yi geçmiştir. Ancak Türk Cumhuriyetleri ile artan temas ile çok ucuza sağlanan ipek ipliği ve ipek sebebiyle yerli üretim rekabet şansını kaybetmektedir. Koza Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Genel Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre üretim hızla düşmektedir.

## I. SU ÜRÜNLERİ

Sakarya'da Karadeniz kıyılarında deniz balıkçılığı, göllerde de tatlı su balıkçılığı yapılır. Karadeniz kıyılarında, mersin, kalkan, lüfer, palamut, hamsi, istavrit vb. balıklar avlanır. Ancak Sakarya kıyıları deniz balıkçılığı açısından fazla önem taşımamaktadır. Sakarya'nın da içine girdiği Batı Karadeniz Bölgesinde 1992 yılında 46577 ton balık avlanmıştır.<sup>22</sup>

Tatlı su balıkçılığının merkezi Sapanca Gölü'dür. Göl, balık bakımından zengindir. Gölün kıyısındaki sazlıklar, balıkların üremesine çok elverişli bir ortamdır. Gölde 14 tür balık yaşamaktadır. Sapanca Gölü'nün her yanında avlanma olmakla birlikte asıl av alanı kıyı kesimidir. Gölde yoğun avlanma mevsimi ilkbahardadır. Gölde balıkların üremesi doğal yoldan olmaktadır.

<sup>22</sup> Su Ürünleri Yıstatistikleri, DYE Matbaası, Ankara, 1994, sf. 4.

İlde, 1992 yılında 480 tonun üzerinde tatlı su ürünü elde edilmiştir. Bunun büyük bölümünü tatlı su levreği, yayın, turna, sazan, kerevit oluşturur. Sakarya'daki kültür balıkları üretimi 1992 yılında 143 tona ulaşmıştır. Bunun 120 tonu Alabalık, 23 tonu ise Sazandır.<sup>23</sup>

Sapanca Gölü, kerevit yataklarının zenginliğiyle bilinir. Kerevit, gölün kuzey kesiminde, özellikle Eşme'de avlanır. Yılda bir kez üretilen kerevit üretimi yılda 100 tona yaklaşmaktadır.<sup>24</sup> Avlanan kerevitler, Avrupa ülkelerine satılmaktadır. Pazarlaması kolaydır.

## I. ORMANCILIK

Marmara Bölgesinin kuzeydoğusunda yer alan Sakarya ili, Kuzey Anadolu orman kuşağı içinde kalır. İli doğudan ve güneyden çevreleyen dağlarla platoların büyük bir kesimi kuzeyden ve batıdan deniz etkilerine açıktır. Bu nedenle, sık bir orman örtüsü oluşmuştur.

Karadeniz, Akdeniz ve Marmara iklim özellikleri birarada görülen il alanının yüksek kesimlerinde çok çeşitli ağaçlardan oluşan ormanlar vardır. Yükseklerde ibreliler, eteklerde yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlar, yüzyıllarca süren olumsuz insan etkileri ve mikro çevre istismarcıları sayesinde geniş ölçüde bozulmuştur. Ama, yine de ilde ülkenin en nitelikli korularına rastlanabilmektedir.

Sakarya'da orman alanları, 196.254 hektardır. (Tablo 17) Bu alan, il topraklarının %40,7'sini oluşturur. Bu oran Türkiye ortalamasının çok üzerindedir. İlde ayrıca, 22.700 hektar dolayında fundalık vardır. Böylece orman-fundalık alanı toplamı 219.000 hektara ulaşmakta, bunun il alanı içindeki payı da % 45,5'e çıkmaktadır.<sup>25</sup>

İl ormanlarının %43,6'sı normal kuru, %19,7'si bozuk kuru, %19,1'i normal baltalık ve %17,6'sı bozuk baltalık durumundadır. Korular, genellikle kızılçam, karaçam, sarıçam ve göknar gibi ibrelilerle kayın, meşe, gürgen, kızılğaç, kestane, dişbudak ve çınar gibi yapraklılardan oluşmaktadır. İlin baltalık ormanlarını oluşturan ağaçlar ise, ağırlık sırasına göre, meşe, kayın, gürgen ve kestanedir. İlde doğal bitki örtüsünü, bunların dışında, yamaçlarda ve ova tabanlarına yakın kesimlerdeki makililerle fındık ağaçları tamamlamaktadır.<sup>26</sup>

<sup>23</sup> Aynı, sf. 12.

<sup>24</sup> Aynı, sf. 3.

<sup>25</sup> Orman Bölge Müdürü Raporu, Adapazarı, 1993, sf. 16.

<sup>26</sup> Aynı, sf. 19.



Koruların verimliliği, yetiştikleri ortamı örtmede derecelerine ve bu ortamdaki toprak, su ve hava şartlarına göre belirmektedir. Bu açıdan, İl koruları çok verimli sayılmaktadır.

Sakarya da koruların (Tablo.17) %31,1'i yetişme ortamını %10'dan az örten verimsiz korulardır. Bu oran, Türkiye genelinde ise %43,5'dir.<sup>27</sup>

Verimli korular kapsamına giren ve 85.583 hektar alana yayılan normal koruların %18'i yetişme ortamı %10-%40 arasında örten, az kaplı düşük verimli; %41,3'ü yetişme ortamını %41-%70 arasında örten, orta kapalı, orta verimli; % 40,7'si ise, yetişme ortamını %71'den çok örten tam kapalı, yüksek verimli korulardır. Türkiye genelinde bu oranlar, sırasıyla %31, %43 ve %26 dir.<sup>28</sup>

Sakarya'daki Ormanların yetişme ortamındaki toprak, su ve hava şartları da ülke geneline göre daha iyidir. Bunun ana nedeni il topraklarının deniz etkilerine açık oluşu ve bol yağış almasıdır. Koruların %17,6'sının, yetişme ortamındaki toprak, su ve hava şartları çok iyidir. Bu oran, Türkiye genelinde yalnızca %10'dur.<sup>29</sup>

Bu olumluluk il ormanlarının ağaç servetini de arttırmaktadır. Korularda, belirli bir çapın üzerine çıkmış, yararlanılabilen nitelikte, kabuklu gövde hacmi (Ağaç Serveti) 16 milyon m<sup>3</sup>'e, baltalıklardaki yakacak olarak yararlanılabılır kabuklu gövde hacmi de 3 milyon 300 bin sterin (1 ster=0,750 m<sup>3</sup>) üzerine çıkmaktadır. Korularda hektar'a 128,7 m<sup>3</sup> yakacak, baltalıklarda da hektara 46,5 ster yakacak ağaç serveti düşmektedir. Türkiye ortalamaları ise, korularda 74,3 m<sup>3</sup>, baltalıklarda 17,6 ster dir.<sup>30</sup>

Sakarya'daki korular yılda ortalama 358.000 m<sup>3</sup> büyümektedir. Hektardaki yıllık ortalama büyüme (2,83 m<sup>3</sup>) Türkiye ortalamasının (2m<sup>3</sup>) hayli üstündedir. Aynı şekilde, baltalıklarda da artış çok yüksektir. Baltalıklarda yıllık ortalama artış (3,17 ster) , ülke ortalamasının (0,85 ster) 4 katına yaklaşmaktadır.<sup>31</sup>

<sup>27</sup> Aynu, sf. 20.

<sup>28</sup> Orman Genel Müdürlüğü Bülteni, Ankara, 1994, sf. 11.

<sup>29</sup> Aynu, sf. 13.

<sup>30</sup> Aynu, sf. 14.

<sup>31</sup> Aynu, sf. 14.

Her yıl korulardan 294.000 m<sup>3</sup> kullanılabilir, baltalıklardan da 236.000 ster yakacak odun elde edilmektedir. Ancak, sarp yörelerde yeterli orman yolu yapılamadığından, yakacak odun artırılmamaktadır.<sup>32</sup>

1960 ların ortalarından 1973'e değin, korulardan yılda ortalama 70.000 m<sup>3</sup> tomruk, maden direği ve tel direği üretilmiştir. Daha sonra yenilenen üretim planları uyarınca, yakacak üretimi artırılarak, 130.000 m<sup>3</sup>'e çıkarılmıştır. Orman Bakanlığı'nca, 1990'da, Kocaeli ve Sakarya illerini kapsayan Orman Bölge Başmüdürlüğü'nün çalışma alanındaki korularda, 231.500 m<sup>3</sup> yakacak odun üretilmesi kararlaştırılmıştır. Bu miktarın yaklaşık %75'i Sakarya ilindeki korulardan karşılanmıştır.<sup>33</sup>

Yakacak odun üretiminde ise, bunun tersi bir durum izlenmektedir. Korulara göre daha alçak kesimlerde yayılan baltalık ormanlarına, genellikle üretim için gerekli alt yapı getirilmiş durumdadır.

**Tablo. 17**  
**Sakarya İli Ormanları** Hektar

Adapazarı	929	11.769	118	12.816	26.832	39.648
Akyazı	742	25.323	4.717	30.779	7.724	38.503
Geyve	30.125	7.540	3.628	41.293	23.224	64.517
Hendek	18	14.492	2.803	17.313	11.063	28.376
Karasu	-	21.997	-	21.997	3.213	25.210
Toplam	31.814	81.121	11.263	124.198	72.056	196.254

Kaynak: Sakarya Orman Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.

1990 Orman Envanteri'ne göre, baltalıkların yıllık ortalama artışı 228.000 sterdir. Yani her yıl baltalıklardan bu kadar yakacak odun üretilebilecektir. Oysa, ilin İstanbul'a çok yakın olması, yakacak odun üretiminin sürekli arttırılmasına neden olmuş, bu düzeyin çok üzerine çıktığı için, baltalıklara zarar verilmiştir. 1960-1970 arasında, ortalama 200.000 ster dolayında olan yakacak odun üretimi, 1970-1980 arasında yılda ortalama 450.000 stere çıkmıştır. Yani, yıllık artışın 2 katı kesim yapılmıştır.<sup>34</sup>

<sup>32</sup> Orman Bölge Müdürlüğü Raporu, sf. 18.

<sup>33</sup> Aynı, sf. 19.

<sup>34</sup> Aynı, sf. 22.

Ormancılık faaliyetlerinin etkinliklerinin il gayri safi hasılası içindeki payı, 1975 - 1978 arasında % 0.7 ile % 1 arasında dalgalanmıştır. İlin Türkiye genelinde ormancılık kesiminde oluşturulan gayri safi hasıla içindeki payı %1,7'dir.<sup>35</sup>

Orman Bakanlığı'nun 1980 Genel Nüfus sayımı sonuçlarına dayanarak yaptığı çalışmalara göre, Sakarya'da 111 orman içi köyde, 51.336 ve orman bitişiindeki 151 köyde 98.836 olmak üzere, ormanla ilgili toplam 262 köyde 150.172 kişi yaşamaktaydı. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976'da yayınladığı bir araştırmasında ise, ilin ormanla ilgili köylerinde yaşayan faal nüfusunun %4,8'inin ormancılık işlerinde çalıştırılabileceği belirtilmektedir.

Yine, Orman Bakanlığı'nun 1980 Nüfus Sayımı sonuçlarına dayanarak yaptığı bir başka çalışmaya göre, Sakarya'daki orman köylerinde kişi başına 0,8 hektar kuru, 0,4 hektar baltalık düşmektedir.<sup>36</sup>

Sakarya'da ağaçlandırma çalışmaları, ancak son yıllarda ağırlık kazanabilmiştir. Önceleri genellikle orman içi boşluklarda sürdürülen ve daha çok karaçam, kızılçam, sahilçam, sarıçam ve dişbudak fidanları kullanılan ormanlaştırma çalışmaları 1980'lerde orman dışı alanlara da kaydırılmıştır. Orman dışı alanlarda, daha çok karaçam, kızılçam ve sahilçamı fidanları kullanılmıştır.

1938'den 1977 sonuna değin baş müdürlük çalışma alanına giren Kocaeli ve Sakarya illerinde, toplam 13.205 hektar alan ormanlaştırılmıştır. Bunun yalnız 3.511 hektarı Sakarya İli'nde kalmaktadır. 1977'den sonra, ilde her yıl ortalama 900 hektar alan ağaçlandırılarak, 1980 sonunda bu miktar 6.200 hektarın üzerine çıkarılmıştır.<sup>37</sup> Ağaçlandırmada kullanılan fidanlar, büyük ölçüde 1965'te kurulan ve 8 milyon fidan kapasiteli Hendek Orman Fidanlığı'ndan sağlanmaktadır.

Ağaçlandırma çalışmalarında olduğu gibi, orman köylerini kaldırma çalışmalarında da büyük bir gelişme gözlenmektedir. 1974'te Akyazı'nın 11 köyünde başlatılan, orman ürünlerini işleme, süt ve besi hayvancılığı, arıcılık, tavukçuluk, meyvecilik ve el sanatları gibi konulardaki projelendirme çalışmaları 1975'te bitirilerek uygulamaya geçirilmiştir. 1988'de bu çalışmalar, Akyazı'nın 50, Karasu'nun 21 köyünü kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

<sup>35</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1994, sf. 21.

<sup>36</sup> Orman Genel Müdürlüğü Bülteni, sf. 16.

<sup>37</sup> Aynı, sf. 47.

Ayrıca, ilin orman köylerinde kalkındırma kooperatifi kurulmuş ve bakanlığın verdiği kredilerle desteklenmiştir.<sup>38</sup>

Sakarya'da 1972 sonuna değin 1.770 km orman yolu yapılmıştı. Bunun 840 km'si aynı zamanda yerleşim bölgeleri arasında ulaşımı sağlayan, sürekli trafiğe açık yollardır. 1972'den sonra Sakarya'da her yıl ortalama 50 km orman yolu yapılarak, 1990 sonunda toplam orman yolu uzunluğu 3800 km'nin üzerine çıkarılmıştır.<sup>39</sup>

Sakarya'da il alanının güneyi ve batısı Akdeniz ikliminin bir alt tipi olan Marmara ikliminin etkisi altında kalmaktadır. Bu nedenle, ilde yazlar kimi yıllar kurak geçmekte ve ormanlar yangınlara karşı duyarlı duruma gelmektedir. 1983'ten 1993 sonuna değin, Adapazarı Orman Bölge Başmüdürlüğü çalışma alanına giren Sakarya ve Kocaeli illerinde, 326 orman yangını çıkmış ve yaklaşık 6.800 hektar alan yok olmuştur.<sup>40</sup>

Sakarya ormancılık sektörü açısından 1992 yılı, sanayi odunu üretiminin % 2,5 oranında düştüğü buna mukabil yakacak odun üretiminin %2,7 oranında arttığı bir yıl oldu. Buna paralel olarak sanayi odunu üretiminin toplam ormancılık üretimine oranı % 86'dan % 79'a düştü.<sup>41</sup>

1992 yılında üretilen toplam sanayi odunu miktarı 8 milyon 882 bin metreküp olup, bu üretim değeri 1988 fiyatlarıyla 977 milyar seviyesindedir. 1991 yılında ise yine 1988 fiyatlarıyla 948 milyar lira değerinde 8 milyon 637 metreküp sanayi odunu üretildiğinden 1991 yılına göre 1992 yılında yüzde 3,1'lik bir artış söz konusudur (Tablo. 18).

Tablo. 18  
Türkiye Ormancılık Üretimi

Miktar : bin ton

Toplam Üretim		1 595		1 565	-1.9
Sanayi odunu	8 963	984	9 135	993	1.9
Tomruk	4 747	712	4 680	702	-1.4
Maden Direk	440	40	410	37	-6.8
Kağıt Odunu	1 149	80	1 400	98	21.8

<sup>38</sup> Aynı, sf. 23.

<sup>39</sup> Aynı, sf. 11.

<sup>40</sup> Orman Bölge Müdürlüğü Raporu, sf. 28.

<sup>41</sup> Sakarya İli İktisad Raporu, 1993, sf. 35.

Lif - Yonga	1 645	64	1 645	64	0.0
Tel Direk	122	23	140	27	14.8
Diğer	860	65	860	65	0.0
Yakacak Odun	20 800	520	19 700	492	-5.3
Odun Dış Ürün		91		80	-12.1

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme tahmini

**Kaynak** : Türkiye Orman Envanteri, Tarım Orman Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, sf. 48.

Türkiye'nin 1992 yılı toplam sanayi odunu üretiminin yüzde 72.3'lük bölümünü tomruk üretimi, yüzde 4,1'lik bölümünü maden direk üretimi, yüzde 8'lik bölümünü kağıt odunu üretimi, yüzde 6,7'lik bölümünü lif - yonga odunu üretimi, yüzde 2,7'lik bölümünü tel direk üretimi, yüzde 6,1'lik bölümünü de diğer sanayi odunu üretimi oluşturmaktadır.

Sakarya ilinde ise 1992 sanayi odunu üretiminin %2,5 oranında gerilediğini gözlemekteyiz. 1991 yılında 1988 fiyatlarıyla 6 milyar 652 milyon lira değerinde 57 bin 654 metreküp sanayi odunu üretilmişken, 1992 yılında yine 1988 fiyatlarıyla 6 milyar 486 milyon lira değerinde 55 478 metreküp sanayi odunu üretildi (Tablo. 19). 1990 Yılında parasal değeri 4 milyar 485 milyon lira olan 29 bin 900 metreküp sanayi odunu üretilmiştir.<sup>42</sup>

**Tablo. 19**  
**Sakarya Ormancılık Üretimi**

Miktar : bin ton

Toplam Üretim		7 731		6 831	-11.6
Sanayi odunu	55 478	6 486	24 207	5 364	-17.3
Tomruk	33 303	4 996	757	3 631	-27.3
Maden Direk	431	39	3 051	68	72.4
Kağıt Odunu	4 932	345	11 171	214	-38.1
Lif - Yonga	4 307	168	13 530	436	159.5
Diğer	12 505	938	58 681	1 015	8.2
Yakacak Odun	49 786	1 245		1 467	17.8

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme tahmini

**Kaynak** : Sakarya Orman Bölge Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.

## II. GELİR SEVİYESİ

<sup>42</sup> Aynı, sf. 36.

Türkiye'nin 1993 yılı vergi gelirleri, 1992 yılına göre cari fiyatlarla yüzde 86.6 oranında artmış ve 264 trilyon 203 milyar liraya ulaşmıştır. Vergi gelirlerinin 1987 sabit fiyatlarıyla değeri ise 15 trilyon 560 milyar liradır. Buna göre vergi gelirlerinin 1992 yılı artış oranı; cari fiyatlarla yüzde 80,1 1987 sabit fiyatlarıyla yüzde 11.1 seviyesinde idi (Tablo. 20)

**Tablo. 20**

**Yıllar İtibarıyla Türkiye Vergi Gelirleri**

Milyar TL

Yıl	1987 Sabit Fiyatlarla (Milyar TL)	Oran (%)	Cari Fiyatlarla (Milyar TL)	Oran (%)
1988	14 232	27.2	8 347	-7.8
1989	25 537	79.4	9 137	9.5
1990	45 341	77.6	10 651	16.6
1991	78 643	73.4	11 890	11.6
1992 <sup>1</sup>	141 602	80.1	13 209	11.1
1993 <sup>2</sup>	264 203	86.6	15 560	17.8

**Kaynak:** Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1995. (1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme tahmini

Öte yandan "vergi gelirleri" bağlamında 1992 yılında yüzde 81.7 seviyesinde gerçekleşen tahsilatın tahakkuka oranı 1992 yılında yüzde 81.3 seviyesine düşmüş bulunmaktadır.<sup>43</sup> Bu oran; vergi dışı normal gelirlerde yüzde 68 seviyesinde yüzde 73.5 seviyesine, özel gelir ve fonlarda ise yüzde 98.5 seviyesinden yüzde 99 seviyesine yükselmiştir (Tablo. 21)

**Tablo. 21**

**Türkiye Genelinde Elde Edilen Kamu Gelirlerinde  
Tahakkuk - Tahsilat Durumu**

Cari fiyatlarla milyar TL

Kategori	Tahakkuk	Tahsilat	Oran (%)
Toplam Gelirler	209 881	420 239	
	174 140	352 367	
	(3)	83.0	83.8
Vergi Gelirleri	173 361	324 970	
	141 602	264 203	
	(3)	81.7	81.3
Vergi Dışı Gelirler	11 244	24 047	
	7 649	17 674	
	(3)	68.0	73.5
Özel Gelir ve Fonlar	25 276	71 222	
	24 899	70 490	
	(3)	98.5	99.0

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini (3) Tahsilatın Tahakkuka Oranı (yüzde)

**Kaynak:** Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1995

1993 yılında Sakarya ilinin vergi gelirleri ise cari fiyatlarla 1 trilyon 387 milyar 76 milyon lira olarak gerçekleşmiş ve bir önceki yıla göre yüzde 76.8 oranında artmıştır. Elde

<sup>43</sup> Aynı, sf. 46.

edilen bu gelirin 1987 sabit fiyatlarıyla değeri, 81 milyar 689 milyon liradır. Buna göre vergi gelirlerinin 1993 yılı reel artış oranı yüzde 11.6 seviyesinde olmuştur. Vergi gelirlerinde bir önceki yıl sağlanan artış hızı; cari fiyatlarla yüzde 85.2, 1987 sabit fiyatlarıyla da yüzde 14.3 seviyesinde idi (Tablo. 22)

**Tablo. 22**

**Yıllar İtibarıyla Sakarya Vergi Gelirleri**

Milyon TL

Yıl	(1) Gerçekleşme	(2) Gerçekleşme Tahmini	Oran (%)	Oran (%)
1988	79 626	83.6	46 701	7.7
1989	135 832	70.6	48 598	4.1
1990	233 884	72.2	54 941	13.1
1991	423 519	81.1	64 034	16.4
1992 <sup>1</sup>	784 554	85.2	73 186	14.3
1993 <sup>2</sup>	1 387 076	76.8	81 689	11.6

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini

**Kaynak :** Sakarya Defterdarlığı, Adapazarı, 1995.

Sakarya ili vergi gelirleri bağlamında 1992 yılında yüzde 77.4 seviyesinde olan tahsilatının oranı, 1993 yılında yüzde 78.9 seviyesine yükseltmiştir. Bu oran, vergi dışı gelirler açısından 1992 yılında yüzde 66.3 iken 1993 yılında yüzde 59.7 olarak gerçekleşmiştir. (Tablo.23)

**Tablo. 23**

**Sakarya İlinde Elde Edilen Kamu Gelirlerinde**

**Tahakkuk - Tahsilat Durumu**

Cari fiyatlarla milyar TL

Kategori	Tahakkuk	Tahsilat	Oran (%)	Oran (%)
Toplam Gelirler	1 077 559	1 849 681	827 208	1 442 452
	(3)	76.8	78.0	
Vergi Gelirleri	1 013 190	1 756 900	784 554	1 387 076
	(3)	77.4	78.9	
Vergi Dışı Gelirler	64 369	92 780	42 654	55 376
	(3)	66.3	59.7	

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini (3) Tahsilatın Tahakkuka Oranı (yüzde)

**Kaynak :** Sakarya Defterdarlığı, Adapazarı, 1995.

Vergi gelirlerinde meydana gelen bu gecikmelere bağlı olarak, Sakarya'nın vergi gelirlerinin Türkiye'nin toplam vergi gelirleri içindeki payı 1992 yılında yüzde 0.55 seviyesinde iken, 1993 yılında 0.52 seviyesine düşmüştür. Bu pay 1990 yılında yüzde 0.58 seviyesinde idi (Tablo. 24)

**Tablo. 24**

**Sakarya İli Vergi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı**

Yıl	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
9 051	14 232	25 537	45 341	78 734	142 091	264 203	9 051
8 347	9 137	10 651	11 904	13 255	15 560	1 387 076	8 347
43 381	79 626	135 832	233 884	423 519	784 554	1 387 076	43 381
43 381	46 701	48 598	54 941	64 034	73 186	81 689	43 381
0.48	0.56	0.53	0.52	0.54	0.55	0.52	0.48

**Kaynak:** 1) Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1995. 2) Sakarya Defterdarlığı, Adapazarı, 1995.

**A. GELİRDEN ALINAN VERGİLER**

Gelirlerden alınan vergiler Türkiye genelinde 1993 yılında cari fiyatlarla yüzde 77.6 oranında artmış ve 106 trilyon 637 milyar seviyesine yükselmiş bulunmaktadır (Tablo 27). Bu gelişmeye bağlı olarak gelirden alınan vergilerin vergi gelirleri toplamı içindeki payı 1992 yılında yüzde 49.5 seviyesindeyken 1993 yılında yüzde 47.6 seviyesine düşmüştür. Aynı dönemde Sakarya ilinin gelirden alınan vergiler toplamı ise cari fiyatlarla yüzde 74.9 oranında artarak 1 trilyon 57 milyar 408 milyon lira seviyesine yükselmiştir. (Tablo. 25).

Bu gelişme neticesinde, gelirden alınan vergilerin vergi gelirleri toplamı içindeki payı, 1992 yılında yüzde 77 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 76.2 seviyesine düşmüştür.

**Tablo. 25**

**Türlerine Göre Sakarya Vergi Gelirleri**

**Cari fiyatlarla milyon TL**

Vergi gelirleri toplamı	784 554	1 387 076	76.8
Gelirden alınan vergiler	604 396	1 057 408	74.9
Gelir Vergisi	583 204	1 025 373	75.8



Kurumlar Vergisi	21 192	32 035	51.2
Servetten alınan vergiler	1 465	3 304	125.5
Mal ve hizmetten alınan vergiler	178 645	326 329	82.7
Dahilde alınan K.D.V.	83 187	148 817	78.9
Diğerleri	95 458	177 512	86.0
Dış ticaretten alınan vergiler	-	-	-
Kaldırılan vergi artıkları	-	-	-
Vergi dışı gelirler	42 654	55376	29.8
Özel gelir ve fonlar	-	-	-

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini

**Kaynak :** Sakarya Defterdarlığı, Adapazarı, 1995.

Netice itibarıyla Sakarya ilinde gelirden alınan vergilerin Türkiye genelinde gelirden alınan vergiler toplamı içindeki payı 1992 yılında yüzde 0.86 seviyesinde gerçekleşmiş iken 1993 yılında yüzde 0.84 seviyesine düşmüştür.<sup>44</sup>

### 1. Gelir Vergisi

1993 yılında Türkiye genelinde tahsil edilen gelir vergisi, 1992 yılına göre cari fiyatlarla yüzde 77.6 oranında artmış ve 106 trilyon 637 milyar lira seviyesinde gerçekleşmiştir. (Tablo.27) Bu gelişme neticesinde gelir vergisinin vergi gelirleri toplamı içindeki payı, 1992 yılında yüzde 42.4 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 40 seviyesine düşmüştür (Tablo. 28).

1993 yılında Sakarya ilinden tahsil edilen gelir vergisinin ise bir önceki yıla göre cari fiyatlarla yüzde 73.9 oranında artarak 1 trilyon 25 milyar 373 milyon seviyesine yükseldiğini görmekteyiz (Tablo 25). Bu gelişmeye bağlı olarak gelir vergisinin vergi gelirleri içindeki payı 1992 yılında 74.3 seviyesinde iken,1993 yılında yüzde 73.9 seviyesine gerilemiştir (Tablo.26).

Netice itibarıyla Sakarya'dan tahsil edilen gelir vergisinin Türkiye genelinde tahsil edilen gelir vergisi içindeki payı 1992 yılında yüzde 0.97 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 0.96 seviyesine gerilemiş bulunmaktadır.

<sup>44</sup> Sakarya Defterdarlığı, Adapazarı, 1993, sf. 13.

Tablo. 26

## Sakarya Vergi Gelirlerinin Bileşimi

Gelir vergisi	583 204	74.3	1 025 373	73.9
Kurumlar vergisi	21 192	2.7	32 035	2.3
Dahilde alınan K.D.V.	83 187	10.6	148 817	10.7
Diğer vergiler	96 971	12.4	180 851	13.0

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini

(3) Cari fiyatlarla Vergi Tahsilatı (milyon TL)

Kaynak: Sakarya Defterdarlığı, Adapazarı, 1995.

(4) Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı (yüzde)

## 2. Kurumlar Vergisi

Türkiye genelinde 1993 yılı kurumlar vergisi tahsilatı bir önceki yıla göre cari fiyatlarla yüzde 89.8 oranında artarak 19 trilyon 126 milyar lira seviyesine yükselmiştir (Tablo. 27). Bu gelişmenin neticesinde, 1992 yılında yüzde 7.1 olan kurumlar vergisinin vergi gelirleri toplamı içindeki payı, 1993 yılında yüzde 7.2'ye yükselmiştir (Tablo. 28).

Aynı dönemde Sakarya ilinden tahsil edilen kurumlar vergisinin ise, cari fiyatlarla yüzde 51.2 oranında artarak 32 milyar 35 milyon lira seviyesine ulaştığı gözlenmektedir. (Tablo. 26). Öte yandan bu gelişmeye bağlı olarak kurumlar vergisinin vergi gelirleri toplamı içindeki payı da yüzde 2.7 seviyesinden yüzde 2.3 seviyesine düşmüştür (Tablo. 26).

Netice itibarıyla Sakarya'dan tahsil edilen kurumlar vergisinin Türkiye genelinde tahsil edilen kurumlar vergisi içindeki payı 1992 yılında yüzde 0.21 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 0.16 seviyesine gerilemiş bulunmaktadır.<sup>45</sup>

Tablo. 27

## Türlerine Göre Türkiye Vergi Gelirleri

Cari fiyatlarla milyar TL

Vergi gelirleri toplamı	70 134	125 763	79.3
Gelirden alınan vergiler	60 056	106 637	77.6
Gelir Vergisi	10 078	19 126	89.8
Kurumlar Vergisi	1 258	2 531	101.2

<sup>45</sup> Aynı, sf. 13.

Servetten alınan vergiler	47 341	89 409	88.9
Mal ve hizmetten alınan vergiler	27 053	50 879	88.1
Dahilde alınan K.D.V.	20 288	38 530	89.9
Diğerleri	22 849	46 212	102.2
Dış ticaretten alınan vergiler	20	288	1340.0
Kaldırılan vergi artıkları	7 649	17 674	131.1
Vergi dışı gelirler	24 899	70 490	183.1
Özel gelir ve fonlar			

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini **Kaynak**; Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1995.

## B. SERVETTEN ALINAN VERGİLER

1993 yılında servetten alınan vergiler ülke genelinde cari fiyatlarla yüzde 101.2 oranında artmış ve 2 trilyon 531 milyar lira seviyesine ulaşmıştır. (Tablo.27) Bu gelişme sonucunda servetten alınan vergilerin vergi gelirleri toplamı içindeki payı 1992 yılında yüzde 0.88 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 0.95 seviyesine çıkmıştır.<sup>46</sup>

Sakarya ilinde servetten alınan vergiler ise, yine cari fiyatlarla yüzde 125.5 oranında artmış ve 3 milyar 304 milyon lira seviyesine çıkmıştır (Tablo. 25). Bu gelişmeye bağlı olarak bu vergilerin vergi gelirleri toplamı içindeki payı da yüzde 0.18 seviyesinden yüzde 0.23 seviyesine yükselmiştir.<sup>47</sup>

Neticesi itibarıyla Sakarya ilinde servetten alınan vergilerin Türkiye genelinde servetten alınan vergilere oranı 1992 yılında yüzde 0.11 seviyesinde iken, 1993 yılında yüzde 0.13 seviyesine yükselmiş bulunmaktadır.<sup>48</sup>

**Tablo. 28**

### Türkiye Vergi Gelirlerinin Bileşimi

Gelir vergisi	60 056	42.4	106 637	40.4
Kurumlar vergisi	10 078	7.1	19 126	7.2
Dahilde alınan K.D.V.	27 053	19.1	50 879	19.3
Diğer vergiler	44 415	31.4	87 561	33.1

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini (3) Cari Fiyatlarla Vergi Tahsilatı (milyar TL)

**Kaynak**; Türkiye'de Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1995. (4) Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı (%)

<sup>46</sup> Aynı, sf. 15.

<sup>47</sup> Aynı, sf. 17.

<sup>48</sup> Aynı, sf. 18.

## C. MAL VE HİZMETTEN ALINAN VERGİLER

1993 yılında Türkiye genelinde mal ve hizmetten alınan vergiler toplamı, cari fiyatlarla yüzde 88.9'luk bir artış kaydederek 89 milyon 409 milyar seviyesine ulaşmış bulunmaktadır (Tablo. 27). Bu gelişme neticesinde mal ve hizmetten alınan vergilerin toplam vergilere oranı da yüzde 33.4'den yüzde 33.8'e yükselmiştir.<sup>49</sup>

Öte yandan Sakarya ilinden mal ve hizmetten alınan vergiler, 1993 yılında cari fiyatlarla yüzde 82.7 oranında artmış ve 326 milyar 329 milyon lira seviyesine yükselmiştir (Tablo. 25). Bu vergilerin toplam vergiler içindeki payı ise yüzde 22.8 seviyesinden yüzde 23.5 seviyesine yükselmiştir.<sup>50</sup>

Bu gelişimlere bağlı olarak Sakarya ilinde mal ve hizmetten alınan vergilerin ülke genelinde mal ve hizmetten alınan vergiler içindeki payı, 1992 yılında yüzde 0.38 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 0.36 seviyesine düşmüştür.<sup>51</sup>

### - Dahilde Alınan Vergiler

1993 yılında dahililde alınan katma değer vergisi Türkiye genelinde bir önceki yıla göre cari fiyatlarla yüzde 88.1 oranında artarak 50 milyon 879 milyar lira seviyesine ulaşmış bulunmaktadır (Tablo. 27). Bu artışa bağlı olarak sözkonusu verginin vergi gelirleri toplamı içindeki payı, yüzde 19.1'den yüzde 19.3'e yükselmiştir.<sup>52</sup>

Dahilde alınan katma değer vergisinin Sakarya ilindeki 1993 yılı tahsilatı, cari fiyatlarla 148 milyar 817 milyon seviyesinde gerçekleşmiştir. 1992 yılına göre artış oranı ise, yüzde 78.9 seviyesindedir (Tablo. 25). Buna bağlı olarak sözkonusu verginin vergi gelirleri toplamı içindeki payı da yüzde 10.6 seviyesinden yüzde 10.7 seviyesine yükselmiştir.<sup>53</sup>

Bu gelişmeler neticesinde dahililde alınan katma değer vergisinin Sakarya ilinden tahsil edilen bölümünün, genel toplam içindeki payında yüzde 0.31 seviyesinden yüzde 0.29 seviyesine gerilemiştir.<sup>54</sup>

<sup>49</sup> Aynı, sf. 18.

<sup>50</sup> Aynı, sf. 20.

<sup>51</sup> Aynı, sf. 21.

<sup>52</sup> Aynı, sf. 21.

<sup>53</sup> Aynı, sf. 23.

<sup>54</sup> Aynı, sf. 24.

### III. İŞGÜCÜ VE İSTİHDAM

Sakarya'da tarım dışı kesimlerin de belirgin bir önemi olmasına karşın, ekonomik yapıda tarımın ağırlığı sürmektedir. Çok verimli Adapazarı ovasında tahıllar yanında 1930 lardan beri şeker pancarı gibi sanayi bitkileriyle, özellikle Sapanca yöresinde çeşitli meyveler yetiştirilmekte, Kozacılık gibi getirisi yüksek ürünler, tarımsal üretimde önemli yer tutmaktadır. Faal nüfusun büyük bölümü, yüksek verim elde edilen ve çok çeşitli ürünler yetiştirilen tarım kesiminde çalışmaktadır.

Öte yandan, hayvancılık ve ormancılık da önemli iş alanlarıdır. Hayvancılık dalında, Sakarya öteden beri Doğu Anadolu ve İstanbul pazarı arasında bir köprü işlevi görmektedir. Doğudan getirilen hayvanların beslenmesi (besicilik) ve hayvan ürünlerinin değerlendirilmesi (kesim, et ürünleri üretimi ve mandıracılık), il ekonomisinde önemli yer tutan faaliyetlerdir.

Orman varlığı yönünden çok zengin olmasına karşın, Sakarya, kereste sanayi ve ticaretinin öteden beri önemli olduğu illerden biridir. Son yıllarda mobilya sanayi de hızla gelişmiş ve İstanbul, Ankara pazarlarını besleyecek bir ağırlık kazanmıştır. Bu yüzden, Sakarya'da ormancılık da çok canlı bir ekonomik faaliyettir ve iş gücü talebinde etkisi büyüktür.

İl tarımının canlılığı bu kesimde pek çok kişinin istihdam edilmesine imkan vermekle birlikte, faal nüfusun tarımda çalışan kesiminin payı zaman içinde sürekli gerilemiştir. 1955'te tarım kesiminde çalışanların oranı % 80.8'e ulaşıyordu. Bu oran 1965'te % 73,6'ya, 1975'te % 73.2'ye ve 1980'de de % 65.7'ye düşmüştü.<sup>55</sup>

1950'lerin ortasında, tarımsal etkinlikler, özellikle tahıl üretimi henüz çok ileri olmayan tekniklerle yürütülmekte idi. Ayrıca bu yıllarda, İl'e çok sayıda göçmen yerleştirilmmişti. Böylece, il tarımında küçük mülkiyet yaygınlaşmıştı. İlkel üretim tekniklerine dayanan küçük işletmelerde, tarım faaliyetlerine aile bireylerinin tümünün katılımı gerekiyordu. Öte yandan, bu yıllarda ildeki sanayi ve ticaret kesimleri, tarımda yığılan bu yardımcı aile bireylerini çekebilecek düzeyde iş imkanları oluşturamıyordu. Ancak bu kesimlerde kısa bir süre sonra hızlı bir gelişme süreci yaşanması, 1960'lara doğru, iş gücünün tarımdan ticarete ve özellikle de sanayi kesimlerine kaymasına yol açtı.<sup>56</sup>

<sup>55</sup> İş ve İşçi Bulma Kurumu Bölge Müdürlüğü Faaliyetleri, Adapazarı, 1993, sf. 18.

<sup>56</sup> Sakarya 1967 İl Yılı, Adapazarı, 1970, sf. 64.

Ama, yeni sanayi kuruluşları açılması yanında, eski atölye ve imalathanelerin fabrikalara dönüşmesi biçiminde olan bu değişim, pek uzun süreli ve etkili olmadı. Tarımda traktör kullanımının yaygınlaşmasıyla hızla topraktan kopan insanlar, bu yıllarda İstanbul'un yanı sıra, bu dönemde hızla sanayileşen Kocaeli ve daha sonraları Bursa'ya göçtüler.1955-1965 arasında tarım kesiminin payı azalmıştı. 1965-1975 arasında tarım kesiminde çalışanların oranında görülen gerileme ise, il dışına göçten kaynaklanmaktadır.<sup>57</sup>

1970 lerin ikinci yarısında ise tarım dışı kesimlerin yeniden canlanması, il dışına göçü durdurdu. Bu dönemde, yeniden tarımdan sanayi ve ticarete kayma söz konusu oldu.Ama, tarım kesimindeki gerilemenin 1980'lerin başında duraklamaya başladığı söylenebilir.Bu yüzden, sanayi ve ticaret kesimlerinin oluşturduğu iş imkanları son yıllarda ilin tarım kesimindeki faal nüfus için değil, başka illerde (özellikle doğu illerindeki) faal nüfus için çekici olmaktadır.

Böylece Sakarya yeniden göç alan bir il olmuştur. İl'de son yıllarda kurulan kimi sanayi tesislerinin hayvancılığa (sucuk fabrikası, süt ürünleri fabrikası gibi) dayalı oluşu , tarım kesiminin bir süre daha iş gücü tutabilecek canlılığını koruyacağı beklentisini vermektedir.

İl ekonomisinde tarım kesimi ağırlıklı olsa da Sakarya'da tarım dışı kesimler özellikle sanayi ve ticaret kesimleri de önemlidir. Daha 1950'lerin ortalarında imalat sanayiinde çalışanların faal nüfus içindeki payı % 6.1 idi. Bu , Türkiye ortalamasına eşit bir orandı.<sup>58</sup> 1951'de kurulan Vagon atölyesi, 1953'de açılan Adapazarı Şeker fabrikası, kuruluşu daha eskilere giden tarım araç ve makineleri fabrikası, henüz fabrikaya dönüşmemiş olmakla birlikte çok sayıdaki hızar atölyeleri, il imalat sanayiinde önemli bir iş gücü kapasitesi oluşturuyordu. İzleyen 30 yılda, özellikle sanayileşmenin hız kazandığı 1955-1965 arasında, bu aradaki iş imkanları daha da arttı. Dolayısıyla, faal nüfus içinde imalat sanayiinde çalışanların payı büyüdü. İl'de, bu kesimde çalışanların oranı ülke ortalamasının hep üzerinde olmuştur.1990'larda, imalat sanayi 1950'lerdekine göre hayli çeşitlenmişti. Şeker fabrikasının kapasitesi artırılmış, eski vagon onarım atölyesi, vagon fabrikasına dönüşmüş, tarım araçları fabrikası ise büyütülmüştü. Bunların yanında, askeri ağır bakım ve tank palet fabrikaları, lastik fabrikası, bitkisel yağ, nişasta, sucuk fabrikaları eski hızar atölyelerinin yerini alan kereste ve öteki orman ürünleri fabrikaları, fabrikalaşma aşamasına ulaşan otomotiv ve yan sanayi kuruluşları vb. açılmıştı. İmalat sanayiinde çalışan faal nüfusun çeşitli dallara ve alt dallara

<sup>57</sup> Osman Yalçın, Adapazarı, İstanbul, 1979, sf. 81.

dağılımı da bu çeşitliliği çok iyi yansıtır. 1990'da imalat sanayiinde çalışan 45.000 dolayında kişinin % 31'i metal eşya-makina dalında, %10'u gıda dalında, % 30'u orman ürünleri dalında, % 21'i dokumacılıkta idi.<sup>59</sup> Metal eşya ve makina imalat dalında çalışanların oranının bu denli yüksek olmasında, bu dalda küçük sanayi işyerlerinin yaygınlığı da etkili olmuştur. Aslında Sakarya'da hemen hemen tüm imalat sanayi dallarında büyük kuruluşların yanında, küçük işletmeler de önemlerini korumaktadır. Gıda dalında küçük ölçekli mandıralar, orman ürünleri dalında küçük hızar atölyeleri çok yaygındır. Dokuma dalında ise, bütünüyle küçük işletmecilik egemendir.

İnşaat kesimi de İİ'de hızla gelişen bir kesimdir. Bu kesimin gelişmesi, çeşitli etmenlere bağlanabilir. 1955-1965 arasında yaşanan hızlı kentleşme, konut ihtiyacını arttırmış, dolayısıyla da inşaat dalında çalışan sayısını yükseltmiştir. Aynı dönemde hızlanan sanayileşmede de yeni kurulan fabrikalar nedeniyle, bu kesim üzerinde olumlu bir etki yapmıştır. Ayrıca, Sakarya'da 1957 ve 1967'de önemli yıkımlara yol açan iki deprem olmuştur.<sup>60</sup>

Bunları izleyen onarım çalışmaları sırasında, inşaat kesiminde ülke genelini aşan bir canlılık görüldü. Bu kesimde çalışanların oranı 1955'te ülke ortalamasının yarısı düzeyinde iken, 1965'te bu ortalamaya yaklaşmış, 1975'te ise %3.3 ile Türkiye ortalamasının (%2.7) üzerine yükselmişti. 1990'da da inşaat kesimi 15 yıl önceki gibi ağırlığını koruyordu.<sup>61</sup>

Sakarya, öteden beri önemli bir ticaret merkezi idi. Adapazarı'nın İstanbul pazarıyla ilişkisi, çok eskiye dayanır. Eskiden daha çok patates meyve gibi tarımsal ürünlerle su ürünlerinin pazarlanması biçiminde olan bu ilişki, uzun süre küçük aile işletmeciliği düzeyinde yürütülmüştü. Bu yüzden ticaret kesimi önemli bir iş imkanı oluşturamamıştı. 1955-1965 arasında Sanayileşmenin başlamasıyla, Sakarya hızla ülke pazarına açıldı. Bu ise ticaret kesiminin yeniden örgütlenmesine ve büyümesine yol açtı. Ayrıca bu dönemde, ülke genelinde büyük bir hızla gelişen inşaat faaliyetleri önemli bir kereste talebi doğurmuştu. Sakarya'nın İstanbul ve Ankara gibi inşaatların çok yoğun olduğu büyük merkezlere yakınlığı, batı karadeniz bölgesinin kerestesini bu merkezlere pazarlayan bir ticaret kesiminin hızla gelişmesini sağladı. İİ de yapılan tarım üretiminde pazara yönelik olduğu hatırlanırsa 1965

<sup>58</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1993, sf. 49.

<sup>59</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1991, sf. 41.

<sup>60</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1990, Adapazarı, 1991, sf. 9.

<sup>61</sup> Aynı, sf. 13.

sonrasında genel anlamda hizmetler kesiminin (ticaret,bankacılık ve hizmetler iş kollarının) ülke genelinden fazla büyümesinin nedenleri daha iyi anlaşılır.<sup>62</sup>

Sakarya'da geniş anlamıyla hizmetler kesiminde çalışanlar, faal nüfus içinde önemli bir yer tutar.1990' da il faal nüfusunun yaklaşık 1/5 i geniş anlamıyla hizmetler kesiminde çalışıyordu. Faal nüfusun % 6.5'i ticaret, bankacılık, sigortacılık gibi işlerde, %10.5 i ise hizmetler iş kolunda çalışıyordu. Ticaret kesiminin asıl gelişimi, 1965 sonrasında olmuştur. 1955-1965 arasında pek değişmeyen ticaret iş kolunun payı, bir sonraki 10 yılda bir kata yakın büyüyerek %4.8 e ulaşmış, hizmetler iş kolunda çalışanların payı da 1955-1985 arasında ikibuçuk katına yaklaşmıştı.<sup>63</sup>

Hizmetler kesiminin payının artmasında, ildeki kamu yönetimi ve savunmayla ilgili personeline etkisi olmuştur. Ama bu kesimin gelişmesindeki temel etmen, ticaretin İstanbul'la giderek bütünleşmesinin hizmetler kesimini canlandırıcı etkisidir. 1995' te hizmetler kesiminde çalışanların sayısı 36.000'i aşıyordu.<sup>64</sup>

Bunların yarısından azı, kamu yönetimi ve savunmayla ilgili görevlilerdir. Adapazarı XIX.yy.sonunda İstanbul - Ankara demiryolunun açılmasıyla ulaşımda bir kavşak noktası oldu. Ama, ulaşım kesimi, asıl 1950 lerin sonunda yeni karayolunun İl'e bağlanmasıyla, canlanmaya başladı. Bu canlılık tarım ve sanayi kesimlerinde başta İstanbul olmak üzere İl dışına yönelik üretimin yaygınlaşmasıyla giderek arttı. 1955 de faal nüfusun %1.4 ü ulaştırma kesiminde çalışmaktaydı.1980 de bu oran %2.6 ya yükseldi. 1990'da ise bu kesimde çalışan sayısında iki katına ulaşmış oldu.<sup>65</sup>

Belirli bir ağırlık taşımakla birlikte il genelinde tarıma göre çok geri planda kalan tarım dışı kesimler, Adapazarı kentinde yoğunlaşmıştır.Bu yüzden faal nüfusun iş kollarına dağılımı Adapazarı kentiyile (Tablo.29) il geneli arasında çok farklıdır.

<sup>62</sup> Aynı, sf. 17.

<sup>63</sup> Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, DİE Genel Nüfus Sayımı, 54 Sakarya İli, 1995, sf. 71.

<sup>64</sup> Aynı, sf. 73.

<sup>65</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu , 1994, sf. 29.



Tablo. 29

## Adapazarı Kentinde Faal Nüfusun Dağılımı (1990)

Tarım	3.7
Maden çıkarma	0.2
İmalat Sanayii	30.6
İnşaat	8.0
Gaz-Su-Elektrik	0.4
Ulaştırma	5.4
Ticaret	22.6
Hizmetler	29.0
İyi tanımlanamayan	0.1

**Kaynak :** İstatistik Göstergeler 1923-1992, D.İ.E Yayınları, Ankara, 1992, sf.47.

Kentte ağırlıklı kesim imalat sanayidir. 1990 'da imalat sanayiinde çalışanların payı il genelinde % 10 iken, Adapazarı kentinde % 30.6 ya yükselmektedir. Bunun temel nedeni, ildeki hemen hemen tüm büyük sanayi kuruluşlarının yanı sıra, küçük sanayiminde Adapazarı kentinde toplanmış olmasıdır. İnşaat kesiminde çalışanların payının kent ölçeğinde il genelindekinin iki katını aşması da, bu kesimin gelişmesinde, kentleşme olgusunun etkili olduğundandır.<sup>66</sup>

Ticaret ve hizmetlerde de faal nüfusun il genelinde ve kentteki dağılımları arasında önemli farklılıklar vardır. Başta İstanbul ve Ankara olmak üzere, il dışına yönelik ticaret faaliyetlerinin geliştirdiği ve çok sayıda kişinin çalıştığı büyük ticaret kuruluşlarının olsun, bunların uyardığı kişisel hizmet faaliyetlerinin olsun, Adapazarı kentinde yoğunlaşması sonucu, ticaretle uğraşanların oranı kentte (%22.6), il genelindekinin (%6.5) 3,5 katına ulaşmaktadır. Hizmetler iş kolunda da bu oran üç kata yakındır.<sup>67</sup>

Buna karşılık, tarım kesiminin payı kentte il genelindekinin 1/20'si düzeyine dek düşmektedir.<sup>68</sup> Bu bakımdan Adapazarı, gerçek anlamda kent niteliği kazanmış bir yerleşim yeridir.

Sakarya ekonomisinde tarım kesimi egemendir. Ama, faal nüfusun iş kollarına dağılımında tarım kesiminin payı, 1955 ten beri önemli ölçüde gerilemiştir.

<sup>66</sup> Aynı, sf. 29.

<sup>67</sup> Aynı, sf. 30.

<sup>68</sup> Aynı, sf. 30.

Tarım kesiminin ağırlığının azalması, asıl olarak, tarım kesiminde önem kazanan 'yardımcı aile bireylerinin' payının giderek gerilemesine yol açmıştır. 1955 de faal nüfusun %58.4 ü bu konuda çalışmakta iken, bu oran 1985'te %50 nin altına düşmüştür. 1990 da ücretsiz aile işçilerinin bir bölümü tarım dışı kesimlerde çalışmaktadır. Tarım kesiminde bu konuda çalışanların oranı (%57.5) ülke ortalamasının (%52.1) biraz altındadır.<sup>69</sup>

Buna karşılık, tarımda ücretli emek kullanımı önemlidir. 1955'te bu kesimde ücretli olarak çalışanların oranının ülke ortalamasının üzerinde olduğu belirlenmiştir.

Tarımda ücretli emek kullanımı, bu kesimdeki mülkiyet yapısından çok, üretimin konusu ve tekniğiyle ilgilidir. Kuşkusuz Sakarya'da 100 dekarı aşan ve yörenin verimliliği göz önüne alındığında "büyük işletme" grubuna giren tarımsal işletmeler de vardır. Ancak, bunların sayıları az olduğu gibi, geniş ölçüde ücretli emek kullanan, tümüyle modern çiftlikler oldukları söylenemez. Yine de, en yaygın işletme türü olan küçük işletmeler, üretim konuları ve teknikleri gereği, yaygın biçimde ücretli emek kullanmaktadır. Adapazarı ovasında, tahıl yanında şeker pancarı gibi sanayi bitkileri üretimi ile sebzeçilik ve meyvecilik de yaygındır. Bir miktar da fındık ve tütün yetiştirilir.

Bu tür ürünler ise, özellikle "toplama" aşamasında yoğun emek gerektirmektedir. Bu nedenle, tarımda, küçük işletmeler bile ücretli iş gücü kullanmak eğilimindedir. İl de yaygın olan ormancılıkta da ücretli emek kullanılır. İl tarımın bu özellikleri, tarımda "ücretli" konumunda çalışanların oranını yükseltmektedir.

Bununla birlikte, Sakarya tarımının ücretli iş gücü talebi, daha çok mevsimlik ve değişkendir. Örneğin tarımdaki ücretli oranı, 1975'te %5.4 iken, şeker pancarı ekim alanlarının taban fiyat politikasına bağlı olarak daraldığı 1980 de %1.6 ya düşmüştür.<sup>70</sup> İl'de, 1980 de faal nüfusun 1/4'ünü oluşturan ücretlilerin büyük çoğunluğu tarım dışı kesimlerde toplanmaktaydı. İl ekonomisinin 1955'ten sonra geçirdiği yapısal dönüşümün gereği olarak, en hızlı gelişen kesim ücretlilerdir. 1955'te ilde ücretlilerin oranı yalnızca % 9.1 iken 1975'te % 23.2'ye, 1990'da da % 35.5'e yükselmiştir. İlin imalat sanayiinde ikili bir yapısı vardır. İlde, öteden beri varolan büyük sanayi, zaman içinde daha da gelişmiştir. Hem yeni sanayi tesislerin kurulması, hem de varolan küçük sanayi kuruluşlarının (örneğin, kereste sanayii,

<sup>69</sup> İstatistik Göstergeler 1923-1992, DİE, Ankara, Haziran 1994, sf. 11.

<sup>70</sup> Aynı, sf. 12.

gıda sanayi) ölçeklerinin büyümesi biçiminde olan bu gelişme imalat sanayiinde ücretli emek kullanımını hızla arttırmıştır. 1985'te bu kesimde çalışanların % 71.2'si ücretli konumundaydı. Bu oran, Türkiye ortalamasının (% 63.5) hayli üzerindedir. Ancak Sakarya'da, hemen hemen tüm imalat dallarında küçük işletmecilik de önemini korumaktadır. Bunun sonucu olarak, imalat sanayiindeki faal nüfus içinde, "Kendi hesabına çalışanlar" önemli bir orana ulaşmaktadır. 1985'te bu grubun payı % 23 idi ve ülke ortalamasına (% 25.5) çok yakındı. İmalat kesiminde ücretsiz aile işçiliği ise yaygın değildir. Bu konumdakilerin payı 1985'te ülke ortalamasının yarısı düzeyinde idi. Bu ilde küçük işletmelerin sanayiinin genel gelişmesine karşılık olarak, büyüme süreci içinde olmasının ve "aile işletmesi" niteliğini yitirmekte oluşunun sonucudur. Örneğin otomotiv yan sanayiinde henüz büyük ölçekli işletmeler yaygın değilse de, dinamo yapımında olduğu gibi, fabrikalaşma eğiliminde olan alt dallar vardır.<sup>71</sup>

Ticaret, Sakarya'da öteden beri önemli olmakla birlikte, 1960'ların ortasına değin ticaret kuruluşları küçük aile işletmeleri düzeyinde kalmıştır. Gelişen sanayi, Sakarya'nın ülke pazarına açılmasına yol açınca, ticaret kesiminde de işletmelerin büyüdüleri görüldü. Bununla birlikte, özellikle kent merkezinde biriken nüfusla, yüksek gelir düzeyinin ayakta tuttuğu esnaflık türlü küçük ticarete önemini korumaktaydı. Böylece, ticaret kesimi de ikili bir yapı kazandı. Bu kesimdeki faal nüfus içinde de bir yandan ücretliler oranı (1985'te % 32,4), bir yandan da kendi hesabına çalışan küçük girişimcilerin payı (%56) önemli oranlara ulaşmaktaydı. Bu kesimdeki yardımcı aile bireylerinin payı da ülke ortalamasının üstündedir. 1975'te, Türkiye genelinde, ticaret kesiminde çalışanların % 5,6'sı bu konumdayken, Sakarya'da bu oran %7,5 idi. Bu kesimde ücretsiz aile işçiliğinin yaygın olması ise, çoğu küçük işletmelerin henüz "aile işletmesi" ölçeğini aşamamasının sonucudur.<sup>72</sup>

Faal nüfusun dağılımında oldukça önemli bir yeri olan inşaat işkolunda ise, ücretlilerin payı (% 89,7). Türkiye ortalamasından (%84,3) yüksek, buna karşılık kendi hesabına çalışanların oranı (%7,5), ülke ortalamasından (%11,8) düşüktür.<sup>73</sup> Sakarya'da inşaat kesimi, asıl olarak kentleşmeye bağlı olarak gelişmekte ve il merkezinde yoğunlaşmaktadır. İlin, geçmişte önemli yıkımlara yol açmış bir deprem bölgesinde yer alması, inşaat etkinliklerinin oldukça örgütlü bir düzende gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bu ise inşaat kesiminde kendi hesabına çalışan küçük girişimcilerin faaliyetlerini sınırlamaktadır. Kendi hesabına inşaat yapma, son yıllarda önem kazanan gecekondulaşmanın ayakta tuttuğu sınırlı bir faaliyettir.

<sup>71</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1992, ATSO, Adapazarı, 1993, sf. 11.

<sup>72</sup> Aynı, sf. 16.

Sakarya'da, faal nüfusun mesleğe göre dağılımında da tarım kesimi egemendir. İli, 1985'te mesleği tarımcı olanlar, faal nüfusun %60,9'unu oluşturmaktadır.<sup>74</sup>

Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre Türkiye genelinde 1992 Ekim ayında 20 milyon 319 bin olan sivil işgücü arzı, 1993 Nisan'ından yaklaşık yüzde 1,2 oranında küçülerek 20 milyon 800 bine düşmüştür. Öte yandan, aynı dönemler itibarıyla sivil işgücü talebinin (yani istihdam hacminin) de 0,6 oranında küçüldüğünü ve 18 milyon 738 binden, 18 milyon 632 bine düştüğünü görmekteyiz.

Bu gelişmelere paralel olarak 1992 Ekiminden 1 milyon 581 bin olan toplam işsiz sayısı, 1993 Nisan'ında yüzde 8,4 oranında gerileyerek 1 milyon 448 bine, işsizlik oranı da yüzde 7,8 iken, yüzde 7,2 seviyesine düşmüştür.<sup>75</sup> Eğitim durumuna göre işsizlik incelendiğinde en yüksek payı % 15,1 ile lise mezunları ve en düşük payı ise % 3,1 ile okuryazar olmayanlar oluşturmaktadır.<sup>76</sup>

İşgücüne katılma oranı ise kırsal kesimde % 61,5 iken kentsel yerlerde bu oran % 41,9'dur. Bu da kırsal kesimde tarımla uğraşanların fazla olmasının bir göstergesidir.<sup>77</sup>

İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü verilerine göre kayıtlı açık işsiz sayısı, 1993 verileri itibarıyla 609 bin civarındadır. Bir önceki yılın aynı dönemine göre yüzde 29,7 oranında gerilemiştir. Bu dönemde Kurum'a yapılan başvurular yüzde 4,6 oranında artarak 547 bine ulaşmıştır; buna mukabil alınan açık işler ancak yüzde 59,4 gibi yüksek bir oranda artmış ve 279 bine yükselmiştir. Bu gelişmenin sonucu olarak da işe yerleştirme oranı yüzde 31,9'dan yüzde 48,8'e yükselmiştir (Tablo. 30)

**Tablo. 30**  
**Türkiye Genelinde Kayıtlı İşsizlik Göstergeleri (1000 Kişi)**

Başvurular	523	547	4.6
Alınan açık işler	175	279	59.4

<sup>73</sup> Aynı, sf. 17.

<sup>74</sup> Nüfus'un Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, DİE, Genel Nüfus Sayımı, 54 Sakarya İli, 1985, sf. 77.

<sup>75</sup> Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, 1994, sf. 135.

<sup>76</sup> Nisan 1994'te Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, DİE, Ankara, 1994, sf. 114.

<sup>77</sup> Aynı, sf. 115.

İşe yerleştirilenler	167	267	59.9
Kayıtlı işsizler	866	609	-29.7
İşe yerleştirme yüzdesi	31.9	48.8	-

**Kaynak :** İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

İş ve İşçi Bulma Kurumu Sakarya Şube Müdürlüğü verilerine göre ise Sakarya ilindeki kayıtlı açık işsiz sayısı, 1992 yılında 7 bin 779 iken, 1993 yılında yüzde 20 oranında gerilemiş ve 6 bin 233'e düşmüştür. Söz konusu dönemde Kurum'a yapılan başvurular yüzde 6,6'lık bir artışla 7 bine yükselirken alınan açık işler yüzde 41,6'lık bir gerilemeyle 764'e düşmüştür. Bu gelişmenin kaçınılmaz neticesi olarak 1992 yılında yüzde 19,6 olan işe yerleştirme oranı, 1993 yılında yüzde 9,6 olarak gerçekleşmiştir (Tablo. 31)

**Tablo. 31**  
**Sakarya İlinde Kayıtlı İşsizlik Göstergeleri**

Başvurular	7 505	8 000	6.6
Alınan açık işler	1 506	879	-41.6
İşe yerleştirilenler	1 471	764	-48.1
Kayıtlı işsizler	7 779	6 233	-20.0
İşe yerleştirme yüzdesi	19.6	9.6	-

**Kaynak :** İş ve İşçi Bulma Kurumu Şube Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün imalat sanayii anketlerine dayanarak yaptığımız hesaplamalara göre, 1993 yılında Sakarya ilindeki imalat sanayii işletmelerinde istihdam edilen işgücünün toplam içerisindeki payı yüzde 1.1 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu pay 1992 yılında yüzde 1.1 idi (Tablo. 32).

1993 yılı verileri itibariyle imalat sanayii alanındaki kamu işletmelerinin istihdam payı ülke genelinde yüzde 30 seviyesinde, buna mukabil Sakarya'da yüzde 47.6 seviyesindedir. 1992 yılında ise bu paylar sırasıyla yüzde 30 ve 48.7 seviyesinde idi (Tablo. 32).

**Tablo. 32**  
**İmalat Sanayinde İstihdam Edilen İşgücü**

K : Kamu Sektörü  
Ö : Özel Sektör

1988	T	1015 432	100.0	11 096	100.0	1.1
	K	319 861	31.5	6 464	58.3	
	Ö	695 571	68.5	4 632	41.7	
1989	T	1 002 274	100.0	11 447	100.0	1.1
	K	314 714	31.4	5 671	49.5	

	Ö	687 560	68.6	5 775	50.5	
1990	T	1 038 105	100.0	11 003	100.0	1.1
	K	318 698	30.7	5 388	49.0	
	Ö	719 407	69.3	5 615	51.0	
1991	T	938 507	100.0	10 962	100.0	1.2
	K	281 552	30.0	5 457	49.8	
	Ö	656 955	70.0	5 505	51.2	
1992	T	914 990	100.0	10 424	100.0	1.1
	K	274 497	30.0	5 075	48.7	
	Ö	640 493	70.0	5 349	51.3	
1993	T	884 795	100.0	9 974	100.0	1.1
	K	265 438	30.0	4 743	47.6	
	Ö	619 357	70.0	5 231	52.4	

(1) Türkiye Genelinde Çalışanlar Ortalaması

(2) Sakarya İlinde Çalışanlar Ortalaması

(3) Çalışanlar Ortalamasının Kamu - Özel ayrımı

(4) Sakarya'nın Toplam İçindeki Payı

**Kaynak :** İstatistik Göstergeler, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1995, sf.119.

Görüldüğü gibi kamu sektörlü ülke genelinde istihdamın yüzde 30'unu, katma değerinde yüzde 27.6'sını karşılamaktadır. Bununla birlikte, bu karşılıklı denge Sakarya imalat sanayii için geçerli değildir. Sakarya imalat sanayindeki kamu işletmeleri istihdamın hemen hemen yarısını karşılamalarına rağmen katma değerinde ancak yüzde 32.1'lik bölümünü üretebilmektedirler.<sup>78</sup> Bu çelişkinin temel sebebi Sakarya imalat sanayindeki kamu işletmelerindeki işgüçü verimliliğinin düşük olmasıdır.

İşgüçü verimliliğinin ölçülmesinde kullanılan çalışan başına katma değer; 1987 sabit fiyatlarıyla 1993 yılında Türkiye genelinde 22 milyon 275 bin lira, Sakarya ilinde ise 19 milyon 714 bin lira seviyesindedir (Tablo. 33). Çalışan başına üretilen katma değer rakamları, bir önceki yıla göre 1993 yılında reel olarak ülke genelinde yüzde 13, Sakarya ilinde ise yüzde 24.7 arttırılmıştır.<sup>79</sup>

Türkiye genelinde 1993 yılında çalışan başına üretilen katma değer; 1987 sabit fiyatlarıyla özel sektör için 23 milyon 50 bin lira, kamu sektörü için 20 milyon 467 bin liradır. Buna karşılık Sakarya imalat sanayinde çalışan başına katma değer, yine 1987 sabit fiyatlarıyla özel sektör için 25 milyon 516 bin lira, kamu sektörü için 13 milyon 316 bin liradır (Tablo. 33).

<sup>78</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1994, sf. 36.

<sup>79</sup> Aym, sf. 36.

**Tablo. 33**  
**Çalışan Başına Katma Değer**

1987 sabit fiyatlarıyla Bin TL

1987	T	15 327.0	100.0	8 036.1	100.0
	K	16 791.8	100.0	5 252.7	100.0
	Ö	14 720.0	100.0	12 179.9	100.0
1988	T	14 937.2	97.5	6 844.1	85.2
	K	15 174.3	90.4	4 205.9	80.1
	Ö	14 828.2	100.7	10 525.6	86.4
1989	T	15 451.1	100.8	7864.4	97.9
	K	15 254.2	90.8	6 730.7	121.8
	Ö	15 541.2	105.6	8 977.4	73.7
1990	T	16 334.9	106.6	12 686.6	157.9
	K	15 962.4	95.1	4 223.0	80.4
	Ö	16 500.0	112.1	20 808.2	170.8
1991	T	16 393.8	120.0	14 569.3	181.3
	K	17 903.2	106.6	9 979.9	190.0
	Ö	18 604.0	126.4	19 118.6	157.0
1992	T	19 707.3	128.6	15 814.5	196.8
	K	18 583.8	110.7	9 238.7	175.9
	Ö	20 188.8	137.1	22 053.5	181.6
1993	T	22 275.1	145.3	19 714.5	245.3
	K	20 466.9	121.9	13 316.1	253.5
	Ö	23 050.0	156.6	25 515.9	209.5

**Kaynak :** İstatistik Göstergeler, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1995, sf. 126.

#### IV. TİCARET

Adapazarında ticaret eskiden beri gelişmiştir ve canlıdır. Türkiye'nin en önemli kara ve demiryollarının geçtiği bir bölge olması, ilde bu kesimin eskiden beri canlı olmasına yol açmıştır. Adapazarı'nda ticaret ve ulaştırma kesimlerinin gelişmesi birlikte olmuştur. Anadolu demiryolunun İstanbul - Adapazarı bölümünün 1980'de işletmeye açılmasıyla o güne değin sınırlı ölçüde yapılan orman ürünleri pazarlaması önem kazanmış ve bu ürünlerin ticareti, yöre ekonomisinin en canlı örneğini oluşturmuştur. Yine, bu yıllarda İstanbul pazarına yönelik tarım yapılmaya başlamıştır. İstanbul gerek orman ürünleri, gerek öbür tarım ürünlerinde, Adapazarı için en önemli pazar olmuştur. Bu büyük pazarın tarım ve ticaretin gelişmesine katkısı önemlidir. Bu yıllarda sağlanan birikimin ve 1909 - 1915 döneminde izlenen teşvik politikasının bir sonucu olarak Adapazarı'nda çeşitli kuruluşlar oluşmaya başlamıştır. Bu kuruluşlardan biri de, bankacılık alanındaydı. Bölgede tarım ve ticaretin gelişmesi, çiftçi ve tüccarın kredi ihtiyacını artırmıştı. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla, yine eşraf ve tüccarın girişimleriyle 1913'te Adapazarı İslam Ticaret Bankası kurulmuştur.<sup>80</sup>

<sup>80</sup> Sakarya 94, Sakarya Valiliği, Adapazarı, 1995, sf. 16.

I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemi'nde, fiyatların daha da artmasıyla, ticaret çok karlı bir çaba haline gelmiş, Adapazarı'nda da ticaretten önemli bir birikim sağlanmıştı.<sup>81</sup>

Adapazarı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da önemli bir tarım ve ticaret merkezi olma özelliğini korumuştur. Yörede, tarım ve ticaretin yeniden atılım yapması ise 1950'lerde olmuştur. 1949'da Porsuk, 1956'da Sarıyer barajlarının yapılması, bölgede tarım alanlarını taşkından korumuş ayrıca, yeni alanlar tarıma açılmıştı. Yine, bu yıllarda makineli tarımın yaygınlaşması ve gübre kullanımı, verimliliği ve üretimi arttırmıştı.

Yöre tarımındaki gelişmeyi hızlandıran bir başka faktör de şeker pancarı ekiminin yaygınlaşmasıdır.

Ayrıca, 1950'lerin ilk yarısı dünya piyasalarında tarım ürünleri fiyatlarının hayli yüksek olduğu bir dönemdi. Tüm bu şartlar ilde ticareti geliştirmişti. Bu yıllarda ticaret kesiminde önemli bir birikim oluşmaya başlamış, yine 1950'lerin ikinci yarısında bu birikimin bir bölümü sanayi yatırımlarına dönmüştür.

Ticaretin eskiden beri, en önemli konusu olan tarım ürünleri, 1950'lerin ikinci yarısından itibaren işlenmeye başlanarak, il ticaretindeki önemini artırdı. İlin sanayileşmesiyle birlikte, il ticaretinin çeşitliliğinde artmış, tarım ürünlerine dayalı ticarete sanayi ürünleri de katılmıştır.<sup>82</sup>

## A. İÇ TİCARET

1994'de ilde ticaretle uğraşan 17 500 ticarethane bulunmaktadır. Bunlar fabrika, toptancı ve perakendecilerdir. Gerek toplam, gerek perakende ticaret yapan kuruluşların önemli bir bölümü (toptancıların % 38,5'i, perakendecilerin % 42,6'sı) gıda maddeleri alım satımıyla uğraşmaktadır. Toptan ticaretle uğraşan işyerlerinin yoğunlaştığı bir dal da komisyonculuktur.

Perakendeci işyerleri içinde, %20,2'yle dokuma ve giyim eşyası ticaretiyle uğraşanlar ikinci sırayı almakta, bunu % 14,6'yla mobilya ve ev eşyası, % 7,6'yla taşıma ve tarım araçları ve % 15'le öteki malların alım satımıyla uğraşanlar izlemektedir.<sup>83</sup>

<sup>81</sup> Osman Yalçın, a.g.e., sf. 27.

<sup>82</sup> Cumhuriyetin 50. Yılında Sakarya, Zafer Matbaası, Adapazarı, 1993, sf. 48.

<sup>83</sup> Sakarya İli İktisadi Raporu, 1994, sf. 126.



## 1. Yeni Kurulan Şirketler

Türkiye genelinde 1993 yılında kurulan şirketler bir önceki yıla göre sayısal olarak yüzde 57.6 oranında artarak 43 bin 841'e ulaşmış bulunmaktadır. 1993 yılı içerisinde kurulan bu şirketlere konulan sermaye miktarı da, 16 trilyon 428 milyar 639 milyon seviyesindedir. 1992 yılı içinde ise toplam sermayeleri 10 trilyon 358 milyar 738 milyon lira olan 27 bin 816 adet yeni şirket kurulmuştur (Tablo. 34).

1993 yılında; toplam sermayesi 50 milyar 926 milyon lira olan 117 kolektif şirket, toplam sermayesi 6 trilyon 825 milyar 322 milyon lira olan 36 bin 436 limited şirket, toplam sermayesi 9 trilyon 541 milyar 993 milyon lira olan 4 bin 454 anonim şirket ve toplam sermayesi 8 milyar 801 milyon lira olan 2 bin 816 kooperatif kurulmuştur. Bir önceki yıla göre 1993 yılında, kolektif şirket sayısı yüzde 34.6 oranında gerilerken, komandit şirket sayısı yüzde 125 oranında, limited şirket sayısı yüzde 70.8 oranında, anonim şirket sayısı yüzde 21.6 oranında, kooperatif sayısı yüzde 6.8 oranında artmıştır (Tablo. 34).

**Tablo. 34**  
**Ülke Genelinde Yeni Kurulan Şirketler**

Sermaye : Milyon TL.

	1992	1993	1992	1993	1993/1992
Toplam	27 816	10 358 738	43 841	16 428 639	57.6
Kolektif	179	29 739	117	50 926	-34.6
Komandit	8	555	18	1 595	125.0
Limited	21 327	2 718 810	36 436	6 825 322	70.8
Anonim	3 664	7 605 578	4 454	9 541 993	21.6
Kooperatif	2 638	4 056	2 816	8 801	6.8

**Kaynak** Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1995.

Buna mukabil 1993 yılında Sakarya ilinde kurulan şirketlerin, 1992 yılına göre sayısal olarak yüzde 15.9 oranında arttığını görmekteyiz. Sakarya ilinde 1993 yılında 238 milyar 94 milyon lira toplam sermayeli 356 yeni şirket kurulmuştur. 1992 yılında ise, kurulan şirket sayısı 307, bu şirketlerin sahip olduğu sermaye miktarı da 35 milyar 454 milyon lira seviyesinde idi (Tablo. 35).

Sakarya ilinde 1993 yılı içinde; 100 milyon sermayeli 1 kolektif şirket, 54 milyar 941 milyon lira sermayeli 261 limited şirket, 183 milyar 37 milyon sermayeli 47 anonim şirket ve

16 milyon lira sermayeli 47 kooperatif kurulmuştur. Kurulan şirket sayısı bakımından bir önceki yıla göre kolektif şirketler yüzde 66.7 oranında, kooperatifler ise yüzde 56.9 oranında gerilerken; limited şirketler yüzde 50.9 oranında, anonim şirketler yüzde 123.8 oranında artmıştır. (Tablo. 35).

**Tablo. 35**

**Sakarya İlinde Yeni Kurulan Şirketler**

Sermaye : Milyon TL

Toplam	307	35 454.3	356	238 094.0	15.9
Kollektif	3	160.0	1	100.0	-66.7
Komandit	1	50.0	-	-	0.0
Limited	173	23 883.0	261	54 941.0	50.9
Anonim	21	11 350.0	47	183 037.0	123.8
Kooperatif	109	11.3	47	16.0	-56.9

**Kaynak:** Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası, Adapazarı, 1995.

1993 yılı içinde yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak Sakarya ilinde yeni kurulan şirketlerin Türkiye genelinde yeni kurulan şirketlere oranı, sayısal olarak 1992 yılında yüzde 1.1 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 0.8 seviyesine düşmüştür. Konulan sermaye bakımından Sakarya ilinin Türkiye geneline oranı da yüzde 1.4 olarak gerçekleşmiştir.<sup>84</sup>

## 2. Kapanan Şirketler

1993 yılında ülke genelinde 156'sı kolektif şirket, 28'i komandit şirket, 17'si limited şirket, 17'si anonim şirket olmak üzere toplam 218 firma faaliyetine son vermiş bulunmaktadır. Faaliyetini durduran firma sayısı, bir önceki yıla göre yüzde 6.0 oranında azalmıştır. Aynı dönemde Sakarya ilinde faaliyetlerine son veren firma sayısı ise bir önceki yıla göre yüzde 52.1 oranında geriliyerek 23'e düşmüştür. Faaliyetlerine son veren bu firmaların 3'ü kolektif şirket, 8'i limited şirket, 12'si anonim şirket statüsündedir.<sup>85</sup>

## 3. Gerçek Kişilerin Tescil ve Terkini

<sup>84</sup> Aym, sf. 79.

<sup>85</sup> Aym, sf. 81.

1992 yılı içerisinde Türkiye genelinde ticari hayata atılan gerçek kişi sayısı (tescil), bir önceki yıla göre yüzde 2.7 oranında azalmış ve 16 bin 952'den 16 bin 488'e; buna mukabil ticari hayatı terkeden gerçek kişilerin sayısı (terkin), yüzde 3.6 oranında artmış ve 15 bin 476'dan 16 bin 40'a yükselmiş bulunmaktadır. Bu gelişmelere bağlı olarak 1992 yılında 0.91 seviyesinde olan terkin / tescil oranı da, 1993 yılında 0.97 seviyesine yükselmiştir. (Tablo. 36)

**Tablo. 36**  
**Ülke Genelinde Gerçek Kişilerin Tescil ve Terkini**

1988	16 924	-17.0	13 871	14.0	0.82
1989	16 517	-2.4	14 795	6.7	0.90
1990	18 899	14.4	12 235	-17.3	0.65
1991	14 714	-22.1	11 866	-3.0	0.81
1992	16 952	15.2	15 476	30.4	0.91
1993	16 488	-2.7	16 040	3.6	0.97

**Kaynak:** Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, Ankara, 1995.

Diğer taraftan 1993 yılında Sakarya ilinde ticari hayata atılan gerçek kişilerin sayısı bir önceki yıla göre yüzde 17.7 oranında gerilemiş ve 237'den 195'e düşmüştür; buna karşılık ticari hayatı terkeden gerçek kişilerin sayısı, 1992 yılına göre yüzde 4.1 oranında artmış ve 168'den 237'ye yükselmiştir. Bu gelişmeler neticesinde terkin / tescil oranı 0.71 seviyesinden 1.21 seviyesine düşmüştür (Tablo. 37).

**Tablo. 37**  
**Sakarya İlinde Gerçek Kişilerin Tescil ve Terkini**

1988	163	-39.4	243	-45.4	1.49
1989	237	45.4	171	-29.6	0.72
1990	287	21.1	263	53.9	0.92
1991	217	-24.4	214	-10.6	0.99
1992	237	9.2	168	-21.5	0.71
1993	195	-17.7	237	41.1	1.21

**Kaynak:** Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası, Adapazarı, 1995.

Netice itibarıyla 1993 yılında ticari hayata atılanlar açısından Sakarya ilinin toplam içerisindeki payı yüzde 1.2 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu pay 1992 yılında yüzde 1.4 seviyesinde idi. Öte yandan ticari hayatı terkedener açısından Sakarya ilinin toplam içerisindeki payı 1992 yılında 1.1 seviyesinde iken, pay 1993 yılında 1.5 seviyesine yükselmiştir.<sup>86</sup>

#### 4. Protesto Edilen Senetler

Ülke genelinde 1993 yılında protesto edilen senet adedi bir önceki yıla göre yüzde 21.3 oranında gerilemiş ve 702 binden 552 bine düşmüştür. 1993 yılında protesto edilen 552 bin adet senedin parasal karşılığı ise, cari fiyatlarla 14 trilyon 491 milyar lira, 1987 sabit fiyatlarıyla da 853 milyar lira seviyesindedir. 1993 yılında protesto edilen senet tutarı 1992 yıla göre, cari fiyatlarla yüzde 39.8 oranında artarken; 1987 sabit fiyatlarıyla yüzde 11.7 oranında gerilemiştir. 1992 yılında protesto edilen senet tutarı; cari fiyatlarla 10 trilyon 367 milyar lira, buna mukabil 1987 sabit fiyatlarıyla 967 milyar lira seviyesindedir.(Tablo. 38).

Tablo. 38

#### Türkiye Genelinde Protesto Edilen Senetler

Miktar : Bin adet  
Tutar : Milyar TL

1990	1 841.0	-25.6	5 051.1	44.1	1 186.6	-5.4
1991	930.4	-49.5	8 592.4	70.1	1 299.1	9.5
1992	702.5	-24.5	10 367.0	20.7	967.0	-25.6
1993	552.6	-21.3	14 490.8	39.8	853.4	-11.7

Kaynak : T.C. Merkez Bankası Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

Diğer taraftan, 1993 yılında Sakarya ilinde, parasal tutarı cari fiyatlarla 116 milyar 450 milyon lira, 1987 sabit fiyatlarıyla 6 milyar 858 milyon lira olan toplam 5 bin 651 adet senet protesto edilmiştir. Protesto edilen senet sayısı bir önceki yıla göre yüzde 27.6 oranında gerilemiştir. Protesto edilen senet tutarı ise, cari fiyatlarla yüzde 31.9 oranında artarken 1987 sabit fiyatlarıyla yüzde 16.7 oranında gerilemiş bulunmaktadır. 1992 yılında parasal karşılığı cari fiyatlarla 88 milyar 255 milyon lira, 1987 fiyatlarıyla 8 milyar 232.7 milyon lira olan 7 bin 810 senet protesto edilmiştir. (Tablo. 39)

<sup>86</sup> Aynı, sf. 80.

Bu gelişmelere bağlı olarak Sakarya'da protesto edilen senet adedinin ülke genelinde protesto edilen toplam senet adedine oranı 1992 yılında yüzde 1.1 seviyesinde iken 1993 yılında 10 trilyon 367 milyar lira, buna mukabil 1987 sabit fiyatlarıyla da yüzde 1 seviyesine düşmüştür. Protesto edilen senet tutarı açısından Sakarya'nın payı da aynı şekilde 1992 yılında yüzde 0.9 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 0.8 seviyesine düşmüş bulunmaktadır. Bu paylar, 1991 yılında sırasıyla yüzde 1.3 ve yüzde 1.2 seviyelerinde idi.<sup>87</sup>

**Tablo. 39**

**Sakarya İlinde Protesto Edilen Senetler**

Miktar : Adet Tutar : Milyon TL

Yıl	Adet	Değişim (%)	Tutar (Milyon TL)	Değişim (%)	Tutar (Milyon TL)	Değişim (%)
1990	19 590	-19.6	45 029.1	10.8	10 577.7	-27.3
1991	12 177	-37.8	100 005.0	122.1	15 120.2	42.9
1992	7 810	-35.9	88 255.0	-11.7	8 232.7	-45.6
1993	5 651	-27.6	116 450.0	31.9	6 858.1	-16.7

**Kaynak :** T.C. Merkez Bankası Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

**B. DIŞ TİCARET**

1993 yılında Türkiye'nin toplam ithalatı, 1992 yılına göre yüzde 28.7 oranında artmış ve 29 milyar 428 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin 1993 yılı toplam ihracatı ise yine 1992 yılına göre yüzde 4.3 oranında artarak 15 milyar 344 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. Bu gelişmelere bağlı olarak Türkiye'nin 1993 yılı dış ticaret hacmi, yüzde 19.1 oranında artmış ve 44 milyar 772 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 1992 senesinde 8 milyar 156 milyon dolar açık veren dış ticaret dengesi ise 1993 yılında 14 milyar 84 milyon dolar açık vermiştir. Öte yandan 1992 yılında ithalat giderlerinin yüzde 64'lük bölümü ihracat gelirleriyle karşılanırken, ihracatın ithalatı karşılama oranı 1993 yılında yüzde 52'ye düşmüştür (Tablo. 40).

<sup>87</sup> Aynı, sf. 81.

1994 yılının Ocak ayındaki finansal krizin reel ekonomiye yansımalarıyla üretim düşüşleri ve iç talep daralması yaşanmış, bu durum ithalatın önemli oranlarda düşmesine neden olmuştur. Bununla beraber, Haziran ayında çeşitli ürünlerde vergi oranlarının

**Tablo. 40**  
**Dış Ticaret Göstergeleri (TÜRKİYE)** (Milyon Dolar)

İthalat	22 302	21 047	22 871	29 428
İhracat	12 959	13 594	14 715	15 344
Dış Ticaret Hacmi	35 261	34 641	37 586	44 772
Dış Ticaret Dengesi	-9 343	-7 453	-8 156	-14 084
İhracat / İthalat	0.58	0.64	0.64	0.52

**Kaynak :** İstatistik Göstergeler, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1995, sf. 131.

indirilmesi ve kampanyalı satışlar iç talebin kısmen canlanmasını sağlarken, dış pazarlarda yeni imkanlar oluşturulması da ihracatı artırmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, mamul mal stokları eritilmiş ve yeniden üretime başlanmıştır. Dolayısıyla, yılın ilk beş ayında süregelen seyr, Haziran ayında değişmiş ithalat düşüşünün yavaşlaması ve ihracaatın beklenen artışının gerçekleşmesi ile dış ticaret açığı geçen yılın aynı ayına göre % 73.2 oranında gerilemiştir. Dış ticaret açığındaki düşüş, ithalatın düşüşüne ve ihracaatın giderek artan oranlarda yükselmesine paralel olarak, Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında hızlanmış ve açık, Ocak-Haziran döneminde % 51.3 oranında azalmıştır.<sup>88</sup>

Ocak - Haziran döneminde % 20,8 oranında azalan ithalat (Cif) Şubat ayından Mayıs ayına kadar hızla düşmüş, bu düşüş Haziran ayında yavaşlamış ve %25,1 oranında bir azalma görülmüştür. Nisan ve Mayıs aylarında ise yaklaşık olarak %40 oranında düşüşler gerçekleşmiştir. İhracaat (Cif) Ocak - Mayıs döneminde önemli bir değişiklik göstermezken, Haziran ayında %56.4 oranındaki artış Ocak - Haziran dönemini etkilemiş ve geçen yılın aynı dönemine göre % 7.1 oranında artış olmuştur.<sup>89</sup>

Nisan ve Mayıs aylarındaki ihracaat düşüşünden sonra, 1994 yılının ilk yarısında oluşan kurlardaki değişimin ihracaatı artırıcı yöndeki etkisi Haziran ayında gözlenmiştir.<sup>90</sup>

<sup>88</sup> Aynı, sf. 82.

<sup>89</sup> Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, sf. 146.

<sup>90</sup> 1994 Yılı Nisan-Haziran Döneminde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler, T.C. Merkez Bankası, 3 Aylık Bülteni, 1994/II, Ankara, sf. 5.

1993 yılı Ocak-Haziran döneminde ihracaatın ithalatı karşılama oranı %52.2 den 1994 yılının aynı döneminde %70.6 ya yükselirken , 1993 yılı Haziran ayında %37.1'den 1994 yılı Haziran ayında %77.5 e yükselmiştir. 1994 yılı Ocak - Haziran döneminde 10,8 milyar dolar. ihracaat 7.7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.<sup>91</sup>

İthalat düşüş hızında Haziran ayında görülen yavaşlama alt kalemlerde de gözlenmektedir. Yatırım malları ithalatı, Nisan ve Mayıs aylarında yaklaşık olarak %43 oranında azalmıştır. Ocak Haziran döneminde %16.3 oranında azalma gözlenmiştir. Mayıs ayında yatırım malları ithalatının alt kalemi olan makina-teçhizat ithalatında kaydedilen yaklaşık %44 oranındaki düşüş, Haziran ayında yön değiştirmiş ve %3.6 oranında artış gerçekleşmiştir. Nisan ve Mayıs aylarında ham petrol ve doğal gaz dışındaki ham madde ve ara malları ithalatında %40 civarındaki düşüş Haziran ayında da sürmektedir. Tüketim malları ithalatı Haziran ayında %46.1 oranında azalırken, Ocak-Haziran döneminde %27.3 oranında düşüş göstermiştir. Dikkati çeken bir diğer gelişme, tüketim malları ithalatının toplam içindeki payının 1993 yılı Haziran ayında %14.1 den 1994 yılı Haziran ayında %10.2 ye düşmesidir. Aynı dönemlerde ham madde ithalatının payı %55.1 den % 50 ye düşmüştür.<sup>92</sup>

Toplam ihracaat içinde en yüksek paya sahip olan sanayi ürünleri ihracatı, 1994 yılı Nisan ve Haziran arasındaki düşüşlerden sonra, Haziran ayında %56.4 ve Ocak-Haziran döneminde %6.4 oranında artış göstermiştir. Oysa Ocak-Mayıs döneminde sanayi ürünleri ihracaatı %1 oranında azalmıştır. Tarım ürünleri ihracaatı ise Haziran ayında %58.4 ve Ocak-Haziran döneminde %9,8 oranında artmıştır. 1994 yılı Ocak-Haziran döneminde, geçen yılın aynı dönemine göre, tarım ve sanayi ürünleri ihracaatının toplam ihracaat içindeki paylarında önemli bir değişime gözlenmemiştir.<sup>93</sup>

1993 yılında Sakarya ilinden gerçekleştirilen toplam ihracaat, bir önceki yıla göre %46.3 oranında artmış ve 4 milyon 522 bin dolar seviyesine yükselmiştir.

Aynı dönemde gerçekleştirilen toplam ithalat ise %79.2'lik bir artışla 6 milyon 212 bin dolar seviyesine çıkmıştır. Bu gelişmeler neticesinde Sakarya ilinin 1993 yılı dış ticaret hacmi, bir önceki yıla göre %63.7 oranında artmış ve 10 milyon 734 bin dolar olarak gerçekleşmiştir. 1992 yılında 376 bin dolar fazlalık veren dış ticaret dengesi, 1993 yılında 1

91 Aynı, sf. 5.

92 Aynı, sf. 6.

93 Aynı, sf. 6.

milyon 690 bin dolar fazlalık vermiştir. 1993 yılı verileri itibariyle Sakarya'nın toplam ihracaatı, toplam ithalatından %37.4 oranında yüksek olmuştur. (Tablo: 41)

Netice itibariyle Sakarya ili dış ticaret hacminin Türkiye dış ticaret hacmine oranı, 1992 yılında binde 0.17 seviyesinde iken 1993 yılında binde 0.23 seviyesine yükselmiştir.<sup>94</sup>

Tablo. 41  
Dış Ticaret Göstergeleri (SAKARYA) (Milyon Dolar)

İthalat	693	233	3090	4522
İhracaat	198	1142	3466	6212
Dış Ticaret Hacmi	891	1375	6556	10734
Dış Ticaret Dengesi	-495	909	376	1690
İhracaat/İthalat	0.28	4.90	1.12	1.37

Kaynak : Sakarya Defterdarlığı, Adapazarı, 1995.

## V. TURİZM

Turizmde önce Türkiye genelindeki son durumu inceleyecek olursak, Devlet İstatistik Enstitüsü ve Devlet Planlama Teşkilatı verileri birbirine çok yakın bilgileri içermektedir. Bu iki kuruma ait tabloları verirken DPT verilerinin 1988-1994 yıllarının aylar itibariyle olduğunu, DİE verilerinin ise 1953 yılından 1994 yılına kadar olan 41 yıllık geniş bir zaman dilimini içine aldığı ve yurt dışından Türkiye'ye gelenleri Turizm- Eğitim, Çalışma , İş ilişkileri, Kamu hizmeti, diğer ve toplam olmak üzere 7 grupta yüzdeleri ile birlikte verdiğini belirtmek yerinde olur. Ek. 9'dan da anlaşıldığı gibi 1992 yılında ülkemize 7.076.096 turist gelmiştir.

1988 yılından 1994 yılına kadar ki detaylar aylık ve kamutlatif olarak Ek.9 da verilmiştir. Bu sayı 1993 te 6.500.638'e düşmüştür. 1994 ün ilk 7 ayında ise 3.579.498 turist gelmiştir.(Grafik. 1)

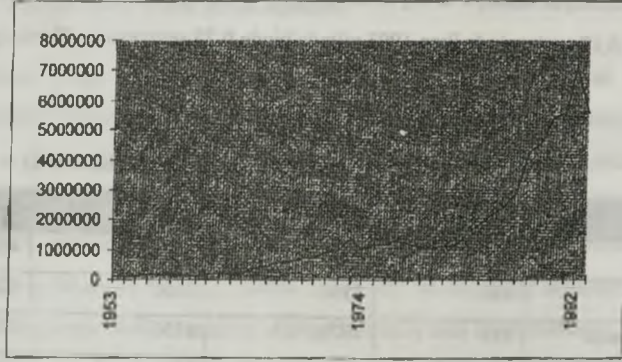
<sup>94</sup> Sakarya İl İktisadi Raporu 1994, sf. 89.



### Grafik 1

#### Yurda Gelen Yabancıların Sayısı

Kişi



**Kaynak :** İstatistik Göstergeler, DİE Matbaası, Ankara, 1994 sf. 267.

Bu rakamlar 1992 yılında %28.2'lik bir artışı, 1993 yılında ise 1992'ye göre %8.1'lik bir azalışı, 1994'ün ilk yedi ayında ise 1993'ün aynı dönemine göre %1.4'lük bir azalışı ifade etmektedir. Ek.10'da turistler geliş amaçlarına göre yıl, sayı ve yüzde ifadeleriyle verilmiştir.1990'da yurdumuza giriş yapanların % 93.5'i turizm amacıyla gelenleri oluşturmaktadır. Kalan %6.5'i ise eğitim (%0.3), çalışma(%0.2), iş ilişkileri (%2,5), Kamu hizmeti (%0.9), diğer (%2.6) dır.

Turizm, gelir olarak incelendiğinde 1992 yılında 3 milyar 639 milyon dolar 1993 yılında 3 milyar 959 milyon dolar, 1994 ün ilk 6 ayında ise 1 milyar 439 milyon dolar gelir olmuştur. Bu durum, 1991 yılına göre 1992 yılında %37.1'lik artışı, 1992 yılına göre 1993 yılında %8.8'lik artışı, 1993 yılının ilk 6 ayına göre 1994 yılının ilk 6 ayında ise %9.1 azalışı ifade etmektedir. (Ek.9)

Adapazarı'nın bir çok çevre şehirlerine oranla yeni kurulan bir şehir oluşu nedeniyle, eski eser bakımından pek zengin değildir. Ancak, bölgenin ağaçlık ve kıyılarında iyi plajlar oluşu, onun yerli turizm bakımından değerini arttırır.

Balıkçılık karadeniz kıyılarında ve Sapanca gölünde bir spor türü ve geçim aracı olarak yapılmaktadır.

Adapazarı bir gezinti yeri olarak İstanbul'luların bile rağbet ettiği yerlerdendir. Eskiden İstanbul Adapazarı arasında turistik amaçlı ve ucuz tarifeli tenezzüh trenleri (Gezinti trenleri) sefer yapmaktaydı.<sup>95</sup>

Sakarya ilinde Karasu, Kocaali plajları ve Kuzuluk içme ve kaplıcaları , bir çok kişinin ziyaretine sebep olmaktadır. Sapanca gölü kıyısındaki gazinolar ve piknik yerleri gibi tesislere bir çok turist gelmektedir.

Adapazarı'nda Gar otel, Oba otel, Dilmen otel, Şehir palas, Elmas oteli, Aykar oteli ve Baltürk oteli ile Sapanca'daki Vakıf otel, Hotel Sapanca, Hotel Karasu iyi seviyedeki konaklama tesisleridir.

Adapazarı'nda sağlık turizminin başında Akyazı Kuzuluk kaplıcaları gelmektedir. Kuzuluk kaplıcaları ülkemizin şifa itibariyle en kıymetli sahalarındandır. İlk olarak Sakarya Valiliği İl özel idaresi tarafından değerlendirilen Kuzuluk Kaplıcaları il de sağlık ve termal turizmi konusunda canlanmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Sıcaklıkları 84 C° dereceye varabilen su kaynaklarının kimyevi yapısı mide, karaciğer, romatizma vb. hastalıklara iyi geldiği söylenmektedir. Burası 1994 yılı içinde özel sektöre devredilmiş olup, bölgede bin dairelik bir tatil beldesi kurularak, sıcak sular evlere getirilecektir. Bu durum il turizmini olumlu yönde etkileyecektir.

Taraklı ilçesinin Kayaboğazı mevkiinde egzama, muhtelif cilt hastalıkları ile mide rahatsızlıklarına gayet iyi geldiği söylenen Taraklı içmelerine bu güne kadar bir tesis yapılmamıştır.

Taraklı ilçesine bağlı Acısu köyünde mide ve cilt hastalıklarına iyi geldiği bilinen ancak çevresinde hiç bir tesis bulunmayan içmeler bir çeşme halinde hizmet vermektedir.<sup>96</sup>

Adapazarı'nda av turizminde; karatavuk, yaban ördeği, bıldırcın avı için Küçük Boğaz Gölü ve çevresi, Karasu Maden Deresi mevki, Büyük Akgöl mevki, av meraklıları için uygun yerlerdir. Sapanca gölü çevresindeki Samanlı dağı eteklerinde keklik, çulluk, tavşan kış aylarında domuz ve geyik avı yapılabilir.

<sup>95</sup> Muzaffer Erendil, Türü Yöneri ile Sakarya İli, Nur Ofset Matbaası, İstanbul, 1982, sf..52.

<sup>96</sup> Sakarya 94, İl Turizm Müdürlüğü, Adapazarı, 1994, sf. 4.

İl sınırları içinde göl ve akarsularda tatlısu balıkları, karadenizde ise çeşitli deniz balıkları avlanmaktadır.

Tabiat güzelliği, kumsalları ve mevcut turistik tesisleriyle görülmeye değer bir il olan Sakarya, yörenin denize ulaştığı günü birlik kullanım ihtiyacını karşıladığından ve özellikle İstanbul, Ankara gibi ulaşımı problem olmayan yakın yörelerde yaşayıp hafta sonunu sakin bir tatil ile değerlendirmek isteyen, denizinden ve tabiatından ve diğer güzelliklerinden yararlanıp dinlenmeyi düşünenlere bu imkanı tanıdığından tercih edilmektedir.

İkinci konut (yazlık) yönünden son yıllarda oldukça ileri düzeye çıkmıştır. Yörede her türlü imkanlarla donatılmış turizm canlılığına katkıda bulunan bir çok tesis vardır. Sapanca gölü ve çevresinin tabiat güzelliği de il turizminde çok turist çeken bölgelerdendir.

Sakarya ve çevresi ülkemizin zengin tarih ve medeniyet izlerine rastlanan diğer bölgelerine nisbetle ayrı bir özellik arzeder.

Bu bölge akıp giden tarih devirleri içinde sadece çeşitli kavimlerin geçiş yolu olmuş, bu sebeple bölgede izleri tarihin derinliklerine dayanan köklü medeniyetler kurulamamıştır.<sup>97</sup>

Eski çağların bize tanıttığı Bitinya bölgesinde büyük şehir ve kasaba yoktur. Şehir olarak yalnız bugünkü Geyve ilçesinin bulunduğu yerlerde Totayın (Tuteum -Tatavion) diye adlandırılan bir kasaba ile bugünkü Pamukova ilçesinin güneyinde Mido veya Mides denilen bir kasabaya, Taraklı ilçesinin yakınında da Dahlis veya Dales adında bir kasabaya rastlanmaktadır.<sup>98</sup>

Bunlardan başka bugün halen ayakta kalabilen tarihi değerlerimizden birkaçını söyle sıralayabiliriz. Justinianus köprüsü (Beşköprü), Geyve Ali Fuat Paşa köprüsü, Harmantepe kalesi, Adliye kalesi, B.Tersiye köyü Orhangazi camii, Geyve Süleyman Paşa camii, Geyve köprüsü, Elvanbey imareti, Sapanca Vecihi kapusu, Sapanca da Roma devri kapaklı mezarları. Taraklı Yunus Paşa camii.

Gezi ve Mesire yerlerinden bazıları ise, Sapanca gölü ve çevresi, Arifiye il ormanı, Akgöl (Çaltıcak gölü), Büyükakgöl, Sakarya ağzı (Karasu-Yenimahalle), Küçükboğazgölü (Karasu), Maden deresi (Karasu), Kocaali ilçe sahili, Maltepe tesisleri, Karasu Cafetriye, Çark mesiresi, Poyrazlar gölü ve mesiresi, Geyve boğazı, Geyve Karagöl yaylalandır.

97 Aynı, sf. 8.

98 Talia Balcıoğlu, Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası, Adapazarı, 1979, sf. 13.

İlimizin karadenize kıyısı bulunduğundan Karasu ve Kocaali tabii plajları ve konumu itibariyle kamp merkezi sayılabilecek güzelliكتedir. Karasu ve Kocaali ilçelerimizde pansiyon ve oteller oldukça yaygın olup, her bütçeye göre kamp imkanları sağlanmaktadır.<sup>99</sup>

Ayrıca, Sapanca gölü kıyısında da kamp yapılabilecek müstesna yerler bulunmaktadır.

Sakarya'daki tesislerde toplam 3470 yatak vardır. Turizm Bakanlığı'ndan belgeli 7 tesiste 812 yatak, mahalli idarelerden belgeli 25 tesiste ise 2658 yatak vardır.<sup>100</sup>

1992 yılında Sakarya iline 21.239 yerli turist, 3102 yabancı turist gelmiştir. 1993 yılında ise 25.179 yerli, 1800 yabancı turist gelmiştir. 1994 yılının ilk 11 ayında gelen yerli turist 73.977 kişi, yabancı turist sayısı ise 20.014 kişidir.<sup>101</sup>

<sup>99</sup> Nearing Kırçalı, Sakarya İl Turizm Envanteri, Adapazarı, 1994, sf. 37.

<sup>100</sup> İl Turizm Müdürlüğü Raporu, Adapazarı, 1994, sf. 18.

<sup>101</sup> Aynı, sf. 18.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SAKARYA'DA TEKNİK FAKTÖRLER

### I. TEKNİK ALTYAPI

İl merkezinin düz bir alanda kurulmuş olması, yüzey suları drenajına, sanayi atıklarına ve kanalizasyon sirkilasyonuna karşı büyük zorluklar meydana getirdiğinden, alt yapı çalışmaları ve şehircilik faaliyetleri önemli ölçüde aksamaktadır.

DSİ Genel Müdürlüğü'nün Sakarya ünitesi olan 32.Şube Müdürlüğü yetkililerinden alınan bilgiye göre il genelinde; taşkın koruma ve erezyon önleme, arazi drenaj ve arazi sulama çalışmaları ağırlıklı olarak sürdürülmektedir.

Karasu Darıçayırı selkapını, Akyazı Haraklı selkapını, Akyazı Kanlıçay selkapını, Hendek Kurtköy selkapını, Merkez Değirmendere tersibbendi, Geyve Karaçay tersibbendi, Hendek Uludere tersibbendi, Pamukova Turgutlu tersibbendi, Sapanca İstanbul deresi tersibbendi, Sapanca Mahmudiye deresi tersibbendi, Mudurnu Dinsiz dereleri ıslahı ve taşkın koruma seddeleri, Sakarya nehri taşkın koruma seddeleri, Çark suyu ıslahı çalışmaları sonucunda Sakarya nehri ve yan derelerin meydana getirdiği taşkın, erozyon problemleri halledilmiş olup, bunların dışında 100'den fazla yan dere ıslahı yapılmıştır. Böylelikle 1 ilçe, 4 mahalle ve 32 köyde toplam 3005 hektar arazinin taşkından korunması sağlanmıştır.<sup>102</sup>

Pamukova, Adapazarı ovası ve diğer cep ovalarda mevcut göl, bataklık, drenaj yetersizliği problemleri ise; Sakarya Merkez Tesbihli kurutması, Arifiye kurutması, Karakamış Akpınar kurutması, Çark suyu memba kısmı kurutması, Demirbey kurutması, Rüstemler kurutması, Akyazı Süleymaniye bataklığı kurutması, Akyazı Reşadiye köyü arazi drenajı, Geyve Ahmediye çoban bataklığı kurutması, Pamukova arazileri drenajı çalışmaları ile çözülmüş ve toplam 11245 hektar arazi tarıma elverişli hale getirilmiştir.<sup>103</sup>

<sup>102</sup> DSİ Sakarya 32. Şube Müdürlüğü Raporu, Adapazarı, 1995, sf. 8.

<sup>103</sup> Aynı, sf. 9.

Sakarya ilinde 1991 yılı sonu itibariyle içme suyu olan 532, içme suyu yetersiz olan 164 ve içme suyu olmayan 58 olmak üzere toplam 754 köyde içme suyu hizmet çalışmaları yürütülmektedir.<sup>104</sup>

İldeki 486 köyde elektrik vardır. Sakarya Elektrik Dağıtım A.Ş. Genel Müdürlüğünden alınan bilgiye göre; 4 adet dağıtım tesisi, 14 adet şehir şebekesi ve 31 köy şebekesine ait olmak üzere toplam 52 proje yürütülmektedir.

Merkez, Sapanca ve Karasu ilçe merkezleri gibi belediyesi olan yerleşmelerde nüfus yoğunluğunun düşüklüğü, konut yerleşme alanlarının dağınık ve kopuk olmaması gibi faktörler belediye hizmetlerinde aşırı sıkışıklığa dâhil olmamasında etkindir. Bu belediyelerde kısmi kanalizasyon şebekesi mevcut olmakla birlikte yeterli değildir. İldeki köylerde kanalizasyon olmayıp foseptik uygulaması yaygındır. İl sınırları içinden geçen doğalgazdan yararlanma çalışmaları Sakarya Valiliği, Adapazarı belediyesi Belpaş, Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği, Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığının ortaklığı ile kurulan AGDAŞ şirketi tarafından yürütülmektedir. Bu projede, birinci safhada sanayi kuruluşları ile Adapazarı merkezindeki konutlara 65.000 m<sup>3</sup>/saatlik doğalgaz dağıtımı yapılacaktır. İkinci safhada çevre yerleşimlerine dağıtılması planlanmıştır. Fizibilite ve etüd çalışmaları tamamlanmış olup, projenin Bakanlar Kurulunca kabulünden sonra bir yıl içinde faaliyete geçebilecektir. Sakarya'da Sanayi kuruluşlarının harcama kapasitesi 26.000 m<sup>3</sup>/saat civarındadır. Konutların ihtiyacı ise 32.000 m<sup>3</sup>/saat civarında olabileceği hesaplanmıştır. 13.000.000 dolara mal olacağı belirtilen proje ile 17.000 konuta doğalgaz verilecektir. Yıllık 200 milyon m<sup>3</sup> doğalgaz harcanacağı tahmin edilmektedir. 323.350 metre sokak şebeke uzunluğu ile doğalgaz boru hattı büyük bir yatırımdır.<sup>105</sup> Sanayiye, ekonomiye ve çevreye büyük katkı sağlayacaktır.

## II. ULAŞIM İMKANLARI

1993 yılı verileri itibariyle Türkiye'nin sahip olduğu toplam karayolları 60.844 km. uzunluğunda olup; bunun %51.7'lik bölümü devlet yolu, % 1.7'lik bölümü otoyol, % 46.6'lık bölümü de il yolu durumundadır. (Tablo. 42) Buna mukabil Sakarya ilinin 1993 yılı verileri itibariyle sahip olduğu karayollarının uzunluğu 546 km'dir. Bu yolun %60.1'lik bölümü devlet yolu, %13.5'lik bölümü otoyol, geriye kalan %26,4'lük bölümü de il

<sup>104</sup> Aynı, sf. 9.

<sup>105</sup> Adapazarı Belediyesi Çalışma Raporu, Adapazarı, 1995, sf. 12.

yoludur.(Tablo. 43) Sakarya il sınırları içinde bulunan karayollarının toplam karayollarına oranı % 0.9 seviyesindedir.<sup>106</sup>

**Tablo. 42**  
**Türkiye Karayolu Ulaştırma İstatistikleri**

Devlet yolları	31435	31435	0.0
Otoyollar	862	1063	23.3
İl yolları	28407	28346	-0.2
Toplam yollar	60704	60844	0.2
Otomobil	2496177	2986824	19,6
Minibüs	177490	200524	13.0
Otobüs	93668	106662	13.9
Kamyonet	313092	366718	17,1
Kamyon	458632	494287	7.8
Toplam	3539059	4155015	17.4

**Kaynak :** (1) Karayolları Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995. (2) Emniyet Gn. Md. Trafik Dr. Bşk., Ankara, 1995.

1993 yılı verileri itibariyle Türkiye genelinde motorlu kara taşıtları sayısı bir önceki yıla göre yüzde 17.4 oranında artarak 4 milyon 155 bin 015'e ulaşmış bulunmaktadır. (Tablo. 42) Motorlu kara taşıtlarının Sakarya ilindeki artış oranı ise yüzde 13.4 seviyesinde gerçekleşmiştir. 1992 yılı verileri itibariyle Sakarya ilindeki motorlu kara taşıtlarının sayısı 38 bin 143'dür. 1993 yılında ise bu sayı 43237'ye yükselmiştir. (Tablo. 43) Bu bilgilere göre: 1993 yılında Sakarya'daki motorlu kara taşıtlarının toplam motorlu kara taşıtları içindeki payı yüzde 1.1 seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu pay 1992 yılında da aynı seviyede idi!<sup>107</sup>

**Tablo. 43**  
**Sakarya Karayolu Ulaştırma İstatistikleri**

Devlet yolları	409*	328	-
Otoyollar	-	74	-
İl yolları	220*	144	-
Toplam yollar	629*	546	-
Otomobil	23699	27452	15,8
Minibüs	2208	2397	8,6
Otobüs	1182	1251	5,8
Kamyonet	4591	5335	16,2
Kamyon	6463	6802	5,2
Toplam	38143	43237	13,4

**Kaynak :** (1) Karayolları I.Bg., Md., İstanbul., 1995.(2) Sakarya Emniyet Md.Trafik Şb. Md., Adapazarı, 1995.

(\*) Kandıra-Kaymaz ve İzmit ışıklarına kadar olan yolları da kapsamaktadır.

<sup>106</sup> Karayolları I. Bölge Müdürlüğü Çalışması, İstanbul, 1993, sf. 16.

<sup>107</sup> Sakarya Emniyet Müdürlüğü, Trafik Şube Müdürlüğü, Adapazarı, 1995, sf.8.

Sakarya ili, ülkenin en önemli iki merkezi, İstanbul ve Ankara'yı birbirine bağlayan kara ve demiryolu bağlantıları üzerinde yer aldığından; gerek yurt içi, gerekse uluslararası taşımacılıkta önemli yeri olan E-80 ve yeni hizmete açılan otoyol, Sakarya'nın ana ulaşım eksenidir.

Ülke ölçeğinde trafik yoğunluğu açısından en yoğun bölge durumunda olan Marmara Bölgesinin yine en yoğun kesimi İstanbul - İzmit - Adapazarı hattıdır. İl sınırları içindeki trafik akımının ağırlıklı bölümü de yine bu yol üzerindedir. 1967 yılına kadar, Adapazarı'nın içinden geçen İstanbul-Ankara karayolu, daha sonra kent dışına alınmıştır. Böylelikle hem kısalmış, hem de yol üzerindeki kent içi trafik yükü azalmıştır.<sup>108</sup>

Cumhuriyet öncesinde Almanlar tarafından yapılan, İstanbul'un Ankara ve tüm Anadolu ile bağlantısını sağlayan demiryolu da Sakarya'dan geçer. İlede deniz ulaşımı için 178 km. uzaklıktaki İzmit limanı'ndan, hava ulaşımı içinde 178km. uzaklıktaki İstanbul Yeşilköy Havaalanı'ndan yararlanılmaktadır.<sup>109</sup>

## A. KARAYOLLARI

İstanbul'u Ankara'ya bağlayan ve ili doğu-yönünde boydan boya geçen E-5 karayolu ilin ana eksenidir.

Edirne'den başlayan Kınalı-Sakarya otoyolu (Boğazköprüsü dahil) Akyazı'ya kadar 250 km.dir. Kınalı'da otoyolun bir kolu Yunanistan'a, diğer kolu da Bulgaristan'a bağlantılıdır. Otoyol'un 16.5' metrelik iki yönde 33m.trafik olmak üzere toplam 50 m.istimlak genişliği vardır.<sup>110</sup>

Sapanca'nın güneyinden geçen otoyol üzerinde İzmit-Sapanca ayırımında ve Sakarya girişinde köprüllü kavşak düzenlemesi yapılmıştır.

İlin kuzey kesimindeki yerleşimlerin, il merkezleriyle bağlantısını iki devlet yolu; İstanbul'dan Şile-Kandıra üstünden gelerek , Kaynarca ilçe merkezinden geçen ve Adapazarı'na ulaşan yol ve doğuda Zonguldak'tan Ereğli Akçakoca üzerinden gelen ve kıyıyı izleyerek Karasu ilçe merkezinden geçip Adapazarı'na bağlanan yol sağlamaktadır.

<sup>108</sup> Aynı, sf. 5.

<sup>109</sup> Nesrin Kırçalı , Sakarya İl Turizm Envanteri, Adapazarı, 1994, sf. 34.

<sup>110</sup> Karayolları 1.Bölge Müdürlüğü Çalışması, sf. 17.



Güneyle bağlantı ise Eskişehir-Bilecik üstünden gelerek, E.80'le birleşen ve 5 km'lik bir yolla Adapazarı'na ulaşan devlet yoluyla sağlanır. Bu yoldan ayrılan bir kolda, Bolu'nun Göynük ilçesi, Mudurnu ve Bolu'ya ulaşır. Geyve ilçe merkezi de 2 km lik bir il yoluyla bu yola bağlanır.

1967'ye kadar Adapazarı'nın içinden geçen İstanbul-Ankara karayolunun kent dışına alınmasıyla kent içi yola dönüşen eski İstanbul-Ankara karayolu kentin çevresindeki yerleşimlerle olan bağlantısını korumaktadır.

Sakarya ilinin diğer bazı illere uzaklıkları; Adana'ya 797 km., Antalya'ya 583 km., Bilecik 108km., Bursa'ya 164 km., Eskişehir'e 188 km., İstanbul'a 153 km., Trabzon'a 933 km., Ankara'ya 308 km., Bolu'ya 116 km., İzmir'e 486km., Muğla'ya 708 km., Zonguldak'a 191 km.' dir.<sup>111</sup>

Sakarya ilinin ilçelerine uzaklıkları ise; Akyazı'ya 31 km., Hendek'e 4,33 km., Kaynarca'ya 35 km., Pamukova'ya 50 km., Sapanca'ya 20 km., Geyve'ye 36 km., Ferizli'ye 22 km., Karasu'ya 50 km., Kocaeli'ye 63 km., Söğütli'ye 18 km., Taraklı'ya 64 km., Karapürçek'e 23 km.' dir.<sup>112</sup>

Sakarya ilinin toplam karayolu uzunluğu 563 km. dir. Bunun 144 km si İl yolu, 329 km.' si devlet yolu, 90 km.' si otoyoldur.

Devlet yollarının 208'km.'si asfalt kaplama, 121 km.'si sathi kaplama, 4 km.'si bölünmüş yol olmak üzere tamamı geçit veren yol dur. İl yollarının 3 km.'si asfalt betonu, 109 km.' si sathi kaplama, 32 km.'si geçit vermeyen yoldur. Toplam 2703 km olan köy yollarının, % 70'i stabilize, %17 si asfalt kaplama %4'ü tesviye %9' u ham yoldur.<sup>113</sup>

## B. DEMİRYOLLARI

Sakarya; İstanbul'u Ankara ve Anadolu'ya bağlayan demiryolu hattı üzerindedir. Arifiye'ye ulaşan demiryolu buradan 8 km.lik bir başka hatla Adapazarına bağlanır.

<sup>111</sup> Aynı, sf. 38.

<sup>112</sup> Aynı, sf. 38.

<sup>113</sup> Aynı, sf. 26.

Devlet Demiryolları Sakarya Gar Müdürlüğü yetkililerinden alınan bilgiye göre;

Sakarya, 1893'den beri demiryolu ağına bağlıdır. 1977'de demiryolunun Haydarpaşadan Adapazarı'na kadar olan bölümü elektrikleştirilmiştir.

Haydarpaşa - İzmit - Adapazarı arasında bugün karşılıklı 13 sefer yapılmaktadır.

Ekspres trenler yakın çevre ilçelerle Adapazarı sanayi kuruluşlarından gününbirliğine çalışmaya gelenlere hizmet vermektedir.

İstanbul-Eskişehir-Ankara bağlantılı D.D.Y.'nce düzenlenen mavi tren, Toros, Fatih, Boğaziçi, Pamukkale, Meram, Anadolu, Ankara, Yataklı tren seferlerinin tümü Arifiye den geçmektedir.

Ayrıca D.D.Y.'nin "Nostalji tren seferleri" kapsamında hafta sonları Sapanca ya turlar düzenlenmektedir.

### III. ŞEHİRLEŞME, SANAYİ İLİŞKİLERİ

Sakarya ili, Marmara Bölgesinin kuzeydoğusunda yer alır. Kuzey'de Karadeniz'e kıyısı olan Sakarya, Batıda Kocaeli, Güney'de Bilecik, doğu'da ise Bolu illeriyle komşudur.

İl toprakları genelde , alçak tepelerle, bunlar arasında kalan sulak ve verimli ovalardan oluşur. Eğim, Karadeniz kıyısından iç kesimlere doğru gidildikçe artar. İl'de ortalama rakım 30 m. iken, güneyde 1500 m.' ye ulaşan yükseklikler görülür.

İstanbul'dan İzmit'de değin, yoğun bir sanayi ve kentleşme koridoru niteliği taşıyan E-5 karayolunun bu özelliği Sakarya sınırlarına girilince, ortadan kalkar. İstanbul-İzmit arasında tek bir bölgede toplanmayan ama, geniş bir alana yayılan bir sanayi ve buna bağlı bir kentleşme görülmesine karşılık, Sakarya'da tek merkezli bir yapı vardır.Burada kara yolunun yatırım ve nüfus çekici etkisinin yerini, Adapazarı kentinin çekimi almıştır. Bu nedenle, Adapazarı kentiyle ildeki öteki yerleşimler arasında büyük ölçek farkları görülür.

Sanayi yatırımlarının il içindeki dağılımı, yerleşimler arası ölçek farkının bu denli büyümesinin en önemli nedenidir. Prof. Dr. Z.Fahri Fındıkoğlu şehirleşmenin illeti olarak Sanayileşmeyi göstermiş olmakla birlikte sanayileşmenin önemini de belirtmiştir <sup>114</sup>

Adapazarı dışındaki yerleşmelerin ekonomik yapısı, tümüyle tarıma dayalıdır. Kırsal nüfus, genellikle verimli ovaların çevresinde toplanmıştır. Toplam nüfusun büyüklüğü açısından ikinci, üçüncü ve dördüncü sıralarda yer alan Akyazı, Karasu ve Geyve ilçeleri adı taşıyan ovaları çevrelemektedir. Tarımsal üretimde verimlilik, kırsal nüfusun toprağa bağlı kalmasını sağlamış, bu nedenle, söz konusu ilçelerin kentleşme oranları oldukça düşük kalmıştır.<sup>115</sup>

Sakarya'nın kırsal kesiminde genellikle, toplu yerleşme düzeni egemendir. Yalnızca, bahçecilik yapılan Sapanca ve Karasu ilçelerinde, yerleşimler dağınıktır. Özellikle, fındıkçılığın yaygın olduğu Karasu'da, Doğu Karadeniz bölgesindeki yerleşme yapısına oldukça benzer özellikler görülür. <sup>116</sup>

Onar yıllık dönemlerle Türkiye ve Sakarya kent-kır nüfus oranları aşağıdaki gibidir. (Tablo. 44)

**Tablo. 44**  
**Türkiye ve Sakarya Kent-Kır Nüfus Oranları (%)**

Türkiye	Kır	68.1	61.6	44.5	41.0
	Kent	31.9	38.4	55.5	59.0
Sakarya	Kır	69.3	66.8	64.5	56.4
	Kent	30.7	33.2	35.5	43.6

**Kaynak:** Genel Nüfus Sayımı, D.İ.E. Matbaası, Ankara, 1992, sf. 177.

Sakarya ili kırsal kentsel nüfus dağılımları incelendiğinde kırsal nüfusun ağırlığını korumakla birlikte, kent -kır nüfus oranında kent lehine ve giderek artan bir gelişme olduğu görülmektedir.

İlçeler düzeyinde kır-kent nüfuslarına bakıldığında toplam 297.759 olan kent nüfus ağırlığının il merkezinde toplandığı görülmektedir. Sakarya merkez 171.225 kent nüfusuyla, il kent nüfusunun % 57.5 ini barındırmaktadır. Kent nüfusunun % 35.3' ünün Akyazı, Geyve.

<sup>114</sup> Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Adapazarı'nın Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri, SESAM, Fakülter Matbaası, İstanbul., 1968, sf. 46.

<sup>115</sup> Osman Yalçın, Adapazarı, İstanbul., 1979, sf. 12.

<sup>116</sup> Aynı, sf. 19.

Hendek, Karasu, Sapanca, Kocaeli ve Pamukova , % 7.2'sinin de Ferizli, Karapürçek, Kaynarca, Söğütü, Taraklı ilçelerinde toplandığı görülmektedir.<sup>117</sup>

Sakarya ilçelerinde kent nüfusları ve kentleşme oranları aşağıdaki tabloda verilmektedir.

(Tablo. 45)

**Tablo. 45**  
**Sakarya İlçelerinde Kentleşme (1990)**

Merkez	316307	171225	54.13
Akyazı	63884	19331	30.26
Ferizli	16086	5058	31.44
Geyve	41331	13405	32.43
Hendek	60268	23397	38.32
Karapürçek	13473	3211	23.83
Karasu	47973	14500	30.22
Kaynarca	24435	3257	13.33
Kocaeli	28405	10131	35.67
Pamukova	21023	10088	47.98
Sapanca	25167	14124	56.12
Söğütü	13610	4839	35.55
Taraklı	11099	5193	46.79
<b>TOPLAM</b>	<b>683061</b>	<b>297759</b>	<b>43.59</b>

**Kaynak:** Genel Nüfus Sayımı, D.İ.E. Matbaası, Ankara, 1992, sf. 180.

Sakarya ilinin üst düzeylerdeki tüm ilişkiler deseni ülkemizin büyük-kent (Metropol) İstanbul'a göre konumunu belirlemektedir. Fiziksel ve ekonomik bakımdan çok yakın olduğundan Sakarya 7. (en üst düzey), 6. (üst bölgesel) ve 5. (bölgesel) kademe işlevlerinin tümünde İstanbul'a bağlıdır. Başka bir deyişle, bütün bu üst düzey ilişkilerde Sakarya, İstanbul'un etkisi alanındadır.<sup>118</sup>

İl merkezi olan Adapazarı kenti, bir 4.kademe (alt-bölgesel) merkezdir. İlin bütün ilçeleri kentin 4.kademe etkisi alanı içindedir. Ayrıca, Bilecik'in Osmaniye ve Bolu'un Göynük ilçelerinde, 4. kademe ilişkilerini Adapazarı kentiyle kurmaktadır. Bu desenin ilerde değişmesi ihtimali çok düşüktür.<sup>119</sup>

İldeki Akyazı, Geyve, Hendek ve Karasu ilçe merkezleri birer 3.kademe (yerel) merkezdir. Sapanca, 2. (kırsal) ve üçüncü kademeler arasında bir ara kademe oluşturmakta ve etki alanındaki nüfusa 2.kademe mal ve hizmetlerin tümünü, 3.kademe mal ve hizmetlerin ise, yalnızca bir bölümünü sunabilmektedir. Kaynarca ilçe merkezi ise, hiç bir 3. kademe işlev

<sup>117</sup> Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, DİE Genel Nüfus Sayımı, Sakarya İli, Ankara., 1985, sf. 181.

<sup>118</sup> Türkiye'de Yerleşim Merkezleri Kademelenmesi, DPT, Ankara., 1992, sf. 60.

görememektedir. Bu yüzden, etki alanındaki nüfusa yalnızca 2. kademe mal ve hizmet sunabilen bir 2.kademe merkez niteliği taşır. Nüfusu sürekli artan Sapanca'nın ileride tam bir 3.kademe merkez olması beklenebilir. Kaynarca için ise aynı şey söylenemez. Kaynarca'nın nüfusu, 1970'te 1.572 iken 1990'da ancak 3257'ye ulaşabilmişti. Bu nüfus, ülkedeki 3.kademe merkezlerin ortalama nüfuslarının yalnızca 1/6 sı kadardır. Kaynarca ve Sapanca, günümüzde de, Adapazarı'nın 3.kademe etki alanı içindeki merkezler durumundadır.<sup>120</sup>

İlde, Kaynarca yanında beş tane daha 2.kademe merkez oluşmuştur. Bunlar Geyve'ye bağlı Pamukova ve Taraklı, Karasu'ya bağlı Kocaali ve Ortaköy, merkez ilçeye bağlı Ferizli'dir.

Pamukova, Geyve'nin 14 km. batısında, Sakarya vadisinde yer alır. Bu merkez, Sapanca-Geyve çizgisinin batısında kalan geniş bir alana 2.kademe mal ve hizmet sunmaktadır. Taraklı, Geyve ile Göynük'ün tam ortasında yer almıştır. Karasu-Akçakoca arasında yer alan Kocaali, ilçenin Akçakoca sınırına doğru olan kesimden talep toplamaktadır. Ortaköy ise Kocaali'nin güneyinde, öbür merkezlerden kopuk, engebeli bir alanda yer alan kırsal merkezlerin 2.kademe mal ve hizmet ihtiyaçlarını karşılar.<sup>121</sup>

Devlet Planlama Teşkilatının 1992'de yayınladığı Türkiye'de yerleşim merkezleri kademelenmesine göre Adapazarı ve çevre ilçeleri ile bazı yerleşim merkezlerinin kademe durumu ve etki alanları Tablo. 46'da verilmiştir.

**Tablo. 46**  
**Yerleşim Merkezlerinin Kademelenmesi**

Sakarya	6202	4. kademe
Sapanca	140	3. kademe
Akyazı	620	3. kademe
Geyve	1372	3. kademe
Höndek	540	3. kademe
Karasu	668	3. kademe
Karapürçek	92	2. kademe
Yeniköy (Akyazı)	88	2. kademe
Gökent (Sakarya)	6	2. kademe
Söğütözü	68	2. kademe
Kazanspaşa (Sakarya)	92	2. kademe
Pamukova	272	2. kademe
Taraklı	364	2. kademe
Kocaali	180	2. kademe

<sup>119</sup> Aynı, sf. 61.

<sup>120</sup> Aynı, sf. 62.

<sup>121</sup> Aynı, sf. 62.

Kaynarca	316	2.kademe
Ortaköy(Karasu)	40	2.kademe
Ferizli	212	2.kademe
Hacıköy(Sakarya)	6	2.kademe

**Kaynak :** Türkiye'de Yerleşim Merkezleri Kademelenmesi, D.P.T. Yayınları, Ankara, 1992, sf. 63.

#### IV. ENERJİ

Elektrik enerjisi üretimi konusunda Türkiye'de ilk adım 1902'de Tarsus'ta kurulan bir santral ile atılmış, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerimiz 1908'den sonra elektrige kavuşmuşlardır. İlk zamanlar yabancı ortaklıklara ayrıcalık tanımak suretiyle kurulan elektrik santralleri 1935'ten sonra kısım kısım satın alınmaya başlanmış bir süre Bayındırlık Bakanlığı'nca işletilmiş, daha sonraları Belediyelere devredilmişlerdir.<sup>122</sup>

Devletin elektrik enerjisine gösterdiği ilgi bununla kalmamış, sanayileşme hareketine paralel olarak elektrik ihtiyacının planlı bir şekilde ele alınması gereği duyulmuş ve 1935 yılında 2719 sayılı kanunla Elektrik İşleri Etüd İdaresi, 2804 sayılı kanunla Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, 2805 sayılı kanunla Etibank kurulmuştur. 1953'te 6200 sayılı kanunla kurulan Devlet Su İşleri ise elektrik üretimi amacına yönelik barajlar inşa etmektedir. 1970 yılında 1312 sayılı kanunla kurulan Türkiye Elektrik Kurumu; İller Bankası ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün üretim ve iletim tesislerini devr almıştır. Daha sonra çıkan 2705 sayılı kanun gereği Belediye Elektrik İşletmelerindeki üretim ve iletim tesislerini de 1984 yılı sonuna kadar devralmıştır. Bu tesisler ile birlikte kendi kurduğu termik santralleri işletmektedir. Bütün bu kuruluşlar Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı bünyesinde dir.<sup>123</sup>

Tablo. 47

Türkiye Genelinde Elektrik Enerjisi Tüketiminin Kullanıcı Gruplarına Göre Dağılımı

Miktar : milyon kwh

Tüketim Grubu	1970	100.0	1984	100.0	Ortalama
Konutlar	12100	22.1	12950	21.7	7.0
Ticarethaneler	3400	6.2	3750	6.3	10.3
Remi daireler	2100	3.8	2350	3.9	11.9
Genel aydınlatma	1550	2.8	1750	2.9	12.9
Sanayi tesisleri	31750	58.1	35000	58.5	9.9
Diğer tüketim	3800	6.9	4000	6.7	5.3

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini

**Kaynak :** Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

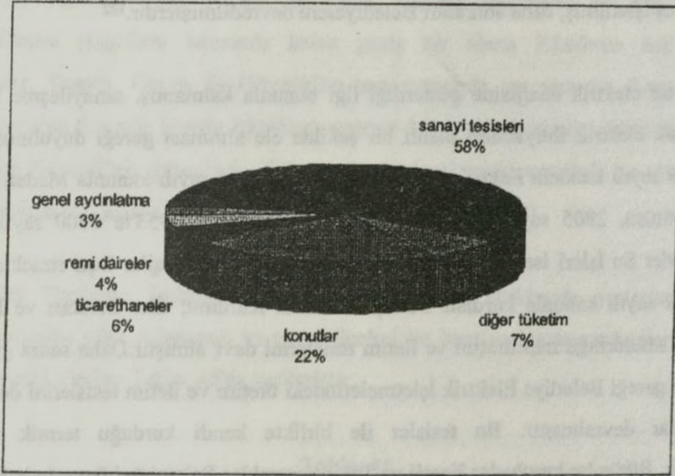
<sup>122</sup> İstatistik Göstergeler, DİE Başkanlığı, Ankara., 1994, sf. 184.

<sup>123</sup> Aynı , sf. 184.

1993 yılında elektrik enerjisi toplam net tüketimi, bir önceki yıla göre ülke genelinde %9.1 oranında artarak 59 milyar 800 milyon Kwh. seviyesine ulaşmıştır.(Tablo.47) Buna mukabil 1993 yılında Sakarya ilinin elektrik enerjisi net tüketimi 1992 yılına göre % 12.7 oranında artmış ve 457 milyon 774 bin kwh. seviyesinde gerçekleşmiştir. (Tablo.48) Bu gelişmeler neticesinde 1992 yılında da % 0.8 seviyesinde olan toplam elektrik tüketimi içindeki Sakarya tüketimi payı muhafaza edilmiştir.

Grafik. 2

1993 Yılı Verileri İtibarıyla Türkiye Genelinde Elektrik Enerjisi Tüketiminin Kullanıcı Gruplarına Göre Dağılımı (Yüzde)



Eldeki veriler, Türkiye'de 1993 yılı toplam tüketiminin % 21.7 lik bölümünün konutlardan, %6.3 lük bölümünün ticarethanelerden %3.9 luk bölümünün resmi dairelerden, %58.5' lik bölümünün sanayi tesislerinden kaynaklandığını; genel aydınlatmanın %2.9, diğer tüketiminde % 6.7 pay aldığını ortaya koymaktadır.(Tablo. 47)

Tablo. 48  
Sakarya İlinde Elektrik Enerjisi Tüketiminin Kullanıcı Gruplarına Göre Dağılımı  
Miktar: bin kwh

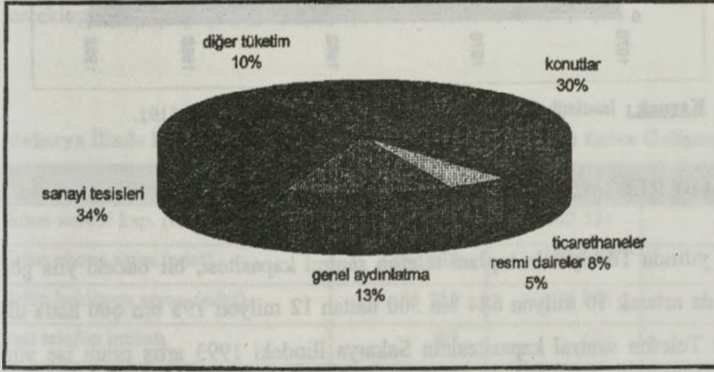
Kullanıcı Grubu	1992 (1)	1992 (%)	1993 (2)	1993 (%)	Değişim (%)
Toplam tüketim	449225	100.0	457774	100.0	12.7
Konutlar	145828	32.5	138785	30.3	-4.8
Ticarethaneler	38476	8.6	35666	7.8	-7.3
Resmî daireler	21072	4.7	21345	4.7	1.3
Genel aydınlatma	37207	8.3	58890	12.9	82.8
Sanayi tesisleri	167791	37.3	156498	34.2	-6.7
Diğer tüketim	38851	8.6	46590	10.2	19.9

(1) Gerçekleşme (2) Gerçekleşme Tahmini

**Kaynak :** Sakarya Elektrik Dağıtım Anonim Şirketi Genel Müdürlüğü (SEDAŞ), Adapazarı,1995.

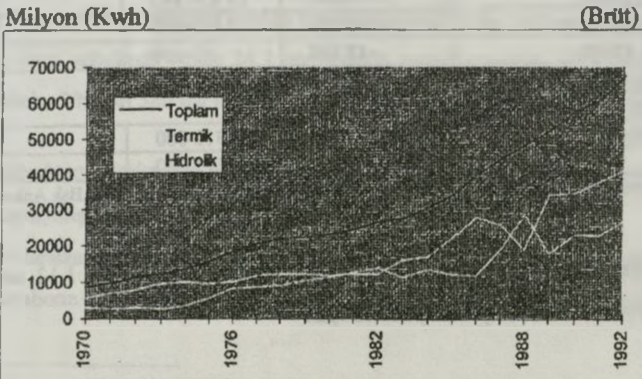
Elektrik tüketiminin kullanıcı gruplarına göre dağılımının Sakarya'da biraz farklı olduğu gözlenmektedir. 1993 yılı verileri itibariyle Sakarya'nın toplam elektriğinin % 30.3'ü konutlarda, 7.8'i ticarethanelerde, % 4.7'si resmi dairelerde, %12.9'u genel aydınlatmada, %34.2' si sanayi tesislerinde ve geriye kalan % 10.2'side diğer alanlarda tüketilmiş bulunmaktadır (Tablo. 48).

**Grafik. 3**  
1993 Yılı Verileri İtibariyle Sakarya İlinde Elektrik Enerjisi Tüketiminin Kullanıcı Gruplarına Göre Dağılımı (Yüzde)



Sakarya ilinde yerleşme merkezleri genel enterkonnekte sisteme bağlıdır. Tüm yerleşim birimlerine elektrik ulaşabilmektedir. Sakarya Elektrik Dağıtım A.Ş. Genel Müdürlüğü dahilinde yer alan dağıtım hatları, şehir şebekeleri ve köy elektrik şebekelerinin % 90'lık bölümü on yıldan eskidir. Bu sebeple elektrik dağıtım problemlerinin kabul edilebilir sınırlarının üstünde olduğu belirtilmektedir.

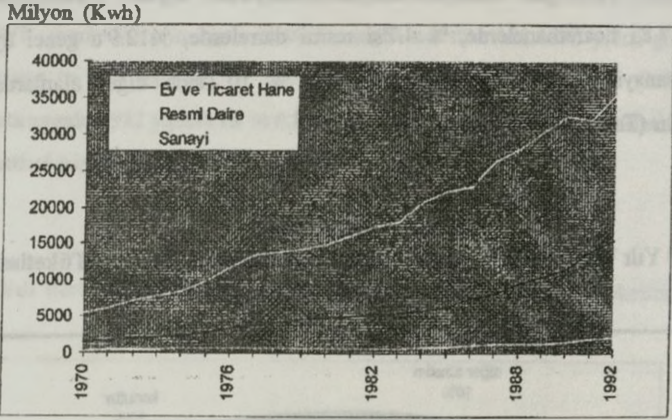
**Grafik. 4**  
Elektrik Enerjisi Üretimi



**Kaynak :** İstatistik Göstergeler, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1994, sf. 189.



**Grafik 5**  
**Türkiye'de Elektrik Enerjisi Tüketimi**



**Kaynak :** İstatistik Göstergeler, D.İ.E. Yayınları, Ankara, 1994, sf.191.

## V. HABERLEŞME

1993 yılında Türkiye'nin toplam telefon santral kapasitesi, bir önceki yıla göre yüzde 14,2 oranında artarak 10 milyon 684 bin 500 hattan 12 milyon 198 bin 600 hatta ulaşmıştır. (Tablo. 49) Telefon santral kapasitesinin Sakarya ilindeki 1993 artış oranı ise yüzde 18.2 seviyesinde gerçekleşmiş ve kapasite 120 bin 551 hattan 142 bin 531 hatta yükselmiştir. (Tablo. 50)

**Tablo. 49**

### Türkiye Geneline Haberleşme Hizmet Kapasitelerinde Meydana Gelen Gelişmeler

Telefon santral kap. (hat)	10 684 500	12 198 600	14.2
Telefon abone sayısı	9 471 845	10 850 845	14.6
Telefon bekleyen sayısı	1 203 000	1 000 000	-16.9
Kırsal telefon irtibatı	42 898	43 100	0.5
Otomatik santralli yer	4 999	5 849	17.0
<b>Şehir içi telefon dağıtım tesisleri (çift hat)</b>			
Prensipal şebeke	16 312 000	18 312 000	12.3
Lokal şebeke	22 073 000	25 273 000	14.5

(1) Değişim Yüzdesi **Kaynak :**Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Teknik İşler Dai.Bşk. Ankara.,1995.

Bu bağlamda Sakarya'nın toplam içindeki payı, 1992 yılında yüzde 1.13 seviyesinde iken 1993 yılında yüzde 1.17 seviyesine yükselmiştir.<sup>124</sup>

<sup>124</sup> PTT Bölge Müdürlüğü Faaliyet Raporu, Adapazarı, 1995, sf. 12.

Telefon abone sayısının ise, bir önceki yıla göre 1993 yılında ; ülke genelinde yüzde 14.6 (Tablo. 49) düzeyinde, buna mukabil Sakarya ilinde yüzde 15.2 düzeyinde (Tablo. 50) arttığını görmekteyiz. 1993 yılı verileri itibariyle telefon abone sayısı ; Türkiye genelinde 10 milyon 850 bin 845, Sakarya ilinde 123 bin 955 civarındadır. Sakarya ilindeki telefon abonelerinin bütün aboneler içindeki payı da 1992 yılında yüzde 1.13 seviyesinde iken, 1993 yılında 1.14 seviyesine yükselmiştir.<sup>125</sup>

1993 yılı sonu itibariyle Türkiye genelinde telefon bekleyen sayısı, bir önceki yıla göre yüzde 16.9 oranında azalmış ve 1 milyon kişi olarak gerçekleşmiştir. ( Tablo. 49) Aynı şekilde Sakarya ilinde telefon bekleyenlerin sayısı da, yüzde 0.3 oranında azalmış ve 21 bin 86 kişi olarak gerçekleşmiştir. (Tablo. 50)

**Tablo. 50**

**Sakarya İlinde Haberleşme Hizmet Kapasitelerinde Meydana Gelen Gelişmeler**

Telefon santral kap. (hat)	120 551	142 531	18.2
Telefon abone sayısı (adet)	107 554	123 955	15.2
Telefon bekleyen sayısı (adet)	21 155	21 086	-0.3
Kırsal telefon irtibatı	87	123	41.4
Şehir içi telefon dağıtım tesisleri (hat)			
Prensipal şebeke	193 580	232 580	20.1
Lokal şebeke	235 340	292420	24.3

**Kaynak :** PTT Sakarya Baş Müdürlüğü, Adapazarı, 1995.

(1) Değişim yüzdesi

1993 yılında prensipal şebeke hat kapasitesi Türkiye genelinde yüzde 12.3 seviyesinde, lokal şebeke hat kapasitesi yüzde 14.5 seviyesinde artmıştır. Yıl sonu itibariyle prensipal şebeke 18 milyon 312 bin hat, lokal şebeke 25 milyon 273 bin hat olarak gerçekleşmiştir. (Tablo 49) Sakarya ilinin şehir içi telefon dağıtım tesisleri artış oranı ise; prensipal şebekede yüzde 20.1, lokal şebekede yüzde 24.3 seviyesinde gerçekleşmiştir. 1993 yılı sonu itibariyle prensipal şebeke 232 bin 580 hat lokal şebeke de 292 bin 420 hattır. (Tablo. 50)

İlin haberleşme imkanları son yıllarda Türkiye genelinde bu alanda yapılan yatırımlar paralelinde gelişmiştir.

PTT Adapazarı Başmüdürlüğü verilerine göre, 1994 de ilde 1249 ankesör vardır.

Teleks abone sayısı 142, araç telefonu abone sayısı 516, Çağrı abone sayısı 663'dür.<sup>126</sup>

<sup>125</sup> Aynı, sf. 17.

<sup>126</sup> Aynı, sf. 19.

55 köyünde PTT şubesi bulunan Sakarya'da 558 yerleşim merkezinde acentalık vardır.  
 14 ilçe ve bucak merkezinde PTT merkezi bulunmaktadır.<sup>127</sup>

İlçe	Yerleşim Merkezi	Yerleşim Merkezi Sayısı	PTT Şubesi Sayısı
14 İlçe	14 İlçe	14	14
Bucak	Bucak	14	14
Toplam	28	28	28

<sup>127</sup> Aynı, sf. 21.

## KAYNAKÇA

### KİTAPLAR

- ADLER, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, 2. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 1978.
- AKMUT, Özdemir, *Hayat Sigortası Teori ve Türkiye'de Uygulama*, A.Ü.SBF Yayını, Ankara, 1980.
- AKSEL, Malik, *İstanbul'un Orta Yeri*, İstanbul, 1976.
- AKYÜZ, Müfit, Nesrin ERTEL, *Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1990.
- ALPAN, Seyfi, *Sakarya'nın Fizik Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, SESAM, Adapazarı, 1968.
- ARI, O.ve C.O.TÜTENGİL, *Adapazarı'na Göç ve Çalışma Hayatına İntibak Araştırması*, SESAM, Adapazarı, 1970.
- ARISOY, Süleyman, *Sakaryada Balıkçılık*, SESAM, Adapazarı, 1968.
- ATALAY, B., *Divan-ı Lügat-ı Türk Tercümesi*, I-IV, Ankara, 1939.
- AYDIN, Mahmut, *Tüketici Günlüğü ve Standartlaştırma*, Gonca Matbaası, Ankara, 1972.
- AZİZ, Aysel, *Toplumsallaşma ve Kitleleşme*, A.Ü. BYYO Yayını, Ankara, 1982.
- BAĞRIÇIK, Atilla, *Dışa Açılma Sürecinde Küçük ve Orta Boy Firmalar*, Edt. Fak. Basımevi, İstanbul, 1989.
- BALCIOĞLU, Talia, *Adapazarı Tarihi ve Coğrafyası*, Adapazarı, 1979.
- BAŞAR, Haşmet, *Adapazarı Şeker Fabrikası ve Çevreye Etkileri*, SESAM, İstanbul, 1971.

- BATMAZ, Veysel ,Galip İSEN,Barlas TOLON, *Ben ve Toplum*, Teori Yayınları, Ankara, 1985.
- BAYKAL,Fuat,Adapazarı-Kandıra Bölgesinde Jeolojik Etkiler,İ.Ü.JeolojiEnstitüsü,İstanbul,1989.
- BAYMUR, Feriha , *Genel Psikoloji (İkinci Baskı) İnkılap ve Aka Kitapevi*, İstanbul, 1973.
- BİLGİN, Turgut , *Adapazarı Ovası*, İ.Ü. Edt. Fak. Yayını, İstanbul, 1987.
- BİLGİSEVEN, A. Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 1991.
- BİLGİSEVEN, A.Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 1982.
- BİLGİSEVEN, A.Kurtkan, *Köy Sosyolojisi*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 1988.
- BİLGİSEVEN, A.Kurtkan, *Sosyal Bilimler Metodolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1982.
- BİLGİSEVEN, A.Kurtkan, *Sosyoloji*, MEB Yayınevi, İstanbul, 1980.
- BİLGİSEVEN, A.Kurtkan, *Şehirleşme, Erzurum ve Sosyal Mobilite*, İstanbul, 1964.
- BİLHAN, Saffet, *Eğitim Sosyolojisi*, A.Ü.DTCF Yayını, Ankara, 1986.
- BİLHAN, Saffet, *Eğitimde Verimlilik*, MPM. Yayınları, Ankara, 1992.
- Bilim Araştırma Teknolojisi*, DPT, Ankara, 1988.
- Bilim Araştırma Teknolojisi*, DPT, Ankara, 1994.
- Birinci Türk Dili Kurultayı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- BORATAV, Korkut, *100 Soruda Gelişir Dağılımı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978.

BORATAV, Korkut, *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı*, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara, 1965.

BOZYİĞİT, Burhan, *Birinci Türk Dili Kurultayı*, Ankara, 1991.

BURST, J.J., *Anlaşma Yoluyla Teknoloji Transferlerinde Sınal Hakların Yeri*, M.P.M. Yayını, No. 171, Ankara, 1975.

CHALLAVE, L., *Mülkiyet Tarihi*, (Çeviren: Turgut Aktuğ,) İstanbul, 1969.

ÇİLLOV, Haluk, *Nüfus İstatistikleri*, İstanbul, 1960.

*Cumhuriyetin 50 Yılında Sakarya*, Zafer Matbaası, Adapazarı, 1973.

ÇAĞATAY, Tahir , *Günün Sosyolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968.

D.İ.E, *Türkiye Nüfus Araştırması*, Ankara, 1991.

DÖNMEZLER, Sulhi, *Sosyoloji*, Sulhi Geran Matbaası, İstanbul 1972.

DPT, *Haberleşme İstatistikleri*, Ankara, 1993.

DURANT, W, *Medeniyetin Temelleri* (Çeviren; N.Muallimoğlu) İstanbul, 1978.

EFLATUN, *Devlet* (Çevirenler: S.Eyüpoğlu, M.A. Cimcoz), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1983.

ERDENTUĞ, Nermin , *Sosyal Adalet ve Gelenekler*, Ankara, 1977.

ERDENTUĞ, Nermin , *Türkiye Türk Toplumlarında Kültürel Antropolojik İncelemeler*, A.Ü. Yayını, Ankara, 1982.

ERKAL, Mustafa E., *İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri*, (2.Baskı)Yenilik Basımevi, İstanbul, 1991.

ERKAL, Mustafa E., *Sosyal Meselelerimiz ve Sosyal Değişme*, Ankara, 1984.

- ERKAL, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilimi)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1987.
- ERENDİL, Muzaffer, *Türlü Yönleri ile Sakarya İli*, Nur Ofset Mabaası, İstanbul, 1982.
- ERGÜN, Mustafa, *Eğitim ve Toplum*, İnönü Üniversitesi Eğ. Bil. Fak. Yayını, Malatya, 1987.
- ERKÖK, Şerif, *Teknoloji Seçimi ve İstihdam Sorunları*, İ.T.İ.A. Yayın No. 118, Ankara, 1977.
- ERKUL, Ali, *Kemaliye'nin Toplumsal Yapısı*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 1982.
- ERKUL, Ali-Prens Sabahattin, *Türk Toplumbilimcileri 1*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- EROL, Kamil, *Pamçar Ekimi ve Adapazarı Şeker Fabrikası*, İstanbul, 1979.
- ERÖZ, Mehmet, *Adapazarı'nın Teşekkülü*, SESAM, Adapazarı, 1970.
- ERÖZ, Mehmet, *İktisat Sosyolojisine Giriş*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1975.
- ERSOY, Melih, *Göç ve Kentsel Bütünlüğe*, TGAV Yayını, Ankara, 1985.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, *Adapazarının Şehirleşmesi ve Sosyolojik Problemleri*, SESAM, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1968.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, *İctimalyat, Hukuk Sosyolojisi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1958.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, *Sakarya'da Kooperatörlük ve Zirai Kredi Kooperatifleri*, SESAM, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1969.
- FISUNOĞLU, Mahir, *Sanayileşme ve Teknoloji Stratejileri*, Türk Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 1993.
- FREYER, Hans, *Sosyolojye Giriş*, (Çeviren: N.Ermin Abadan) .A.Ü.SBF Yayını, Ankara, 1957.

FREYSSINET, Jacques, *Le concept de sous-Development*, Paris, 1966.

FROM, Erich, *Der Moderne Mensch und Seine Zukunft*, Europzische, Frankfurt, 1960.

Gelişim Hachette, Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, Gelişim Yayını, Cilt 9, İstanbul, 1983.

GERAY, Cevat, *Toplum Kalkınması Deneme Çalışmaları*, (Bünyan Örneği) DPT Yayını, Ankara, 1969.

GÖÇER, Orhan , *Adapazarı ve Fiziki Planlaması*, SESAM, Adapazarı, 1968.

GÖKALP, Ziya , *Makaleler IX*, Ankara, 1982.

GÖKALP, Ziya , *Türkçülüğün Esasları*, (Haz: Mehmet Kaplan), İstanbul, 1970.

GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyet Tarihi*, (Haz: İ. Aka, Kazım Yaşar Koparan, İstanbul, 1970.

GÖKDERE, Ahmet, *Ekonomi Bilgisi*, S Yayınları, Ankara, 1988.

GÜÇBİLMEZ, Erdoğan, *Yenimahalle ve Kayadibi*, Ankara, 1972.

GÜNGÖR, Nevin, *Kültür-Eğitim Dil Üzerinde Görüşleri ile Z. Fahri Fındıkoğlu*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1991.

Gümrük Müdürlüğü İİ Raporu, Adapazarı, 1993.

GÜVENÇ, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1974.

HAN Ergül, *Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi*, Eskişehir, İ.T.İ.A. Yayınları, 205, Akademi Basımevi, Eskişehir, 1978.

HARALAMBOS Michael with Robin HEALD, *Socology Themes and Perspectives*, University Tutorial Press, 1977.

HOWHORNE, E.P., *The Transfer of Technology*, OECD, Paris 1972.



İl Turizm Müdürlüğü Raporu, Adapazarı, 1994.

İNANDIK, İ Hamit, Adapazarı Bölgesinin Hidrolojisine Dair Bazı Notlar, İ.Ü. Coğ. Ent. İstanbul, 1991.

İSPİR, Eyüp, Şehirleşme ve Meseleleri, Ocak Yayınları, Ankara, 1986.

İstatistik Bülteni, Yurtkur Ga. Md. Yayını, Ankara, 1994.

İstatistik Göstergeler, 1923-1992, DİE, Ankara, 1994.

İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü Çalışma Raporu, Ankara, 1993.

İş ve İşçi Bulma Kurumu Şube Müdürlüğü Faaliyetleri, Adapazarı, 1993.

İZZET, Mehmet, İçtimaiyat, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Millî Kültürü , Ankara, 1977.

Karayolları I. Bölge Müdürlüğü Çalışması, İstanbul, 1993.

KARTAL, S. Kemal, Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme, Yurt Yayınları, Ankara, 1983.

KARTAL, S. Kemal, Kentleşme ve İnsan, TODAİ Yayınları, Ankara, 1978.

Katz J.M, Domestic Technology Generation in LDC's, London, 1987.

KELEŞ, Ruşen , 100 Soruda Türkiye'de Kentleşme, Konut ve Gecekondu, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1983.

KELEŞ, Ruşen , Kentbilim İlkeleri, Türk Sos. Bil. Dem. Yayını, Ankara, 1984.

KELEŞ, Ruşen , Kentleşme ve Konut Politikası, A.Ü.SBF Yayını, Ankara, 1984.

KIRAY, M. Belik, Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sabil Kasabası, DPT Yayını, Ankara, 1984.

- KIRCALI, Nesrin , *Sakarya İ Turizm Envanteri, Adapazarı*, 1994.
- KIRIM, Arman, *Türkiye İmalat Sanayinde, Teknolojik Değişim*, TOBBYayı, Ankara, 1990.
- KOMİSYON, *21.Yüzyılın Eşiğinde Örf ve Adetlerimiz*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, İstanbul, 1991.
- KONGAR, Emre, *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1985.
- KONGAR, Emel, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1981.
- KÖKNEL, Özcan, *İnsanı Anlamak*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1986.
- KÖKLÜ, Aziz, *Makro İktisat*, S. Yayınları, Ankara, 1984.
- KÖSEMİHAL, N. Şazi, *DeneySEL Sosyoloji*, İstanbul, 1971.
- KÖSEMİHAL, N. Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- LUNDBERG, George, Schrag Clarence, Larsel Otto, *Sosyoloji*, (Çev:Özer Ozankaya, İlker Gürkan), Cilt II, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayını, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1970.
- MACİVER, R.M. C.PAGE, *Cemiyet* (Çeviren : Amiran Kurtkan Bilgiseven) İstanbul, 1971.
- MANİSALI, Erol, *Gelişme Ekonomisi*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1978.
- MENDERES, Ahmet, *Türkiye İller Bankasının Sakarya'ya Yaptığı Hizmetler*, SESAM Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1969.
- MENSFIELD E, *The Economics of Techonological Change*, New York, 1968.
- Meydan Larousse, *Meydan Yayınevi*, Cilt. 10 İstanbul, 1990.

- MORRİS, Norman, *Television Child, The Impact of Television on Today's Children*, Bostan, 1971.
- MURDOCK, G.P. , *Social Structure*, Macmillan, London, 1965.
- MYRDAL, Gunnard, *Une theorie Internationale*, Paris, 1988.
- NİRUN, Nihat , *Sosyal Dinamik Bünye Analizi*, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1969.
- Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, D.İ.E. Genel Nüfus Sayımı, Sakarya İli, Ankara, 1985.
- OECD, *North South Technology Transfer*, Paris, 1981.
- OKUMUŞ Fevzi, *Personel Verimliliği*, MPM Yayını, Ankara, 1993.
- Orman Bölge Müdürlüğü Raporu*, Adapazarı, 1993.
- Orman Genel Müdürlüğü Bülteni*, Ankara, 1994.
- ÖZAN, Ünal , *Adapazarı Belediyesi Çalışma Raporu*, Adapazarı, 1990.
- OZANKAYA, Özer , *Toplumbilim*, Tekin Yayınları, İstanbul, 1988.
- ÖGEL, Bahattin , *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1971.
- ÖRNEK, S. Veyis, *Anadolu Folkloründe Ölüm Kültürü*, Ankara, 1977.
- ÖZGÜVEN, Ali, *İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1988.
- ÖZKALP, Enver, *Sosyolojiye Giriş*, Anadolu Üni. Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir, 1990.
- ÖZTUNALI, İbrahim, *Türkiye Makina İmalat Sanayinde Küçük İşletmelerin Kalite Sorunları*, MEM. Yayınları, No 399, Ankara, 1989.

POPENDE, David, *Sociology*, The State University of New Jersey, 1982.

PTT Bölge Müdürlüğü Faaliyet Raporu, Adapazarı, 1995.

RİCHTA, Radovan, *La civilisation au carrefour, Hier, la revolution industrielle*, Çek dilinden çeviri: Ludmiha Klimova ve Jean-Louis Glory, Paris, 1974.

ROTHERWELL, Rol , *External Information*, Dublin, 1989.

Sakarya 94. Sakarya Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, Adapazarı, 1994.

Sakarya 1967 İl Yılı, Adapazarı, 1970.

Sakarya Defterdarlığı Raporu, Adapazarı, 1993.

Sakarya Emniyet Müdürlüğü Trafik Şb. Md. Raporu, Adapazarı, 1993.

Sakarya İli 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994 Yılları İktisadi Raporları, ATSO, Adapazarı.

Sakarya Mafalâğı, İstatistik Raporu Adapazarı, 1994.

Sakarya Üniversitesi Faaliyet Raporu, SAÜ: Matbaası, Adapazarı, 1995.

Sakarya Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Raporu Adapazarı, 1994.

SARAN, Nephân, *Köylerimiz*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1984.

SEEMAN, Melvin, *On The Meaning of alienation American Sociological Review*, Cilt 24, 1959.

(Aktaran: A. Kurtkan Bilgiseven.)

SELEN, H.S., *Türkiye'de Nüfus Dağılışı*, Doğu Matbaası, İstanbul, 1957.

SENCER, Yakup , *Türkiye'de Kentleşme*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1979.

SMITH, T. Lynn, *Sociology Of Rular Life*, Harper And Brothers, New York, 1953.

- Su Ürünleri İstatistikleri, DET Matbaası, Ankara, 1994.
- ŞENYAPILI, Tansu , Gecekondu: Çevre İşçilerin Mekanı, ODTÜ Yayını, Ankara, 1981.
- ŞEŞEN, Ramazan, İbn-i Fazlan Seyahatnamesi, İstanbul, 1975.
- Tarım İl Müdürlüğü Raporu, Sakarya, 1993.
- TEKEOĞLU, Muammer, Sanayileşme ve Teknoloji Politikası, Türk Kalkınma Bankası Yayını, Ankara, 1993
- TİSK, AT Ülkelerinde ve Türkiye'de İşgücü Verimliliği, Ankara, 1994.
- TOFFLER, Alvin ,(Çev. B. Çorakçı,) Yeni Göçler Yeni Sokaklar, Altın Kitaplar, İstanbul, 1992.
- TOĞROL, Beğlan, 112 Yıllık Göç, Boğaziçi Üni. Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, İstanbul, 1989.
- TUNÇBİLEK, N., Türkiye'de İskan Coğrafyası, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1967.
- TURHAN, Mümtaz, Kültür Değişimleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul,, 1987.
- TÜMERTEKİN, Erol, Türkiye'de Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırılması, İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1965.
- TÜMERTEKİN, Erol, Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar, İ.Ü. Yayınları, İstanbul, 1973.
- TÜRK, İsmail, İktisadi Kalkınmanın Prensipleri, Doğan Yayınları, Ankara, 1970.
- TÜRK, İsmail, Niçin ve Nasıl Sanayileşme, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1990.
- Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar, DİE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

**Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Raporu, İstanbul, 1993.**

**Türkiye'de Modernleşme Eğilimleri Araştırması DPT Yayını, Ankara, 1970.**

**TÜTENGİL, Cavit Orhan, Sakarya Basını, SESAM, Adapazarı-İstanbul, 1968.**

**T.C. Merkez Bankası Faaliyet Raporu, Ankara, 1993.**

**Ülken OSKAY, Geçiş Dönemi Olarak Zonguldak Kömür Havzası İşçileri, (Maden İşçisi), E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1983.**

**ÜRER, Fatih , Japonya'da Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelere Yönelik Ekonomik ve Sosyal Politika ve Tedbirlerin Türkiye Bakımından Değerlendirilmesi, DPT, Ankara, 1987.**

**YALÇIN, Osman, Adapazarı, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1979.**

**YASA, İbrahim, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları, TODAİ Yayınları, Ankara, 1970.**

**YASA, İbrahim, 25 Yıl Soursa Hasanoğlu, SBF Yayını, Ankara, 1969.**

**YILMAZ, Arif, Adapazarı Vagon Sanayi, Yazır Matbaacılık, İstanbul, 1989.**

**Yurt Ansiklopedisi, cilt 9, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1983.**

**ZİMMERMAN, C.C., Yeni Sosyoloji Dersleri (Çev: A.K. Bilgiseven), İ.Ü. Yayını, İstanbul, 1975.**

## MAKALELER

ALKAN, A. Turan, " Komşuluk ve Komşuluk İlişkileri", Türkiye Aile Ansiklopedisi  
A.A.K. Yayını, Ankara, 1991.

AYDIN, Mustafa, "Kültür ve Eğitim", Eğitim Sosyolojisi-Seçme Yazılar, Ankara, 1987.

BİLHAN, Saffet, "Eğitimde Verimlilik" Verimlilik Dergisi, 1992/2 MİM Yayınları,  
Ankara, 1992.

BENEDİCT, P., " Türkiye'de Küçük Kasabaların Etüdüne İlişkin Bazı Sorunlar"  
Coğrafi ve Sosyal Araştırmalar, (Derleyen, E.Tümertekin), İstanbul, 1971.

BURNSC, i, "Anlaşma Yoluyla Teknoloji Transferinde Sanayi Haklarının Yeri"  
Gelişmekte olan Ülkelerde Teknoloji Transferi Semineri, MPM Yayınları, No. 171,  
Ankara, 1975.

Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri, Sevinç Matbaası,  
Ankara, 1975.

CHENERY, B.Hans, *Alternative Strategies for Development*, World Bank, Working  
Paper, No:165.

CHENERY, B.Hans, B.SyrQuin, M-Elkington, *Patterns of Development 1950-1970*,  
World Bank Research Publication, Oxford University, Pres, 1975.

DÖNMEZLER, Sulhi, " Hızlı Şehirleşme ile Suç ve Ceza Adalet Sistemi İlişkileri"  
Sisav, İstanbul, 1985.

Ekonomi-Politika, Dünya Gazetesi, (1.9.1994 Günlü Nüshası) İstanbul, 1994.

ERKAL, Mustafa, E., "Sanayileşme ve Yabancılaşma İlişkisi" Sosyoloji  
Konferansları, 20. Kitap, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1984.

- EROL, İsmail, *İşletmelerde Teknolojik Değişme, Verimlilik Dergisi. 2*, MPM Yayını, Ankara, 1991.
- FINDIKOĞLU, Z. Fahri, "Tanzimatta İçtimali Hayat" Tanzimat 100. Yılı Kitabı, İstanbul, 1940.
- İLHAN, Erol, "İşletmelerde Teknolojik Değişme, Strateji ve Yapı Arasındaki İlişkiler" MPM Yayınları, Verimlilik Dergisi, 1991/2, Ankara, 1991.
- KARPAT, Kemal, *Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1962.
- KATZ, J.M, "Domestic Technology, Generation içinde" (Ed.J.M.Katz) *Technology Generation In Latin American Manufacturing*, Macmillan, London, 1987.
- KONUĞU, Enver, *Kültür ve Medeniyet Hayatımızda Sakarya*, Yayınlanmamış Makale, Erzurum, 1995.
- KOPPERS, W., "İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik" *Belleten Dergisi Cilt 5, Sayı 20*, Ankara, 1941.
- KUZNETS, S, *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*, Yale University Press, 1973.
- LİNDER, S.B, *Trade and Trade Policy for Development*, Praeger, New York, 1967.
- MADEN, Ahmet, "Evlilik ve Evlilik Şekilleri", *Türk Aile Ansiklopedisi*, AAK Yayını, Ankara, 1991.
- MERİÇ, Ümit "Sanayi Topluluklarında Ailenin Yapısı ve Fonksiyonları", *Türk Aile Ansiklopedisi*, AAK Yayını, Ankara, 1992
- ORTEKİN, H., "Türkler ve Kaynak" , *Ülkü*, Sayı : 60, İstanbul, 1938.



OKUMUŞ, Fevzi, "Personel Verimliliği" Verimlilik Dergisi, 1993/4, MPM Yayınları, Ankara, 1993.

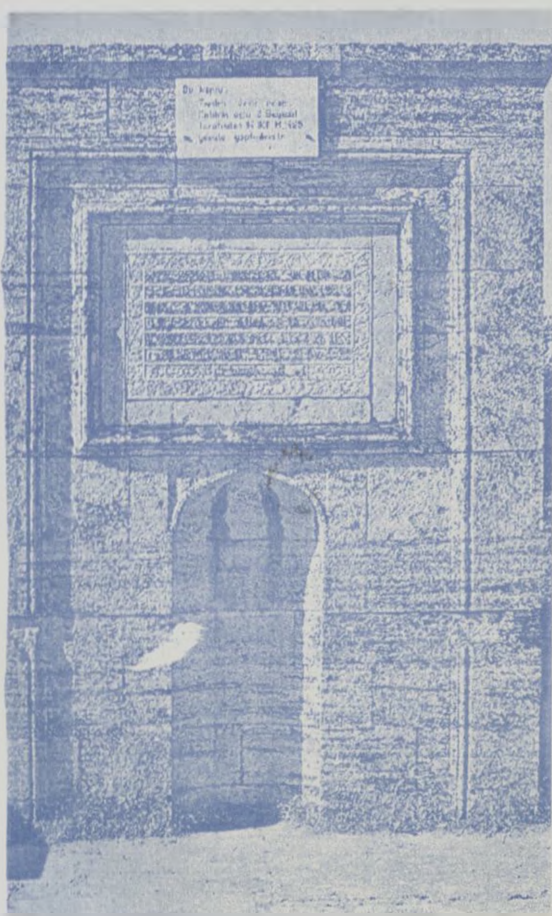
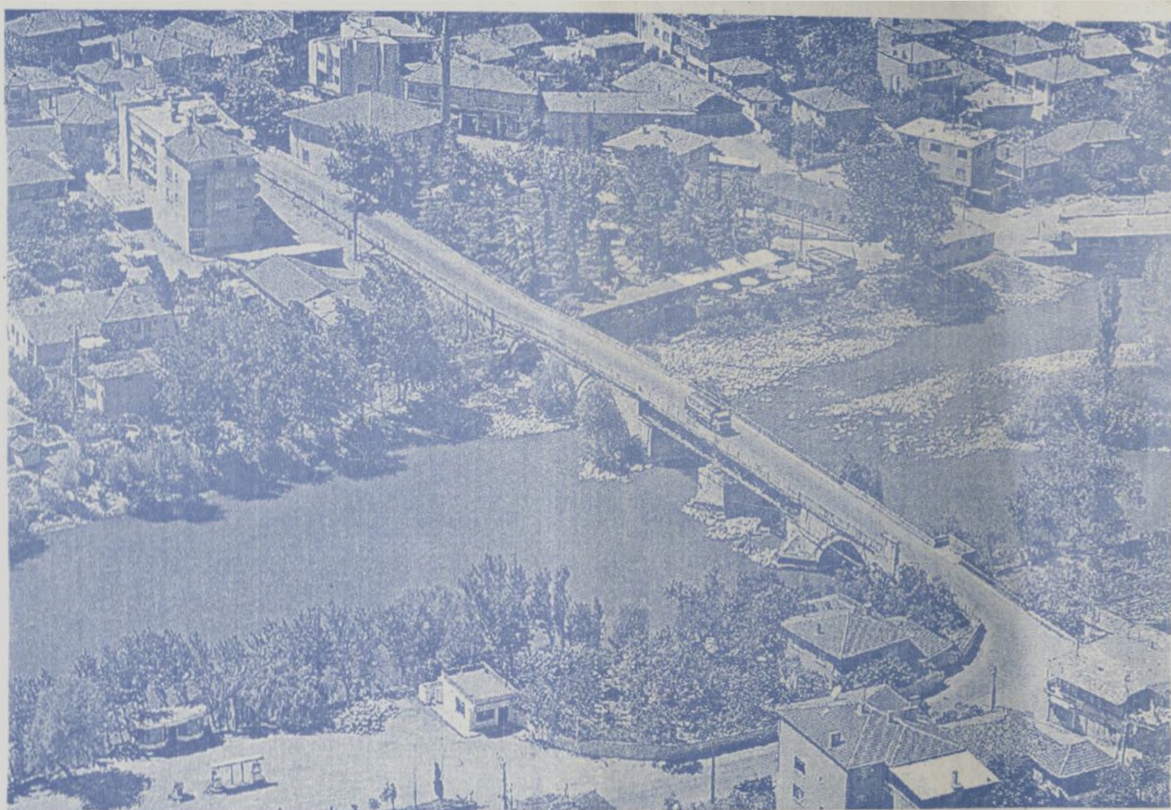
PEKİN, Hüseyin, Verimlilik Araştırılmasında İşçilerin Katkısı, Verimlilik Dergisi 4, MPM. Yayını, Ankara 1991.

ŞENYAPILI, Tansu, "Ankara Kentinde Gecekondu Gelişimi", Kent-Koop, Batıkent Konut Üretimi Yapı Kooperatifleri Birliği, Ankara, 1985.

TEZCAN, Mahmut, "Toplumsal Değişme" A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt 15, Sayı : 2, Ankara, 1982.

TURAL, Necla, "Eğitim ve Verimlilik İlişkisi" Verimlilik Dergisi, 1991/3, MPM Yayınları, Ankara, 1991.

VERGİN, Nur, "Toplumsal Değişme, "İlim ve Sanat Dergisi, Sayı 14, İstanbul, 1982



Du Kharizmi  
Tashkent 1877 yil  
Tashkentning 2 Sharqiy  
Korxonalarini N. R. H. 1225  
yilida qurilgan.

